
ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”
Стопански факултет
Катедра “Икономическа теория и МИО”

Сборник доклади от
студентско-докторантска кръгла маса

Научен редактор:

проф. д.ик.н. Мария Минкова Павлова

Редакционен съвет:

Доц. д-р инж. Цанко Илиев Стефанов

Доц. д-р Райна Стоянова Петрова

Доц. д-р Мария Йорданова Врачовска

Доц. д-р Иван Руменов Бянов

Доц. д-р Сергей Румянов Радуканов

Доц. д-р Бойчо Бойчев Бойчев

Гл. ас. д-р Невена Петрова Бянова

Гл. ас. д-р Стефка Петкова Иванова

Гл. ас. д-р Даниел Колев Диманов

Гл. Ас. д-р Росен Илиянов Колев

© **Съвременни предизвикателства пред икономическото образование и наука**, сборник доклади, първо издание, 2024

© Издателство _____, Велико Търново

ISBN: 978-619-7738-14-8

СЪДЪРЖАНИЕ

Проблемни аспекти на разпределението на разходите за преработка и тяхното включване в себестойността на продукцията, съгласно изискванията на приложимите счетоводни стандарти (Силвия Чужанска)

Въведение	9
I. Разпределение на разходи за преработката - теоретични постановки	10
II. Някои практически аспекти на разпределението на разходите за преработка в себестойността на продукцията	16
Заклучение	24
Библиография	25

Стратегическото управленско счетоводство в подкрепа на конкурентното предимство на банките (Полина Николаева Иванова)

Въведение	26
Фундаментът на конкурентното предимство	27
Матрицата на основните стратегии за постигане на конкурентно преимущество	29
Приложение на стратегиите за конкурентно преимущество в банките .	31
Приложение на комбинираните стратегии от банките в България	35
Заклучение	40
Използвана литература	40

Счетоводството: еволюция чрез иновативни подходи (Албена Харалампиева)

Въведение	41
Изложение	41
Заклучение	53
Литература	54

Икономическото образование в преход: местни и глобални перспективи (Атине Терзи)

Въведение	55
Изложение	56
Заклучение	65
Литература	65

**Добри практики във висшето образование по примера на програма
Еразъм+ (Мина Ковачева)**

Въведение	66
Изложение	67
Заключение	75
Литература	76

**Практическото обучение в икономическите специалности: значение и
предизвикателства (Цветелина Стратова)**

Въведение	77
Изложение	78
Заключение	82
Литература	82

**Икономическото образование и конкурентоспособността на икономиката:
възрски, роли и значение (Николета Найденова)**

Въведение	83
Изложение	84
Заключение	89
Литература	89

**Икономическото образование в ерата на индустрия 4.0: глобални
тенденции (Ана-Ивиана Любомрова)**

Въведение	90
Изложение	91
Заключение	97
Литература	97

**Предизвикателства пред икономическото образование в контекста на
технологичните промени и динамиката на пазара на труда (Жасмина
Тодорова)**

Въведение	98
Изложение	98
Заключение	103
Литература	103

Предизвикателства пред икономическото образование в условията на глобализация (Джовани Орфану)

Въведение	104
Изложение	105
Заключение	120
Литература	120

**Приложение на изкуствения интелект в маркетинга (Калоян Цветанов
Кръстев, Даниел Павлов Генчев)**

Въведение	121
Изложение	122
Заключение	135
Литература	136

Анализ на предизвикателствата и тенденциите в банковия сектор на еврозоната при повишаващи се лихви: риск, регулации и адаптация (Октай Ерджан Кямил)

Въведение	137
Изложение	138
Заключение	148
Литература	149

Ролята на изкуствения интелект в подготовката на студентите по икономика (Емилия Симеонова, Стоян Йосифов)

Въведение	150
Изложение	153
Заключение	159
Литература	159

Ислямските финанси - роля и място в глобалната икономика (Кристина Тодорова Коцева-Нахас)

Въведение	160
Изложение	161
1. Теоретико-методологична същност на ислямските финанси	161
2. Ислямски финансови инструменти	164
3. Ислямски финансов пазар - особености и тенденции в развитието му	167
Заключение	174
Литература	174

Управленските счетоводни практики по света (*Антонина Дончева*)

Въведение	175
1. Същност и предназначение на управленското счетоводство	176
2. Фактори, които са оформили и в момента влияят върху управленските счетоводни практики в Европа	177
3. Управленски счетоводни практики в мултикултурна среда - сравнение между Австрия, Русия и САЩ	182
Заключение	186
Библиография	187

Променящата се структура на разходите, в контекста на индустриалната революция (*Деница Атанасова*)

Въведение	189
1. Същност на разходите	189
2. Структура на разходите	190
Заключение	196
Използвана литература	197

Промени в счетоводното законодателство (*Десислава Манолова*)

Въведение	198
Изложение	199
1. Промени в Закон за счетоводството 2024 г.	200
2. Счетоводна политика	202
3. Други промени	203
Заключение	204
Използвана литература	205

Причини за измами в счетоводството. "Креативно" и "агресивно" счетоводство (*Десислава Филева*)

Въведение	206
Изложение	207
1. Етични въпроси и счетоводни измами	207
2. "Креативно" счетоводство	208
3. Откриване на измами и счетоводни измами	208
Заключение	214
Библиография	215

Дигитализацията в счетоводството (Елеонора Борисова)

Въведение	216
Изложение	217
Заключение	226
Източници	227

Управленското счетоводство и Индустрия 5.0 (Симона Петрова)

Въведение	228
Изложение	228
Заключение	234
Източници	235

**ПРОБЛЕМНИ АСПЕКТИ НА РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО НА РАЗХОДИТЕ ЗА
ПРЕРАБОТКА И ТЯХНОТО ВКЛЮЧВАНЕ В СЕБЕСТОЙНОСТТА НА
ПРОДУКЦИЯТА, СЪГЛАСНО ИЗИСКВАНИЯТА НА ПРИЛОЖИМИТЕ
СЧЕТОВОДНИ СТАНДАРТИ**

**PROBLEMOUS ASPECTS OF THE ALLOCATION OF PROCESSING
COSTS AND THEIR INCLUSION IN THE PRODUCTION COST, IN
ACCORDANCE WITH THE REQUIREMENTS OF THE APPLICABLE
ACCOUNTING STANDARDS**

Силвия Чуканска

Редовен докторант към катедра "Финанси и счетоводство",
Великотърновски университет "Св. св. Кирил и Методий"
email: d1512@sd.uni-vt.bg

***Abstract:** The tendency for the share of indirect production and non-production costs in enterprises worldwide to increase requires the formation of an appropriate accounting policy for their distribution in the cost of production, in accordance with the rules of the applicable accounting standards. This paper examines the theoretical and practical aspects of the distribution of fixed overhead costs in the cost of production and proposes a methodology for the organization of their reporting and for the choice of an approach for accounting for the deviations that have arisen between the conditionally determined amount of these costs at the beginning of the reporting period and their actual amount at the end of the period. The distribution of fixed overhead costs in the cost of production based on the capacity used leads to a more accurate assessment of the assets in the statement of financial position (balance sheet) of the enterprise for the reporting period.*

***Keywords:** normal capacity of production facilities, allocation of fixed overhead costs, reflection of deviations in fixed overhead costs as product costs or period costs*

JEL: M41, L60

ВЪВЕДЕНИЕ

Приложимите счетоводни стандарти определят себестойността на материалните запаси като сума на всички разходи по закупуването, преработката и другите разходи, направени във връзка с доставянето им до тяхното настоящо местоположение и състояние. В разходите за преработката се включват както преки, така и непреки разходи. През последните години в световен мащаб се налага тенденция на нарастване на непреките производствени и непроизводствени

разходи и затова за всяко предприятие е от съществено значение преценката, която се извършва относно разпределението на част от непреките разходи в себестойността на продукцията. Това е така, защото себестойността на продукцията е един от най-важните икономически показатели, оказващи влияние пряко върху неговия финансов резултат, конкурентоспособността и рентабилността му.

Предмет на настоящата разработка са нормативните постановки в приложимите счетоводни стандарти, отнасящи се до разпределението на разходите по преработката в себестойността на продукцията. **Целта** е да се изследват практическите аспекти на разпределението на постоянните общопроизводствени разходи в себестойността на продукцията текущо и в края на отчетния период и да се предложи методология за организацията на тяхното отчитане и за избора на подход за счетоводно отразяване на възникналите отклонения между условно определения размер на тези разходи в началото на отчетния период и техния фактически размер в края на периода. **Извън обхвата** на разработката остават факторите, влияещи върху размера на себестойността, приложимите системи за калкулиране в предприятието и приложимите методи за разпределение на непреките разходи на обслужващите и административните поделения помежду им и към основната дейност.

I. РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА РАЗХОДИ ЗА ПРЕРАБОТКАТА - ТЕОРЕТИЧНИ ПОСТАНОВКИ

Съгласно **чл. 34, ал. 1** от **Закона за счетоводството**¹, предприятията съставят финансовите си отчети на базата на Националните счетоводни стандарти, с изключение на изброените в чл.34, ал. 2 от същия закон, които съставят финансовите си отчети на базата на Международните счетоводни стандарти.

Нормативните постановки, обхващащи разпределението на разходите за преработка в себестойността на продуктите са разписани в **т. 6.1 - 6.5** от **СС 2 Отчитане на стоково-материални запаси**² и съответно в **п. 12 - 14** от **МСС 2 Материални запаси**³.

¹ **Закон за счетоводството**, в сила от от 01.01.2016 г., обн. ДВ. бр.95 от 8 Декември 2015 г., посл. изм. ДВ. бр.79 от 17 Септември 2024 г.

² **СС 2 Отчитане на стоково – материални запаси**, в сила от 01 Януари 2005 г., приет с ПМС № 46 от 21 Март 2005 г., обн. ДВ. бр.30 от 7 Април 2005г., изм. ДВ. бр. 86 от 26 Октомври 2007 г.

³ **МСС 2 Материални запаси**, приет с Регламент (ЕС) 2023/1803 на Комисията от 13 Август 2023 г., дата на последна редакция: 27 септември 2023 г.

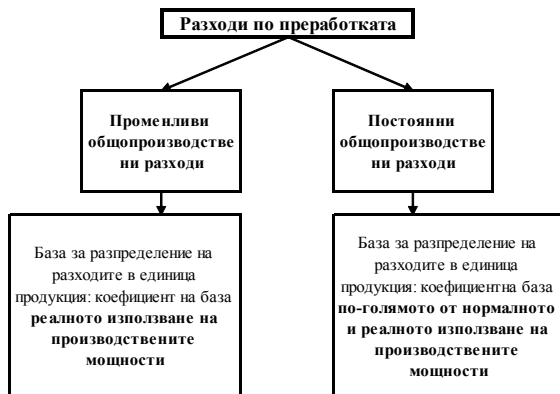
Съгласно п. 12 от *МСС 2 Материални запаси*:

"Разходите за преработка на материалните запаси включват разходи, пряко свързани с произвежданите единици и систематично разпределените постоянните и променливите общопроизводствени разходи, които се правят при преработването на материалите в продукцията. Постоянните общопроизводствени разходи са тези непреки производствени разходи, които остават сравнително постоянни, независимо от обема на производството. Променливите общопроизводствени разходи са тези непреки производствени разходи, които се изменят пряко или почти пряко в зависимост от обема на производството".

П. 13 от *МСС 2 Материални запаси* определя разпределянето на постоянните общопроизводствени разходи към разходите за преработка да се извършва въз основа на **нормалния капацитет на производствените мощности**, като:

"Нормалният капацитет е очакваното средно производство за няколко периода или сезона при нормални условия, като се взема предвид загубата на капацитет в резултат на планирана поддръжка. Реалното ниво на производството може да бъде използвано, ако то се приближава до нормалния капацитет. Размерът на постоянните общи разходи, начислени за всяка единица продукция, не се увеличава в резултат на нисък обем на производството или когато предприятието е в застой. Неразпределените общи разходи се признават за разходи през периода, в който са направени. В периоди на необичайно високо производство размерът на постоянните общи разходи, който се разпределя за всяка произведена единица, се намалява, така че оценката на материалните запаси да не превишава тяхната себестойност или цена на придобиване. Променливите общопроизводствени разходи се разпределят за всяка произведена единица въз основа на реалното използване на производствените мощности".

Разпоредбите на стандартите за разпределение на разходите по преработката в себестойността на продукцията са представени схематично в **Фиг. 1**.

Фиг. 1. Схема за разпределение на разходите по преработката в себестойността на продукцията

От представените нормативни текстове може да се направи извод, че за да се спазят постановките на приложимите счетоводни стандарти, е нужно текущото счетоводно отчитане да се организира по начин, позволяващ разграничаване на променливите общопроизводствени разходи и постоянните общопроизводствени разходи, защото при калкулирането на себестойността на продуктите тези разходи се разпределят на различни бази. Освен това е наложително да се направи приблизителна оценка на размера на прогнозното (базово) производство в началото на периода и на размера на общопроизводствените постоянни разходи, за да могат те да бъдат начислявани систематично през отчетния период. Това е необходимо, за да не се надценява себестойността на продукцията в месеци, когато фактическият размер на постоянните общопроизводствени разходи е по-висок спрямо средногодишния размер. Смисълът на тази постановка се изразява във факта, че постоянните общопроизводствени разходи се извършват независимо дали се осъществява дейност или не, т.е. общият им размер може да се отнася както за използван, така и за неизползван производствен капацитет. В себестойността следва да бъде включвана само частта от постоянните общопроизводствени разходи, която се отнася до използвания производствен капацитет. Производственият капацитет на предприятието се определя⁴ като съвкупност от мощността на техническото оборудване, машинния парк и нивото на използваната технология, а друг негов израз е обема на производството, който може да се генерира за определен период от време.

Б. Йонкова⁵ отбелязва, че прогнозното (базово) производство може да се измери с три величини: практически (максимален) обем, нормален (средногодишен) обем и бюджетен (планов) годишен обем. Практическият обем е максимално възможният обем на производство при пълно натоварване на притежаваните производствени мощности. Такъв избор за нормален капацитет крие риск от сериозно разминаване между предварително определения и фактически достигнатия обем в края на отчетния период. Нормалният обем е средногодишният обем на производство по статистически данни от предходни периоди в рамките на 5 години, при съобразяване с различните циклични фактори, действали тогава. Бюджетният обем е заложеният в годишния план на предприятието. При този избор за нормален капацитет също има риск от отклонения при фактическия обем за дългосрочен период.

⁴ Михайлова, Л. и др., Себестойността в стратегически контекст – пленарен доклад/ *Икономическа наука, образование и реална икономика: развитие и взаимодействие в дигиталната епоха*. Том 3. Сборник с доклади от юбилейна международна научна конференция, 2020, с. 470.

⁵ Йонкова, Б., Управленско счетоводство, изд. София – Ромина, 2008, с. 57.

Следващият момент в подготовката за калкулиране на себестойността е да се определи базата за разпределение на постоянните общопроизводствени разходи, която в най-голяма степен отговаря на характера на производството. Изборът на база за разпределение винаги е плод на субективна преценка. **Р. Петрова**⁶ посочва, че ръководен принцип при избора на база за разпределение е пълното отчитане на връзката между непреките разходи и осъществяваната дейност. Много е важно да бъде избрана максимално подходяща база за разпределение, защото това рефлектира в последствие върху: размера на признатата себестойност по продажбите в **Отчета за всеобхватния доход (Отчета за приходи и разходи)** за отчетния период; признатата стойност на активите: запаси от готова продукция и незавършено производство в края на периода, декларирана в **Отчета за финансовото състояние (счетоводния баланс)**, стойността на реализирания финансов резултат; размера на полагащия се корпоративен данък. В тази връзка **М. Павлова**⁷ обобщава, че изборът на определена база определя по-голям (респективно по-малък) дял на непреките разходи в пълните разходи за конкретен готов продукт, от което следва, че едни готови продукти ще имат по-висока себестойност спрямо други.

Съобразно икономическия им характер, **Тр. Трифонов**⁸ разграничава **базите за разпределение на постоянните общопроизводствени разходи** по:

- 1) **извършени разходи за пряк труд** - брой часове, отработени пряко в производството, стойност на възнагражденията на заетите в производството или брой на заетите в производството;
- 2) **резултати от дейността** - количество или стойност на произведените продукти, стойност на продадените продукти, стойност на оказани външни услуги и др.
- 3) **използване на производственото оборудване** - отработени машиночасове, балансова стойност на производствено оборудване, брой производствени машини;
- 4) **пространствено обслужване на дейността** - площ на производствени помещения или подразделения.

По отношение на базите за разпределение е важно да се отбележи, че могат да бъдат изготвени както в натурални, така и в стойностни единици. Препоръчително да се избераат натуралните единици, защото те са с постоянен

⁶ **Петрова, Р.**, Бюджетирането в управленските счетоводни системи на търговските банки, изд. Велико Търново – УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2021, с. 93.

⁷ **Павлова, М.**, Управленско счетоводство. Оценка и анализ на дейността, изд. Велико Търново – ЛБМ инвест, 2010, с. 71.

⁸ **Трифонов, Тр.**, Системи и методи за анализ на разходите и калкулиране на себестойността, изд. София - Тракия – М, 2003, с. 69.

характер, докато стойностните единици са податливи на инфлационни процеси. Освен това обичайно за предприятията, в чието производство преобладава ръчния труд, подходяща база би била размерът на отработените човекочасове, а за предприятията, в които преобладава машинен труд, приложима база за разпределение на постоянните общопроизводствени разходи би била общият брой на отчетените машиночасове.

Друга важна особеност от счетоводна гледна точка е фактът, че в края на отчетния период постоянните общопроизводствени разходи ще имат различен размер от първоначално оценения размер при приблизителната им оценка. Отклоненията могат да се дължат както на разлики в прогнозното (базово) производство спрямо фактическото производство за отчетния период, така и на разлики в условията размер на постоянните общопроизводствени разходи спрямо техния фактически размер за отчетния период. Наличието на отклонения ще доведе или до дебитно салдо по сметката, в която се отчитат тези разходи (когато утвърдения коефициент за разпределение на постоянните общопроизводствени разходи в единица продукция е по-нисък от фактическия за периода), или до кредитно салдо в обратния случай, когато прогнозната стойност на постоянните общопроизводствени разходи е по-висока от действителната в края на периода.

Превишенията и намаленията на постоянните общопроизводствени разходи спрямо техния условен размер, определен в началото на отчетния период, целесъобразно се изследват в два аспекта:

- 1) Дали са свързани с производството на продуктите или с времето на периода.
- 2) Дали да бъдат обект на по-нататъшно разпределение или следва да се признаят като текущ разход за периода.

П. 13 от *МСС 2 Материални запаси* изисква положителното отклонение в размера на постоянните общопроизводствени разходи, останало неразпределено в края на отчетния период, да се признае за разход за периода. Логично е това да е приложимо само ако фактическия обем на производството е значително по-нисък от условия (базов) обем, приет за периода. По такъв начин себестойността на продукцията не се увеличава с разходи за неизползван производствен капацитет. Ако обаче отклонението в размера на постоянните общопроизводствени разходи е породено от неправилно определяне на техния условен размер в началото на периода, е необходима преценка дали следва да бъдат коригирани сметките, отнасящи се до себестойност на продадената продукция и налични запаси от готова продукция и незавършено производство в края на периода. В тази връзка **Тр. Трифонов**⁹ посочва, че в специализираната литература по управленско счетоводство съществуват три способа за счетоводното

⁹ Пак там, с.90.

отразяване на отклоненията:

1) *Отразяване на отклоненията като разходи за продукта*, т.е. включването им в себестойността на готовата продукция и стойността на крайните запаси. Този подход се използва ако отклоненията в стойностите са съществени. Разпределението на разходите се извършва на база относителния им дял в незавършеното производство, готовата продукция и реализираната готова продукция;

2) *Отразяване на отклоненията като разходи за периода*, т.е. те са зависими от времето за извършване на дейността, а не от нейния обем и се признават в корекция на финансовия резултат (себестойността на продажбите) за същия период, като по този начин се избягва субективното им разпределение. Обикновено този вариант се използва когато отклоненията в стойността са несъществени;

3) *Отклоненията се изследват като се взема предвид дали са икономии¹⁰ или са преразход¹¹*. Когато условно определените общопроизводствени постоянни разходи са по-високи от фактическите, стойността на отклонението се разпределя в себестойността на продуктите, а когато условните разходи са по-ниски от фактическите, стойността на отклонението се третира като разход за периода.

Съгласно посочените способности **Тр. Трифонов**¹² обобщава, че последващото третиране на отклонението чрез евентуално разпределяне между продуктите не е оправдано от гледна точка на допълнителния труд и очакваната полза за точността на себестойността. **Б. Йонкова**¹³ предлага подход за повторно преизчислени коефициенти през реалния размер на постоянните общопроизводствени разходи в края на периода и преизчисляване на салдата по всеки обект на калкулиране като посочва, че това е най-скъпият подход, но концептуално е най-подходящ.

Стъпките, през които преминава процесът на разпределение на постоянните общопроизводствени разходи са представени в **Табл. 1**.

¹⁰ Икономии възникват когато условните постоянни общопроизводствени разходи са определени в по-висок размер спрямо фактическия им в края на периода.

¹¹ Преразход възниква когато фактическите постоянни общопроизводствени разходи превишават условно определените в началото на отчетния период.

¹² Пак там, стр. 90.

¹³ **Йонкова, Б.**, Цит. съч., с. 60.

**Табл. 1. Стъпки в процеса на разпределение на постоянните
общопроизводствени разходи**

№	Стъпка за разпределение	Необходимо действие
1	Определяне на годишния прогнозен размер на постоянните общопроизводствени разходи	Процентът се извършва на база статистически данни относно постоянните общопроизводствени разходи за предходни времеви периоди от 3 до 5 години, като стойността на разходите се коригира с инфлационния годишен процент, за да се осигури тяхната съпоставимост
2	Определяне на прогнозен обем на дейността на предприятието	Прави се обективен избор между три величини: максимален, средногодишен и планов обем на дейността
3	Избор на база за разпределение на постоянните общопроизводствени разходи при определен прогнозен обем на дейността	Прави се най-подходящия избор на база за разпределение, като се взема предвид нейната връзка с дейността на предприятието
4	Изчисляване на коефициент за разпределение на постоянните общопроизводствени разходи върху единица продукция	Пресмята се съотношението между прогнозния размер на постоянните общопроизводствени разходи и определения прогнозен обем на дейността на предприятието
5	Разпределение на условния размер на постоянните общопроизводствени разходи чрез определения коефициент в стъпка 4 систематично през месеците на отчетния период	Ежемесечно в себестойността на произведената продукция се отнася условен размер на постоянните общопроизводствени разходи, отговарящ на произведението от фактическия обем на производство и определения коефициент в стъпка 4
6	Изравняване на условните постоянни общопроизводствени разходи, разпределяни през отчетния период с техния фактически размер в края на периода	Установява се разликата между фактическия размер на постоянните общопроизводствени разходи и техния условен размер, анализират се причините за отклонението и се избира начин за третиране на отклонението: като разход за периода; като разход за продукта; като преизчисляване на вече разпределените през периода постоянни общопроизводствени разходи с фактическия им размер

Източник: авторът

II. Някои практически аспекти на разпределението на разходите за преработка в себестойността на продукцията

Практикоприложните аспекти на изследваната проблематика - разпределение на разходите за преработка в себестойността на продукцията, могат да бъдат представени с конкретен пример, който се отнася до месопреработвателната индустрия. Разпределението на постоянните общопроизводствени разходи се демонстрира в два варианта:

- 1) **При ситуация на по-висок фактически обем на производство спрямо нормалния в края на периода.**
- 2) **При ситуация на по-нисък обем на производство спрямо нормалния в края на периода.**

Предприятие¹⁴ добива в цех "Транжорна" месни разфасовки от неоформени предварително свински трупни меса, като производството на цеха за месец юни 2024 година се състои от три основни продукта, добити от 140 тона входна суровина. Тъй като производството на месо е рандеманно и количеството на

¹⁴ Предприятието е еднo снoе и каквa e дeйнoсттa му и чe имa тaкъв прoблeм в дeйнoсттa имa тaквa oбeктнa нa oтчитaнe

готовия продукт от една и съща изходна суровина може да варира, за определяне на нормалния обем на производството се използва количество на входната суровина, а избраната база за разпределение на постоянните общопроизводствени разходи е условен размер отработени човекочасове в основната дейност, поради превес на ръчния труд в производството на месо.

За целите на разглеждания пример, всички входни данни са представени в **Табл. 2 - Табл. 7.**

Табл. 2. Данни в началото на отчетния период

Показатели	М.е.	Стойност, лв
Прогнозен размер на постоянните общопроизводствени разходи	лв	98 560
База за разпределение на постоянните общопроизводствени разходи	човекочас	3 520
Нормален обем дейност - входна суровина	кг	140 000
Норматив за постоянни общопроизводствени разходи	лв/чч	28.00
Норматив за променливи общопроизводствени разходи	лв/кг	1.50

Табл. 3. Определен норматив на преки разходи по продукти в началото на отчетния период

Норматив за преки разходи по продукти	М.е.	Стойност
Свински бут без кост	лв/кг	5.00
Свинска плешка без кост	лв/кг	5.20
Свински врат с кост	лв/кг	4.60

Табл. 4. Фактически данни за отчетния период

Показатели	М.е.	Първи вариант	Втори вариант
		Стойност, лв	Стойност, лв
Фактически размер на постоянните общопроизводствени разходи	лв	100 000	95 000
Фактически обем входна суровина	кг	145 000	112 000
Фактически обем човекочасове:	човекочас	3 760	3 040
Свински бут без кост	човекочас	1 230	1 000
Свинска плешка без кост	човекочас	1 910	1 620
Свински врат с кост	човекочас	620	420
Фактически променливи общопроизводствени разходи	лв	210 000	165 000

Табл. 5. Фактически размер на преки разходи за първи вариант

Фактически преки разходи при първи вариант	свински бут без кост	свинска плешка без кост	свински врат с кост
Производство, кг	50 000	60 000	30 000
Материални разходи, лв	220 000	290 000	124 000
Разходи за персонал, лв	30 000	22 000	14 000
Общо преки разходи по продукти, лв	250 000	312 000	138 000
Преки разходи за единица, лв/кг	5.00	5.20	4.60

Табл. 6. Фактически размер на преки разходи за втори вариант

Фактически преки разходи при втори вариант	свински бут без кост	свинска плешка без кост	свински врат с кост
Производство, кг	40 000	50 000	20 000
Материални разходи, лв	176 000	242 000	84 000
Разходи за персонал, лв	24 000	20 000	10 000
Общо преки разходи по продукти, лв	200 000	262 000	94 000
Преки разходи за единица, лв/кг	5.00	5.24	4.70

Табл. 7. Количества на налични, произведени, реализирани и крайни запаси на готова продукция за периода

Позиции	Първи вариант			Втори вариант		
	Свински бут без кост	Свинска плешка без кост	Свински врат с кост	Свински бут без кост	Свинска плешка без кост	Свински врат с кост
Наличност на готова продукция в началото на периода, кг	2 000	1 000	2 000	2 000	1 000	2 000
Произведени готови продукти за периода, кг	50 000	60 000	30 000	40 000	50 000	20 000
Реализирани готови продукти за периода, общо, кг	48 000	56 000	31 000	38 000	46 000	21 000
в т.ч. само реализирани продукти добити през периода, кг	46 000	55 000	29 000	36 000	45 000	19 000
Наличност на готова продукция в края на периода, кг	4 000	5 000	1 000	4 000	5 000	1 000

От представените данни в **Табл. 2 - Табл. 7** може да се направи извода, че в ситуацията на **първия вариант** фактическия обем производство е по-висок от нормалния обем, определен за периода, а в ситуацията на **втория вариант** фактическия обем производство е по-нисък от нормалния обем за периода.

Начинът на разпределение на фактическите постоянни общопроизводствени разходи в края на отчетния период за двете практически ситуации е различен. Практическите аспекти на това разпределение са разгледани последователно в следващото изложение.

а) Разпределение на постоянните общопроизводствени разходи при ситуацията на първи вариант - фактически обем на производство, по-висок от нормалния обем в края на периода.

Разпределението на постоянните и променливите общопроизводствени разходи в себестойността на продуктите и калкулирането на себестойността на продуктите за **първи вариант** е представено в **Табл. 8** и **Табл. 9**.

Данните, представени в Табл. 8 и Табл. 9, показват, че когато реалното производство за отчетния период е по-високо от предварително определения нормален капацитет на производствените мощности, постоянните общопроизводствени разходи се разпределят върху реално произведените единици готова продукция чрез корекция в размера им за единица продукт (спрямо реално вложените човечкочасове за производството на продуктите). Променливите общопроизводствени разходи се разпределят спрямо реалния обем на производството, а размерът на преките разходи за единица продукт

*Студентско-докторантска кръгла маса на тема
"Съвременни предизвикателства пред икономическото образование и наука"*

съвпада с нормативно определения размер за периода.

Табл. 8. Разпределение на постоянните и променливите общопроизводствени разходи при първи вариант

№	Показател	М.е.	Стойност, лв	Свински бут без кост	Свинска плешка без кост	Свински врат с кост
1	Производство за периода	кг	-	50 000	60 000	30 000
2	Фактически човекочасове по продукти	човекочас		1 230	1 910	620
3	Фактически размер на постоянните общопроизводствени разходи	лв	100 000	32 713	50 798	16 489
4	Фактически обем входна суровина	кг	145 000			
5	Фактически обем човекочасове:	човекочас	3 760			
6	Норматив за фактически общопроизводствени разходи (р.3/р.5)	лв/чч	26.60			
7	Фактически променливи общопроизводствени разходи (р.1 *1.50 лв)	лв	210 000	75 000	90 000	45 000

Табл. 9. Калкулиране на себестойност на продуктите при първи вариант

Показатели	Свински бут без кост	Свинска плешка без кост	Свински врат с кост	Общо
Производство, кг	50 000	60 000	30 000	140 000
Преки разходи за продукта	250 000	312 000	138 000	700 000
Постоянни общопроизводствени разходи за продукта	32 713	50 798	16 489	100 000
Променливи общопроизводствени разходи за продукта	75 000	90 000	45 000	210 000
Общо разходи по продукти, лв	357 713	452 798	199 489	1 010 000
Себестойност за единица, лв/кг	7.15	7.55	6.65	7.21
Продажна цена, лв/кг	8.00	8.50	7.00	

Ако предприятието е работило съгласно правилата на приложимите счетоводни стандарти и текущо през годината е разпределяло постоянните общопроизводствени разходи на база техния предварително определен размер за единица, то в края на годината по салдото на **сметка Разходи за основна дейност/Постоянни общопроизводствени разходи** ще се реализира кредитен остатък, както е показано в **Табл. 10**.

Табл. 10. Сравнение на предварителни и фактически разходи при първи вариант

Показатели	Разпределени разходи през периода общо	Фактически разходи през периода общо	Разлика фактически - разпределени разходи
Преки разходи за продуктите	700 000	700 000	-
Постоянни общопроизводствени разходи за продуктите	105 280	1 00 000	(5 280)
Променливи общопроизводствени разходи за продуктите	210 000	210 000	-
Общо разходи по продукти, лв	1 015 280	1 010 000	(5 280)

Счетоводна сметка Разходи за основна дейност/Постоянни общопроизводствени разходи трябва да е с нулев остатък в края на отчетния период и затова следва да се извърши корекция на приблизително оценената себестойност през периода до фактически оценената себестойност за периода.

Методиката на тази корекция е представена в **Табл. 11**.

Табл. 11. Корекция на разпределените постоянни общопроизводствени разходи по продукти при първи вариант

Разпределение на постоянните общопроизводствени разходи по позиции	Свински бут без кост	Свинска плешка без кост	Свински врат с кост	Общо разходи	Относителен дял	Разпределение
Готова продукция, крайни запаси, лв	2 617	4 233	550	7 400	7%	(391)
Продадена продукция, лв	30 096	46 565	15 939	92 600	93%	(4 889)
Постоянни общопроизводствени разходи, лв	32 713	50 798	16 489	1 000 000	100%	(5 280)

Посочената корекция се извършва с червена сторнировъчна операция, както следва:

Дт Приходи от продажби	(4 889)
Дт Готова продукция	(391)
Кт Разходи за основна дейност/ПОР	(5 280)

Корекцията дава отражение в стойността на запасите от готова продукция и незавършено производство към края на отчетния период. Извършването на такава корекция е необходимо, за да не се декларират надценени активи в **Отчета за финансовото състояние (счетоводния баланс)** и по този начин надценената им стойност да бъде пренесена в следващия отчетен период.

б) Разпределение на постоянните общопроизводствени разходи при ситуацията на втори вариант - фактически обем на производство, по-нисък от предварително определения нормален обем.

Разпределението на постоянните и променливите общопроизводствени разходи в себестойността на продуктите и калкулирането на себестойността на тези продукти при втори вариант е представено в **Табл. 12** и **Табл. 13**.

Табл. 12. Разпределение на постоянните и променливите общопроизводствени разходи при втори вариант

№	Показатели	М.е.	Стойност, лв	Свински бут без кост	Свинска плешка без кост	Свински врат с кост
1	Производство за периода	кг	-	40 000	50 000	20 000
2	Фактически човекочасове по продукти	човекочас	-	1 000	1 620	420
3	Фактически размер на постоянните общопроизводствени разходи	лв	95 000			
4	Фактически обем входна суровина	кг	112 000			
5	Фактически обем човекочасове	човекочас	3 040			
6	Фактически размер на постоянните общопроизводствени разходи за единица	лв/кг	31,25			
7	Норматив за фактически постоянни общопроизводствени разходи (п.7*п.2)	лв/кг	28,00	28 000	45 360	11 760
8	Фактически променливи общопроизводствени разходи (п.1*1,50 лв)	лв	165 000	60 000	75 000	30 000

Табл. 13. Калкулиране на себестойност при втори вариант

Показатели	Свински бут без кост	Свинска плешка без кост	Свински врат с кост	Общо
Производство, кг	40 000	50 000	20 000	110 000
Преки разходи за продукта	200 000	260 000	92 000	552 000
Постоянни общопроизводствени разходи за продукта	28 000	45 360	11 760	85 120
Променливи общопроизводствени разходи за продукта	60 000	75 000	30 000	165 000
Общо разходи по продукти, лв	288 000	380 360	133 760	802 120
Себестойност за единица, лв/кг	7.20	7.61	6.69	7.29
Продажна цена, лв/кг	8.00	8.50	7.00	

Ако предприятието е работило съгласно правилата на приложимите счетоводни стандарти и текущо през годината е разпределяло постоянните общопроизводствени разходи на база техния предварително определен размер за единица, то в края на годината по салдото на сметка Разходи за основна дейност/ Постоянни общопроизводствени разходи ще се реализира дебитен остатък, както е показано Табл. 14.

Табл. 14. Сравнение на предварителни и фактически разходи при втори вариант

Показатели	Разпределени разходи общо	Фактически разходи общо	Разлика фактически - разпределени разходи
Преки разходи за продукта	552 000	556 000	4 000
Постоянни общопроизводствени разходи за продукта	85 120	95 000	9 880
Променливи общопроизводствени разходи за продукта	165 000	165 000	-
Общо разходи по продукти, лв	802 120	816 000	13 880

Освен остатъка по партидата на постоянните общопроизводствени разходи има остатък и по партидата на преките разходи за производство. Това е така, защото за продуктите свинска плешка без кост и свински врат с кост има превишение в стойността на преките разходи спрямо определения норматив (с 0,04 лв/кг за свинска плешка без кост и с 0,10 лв/кг за свински врат с кост). Съгласно т. 7.2 от **СС 2 Отчитане на стоково-материални запаси** и П. 16 от **МСС 2 Материални запаси**, наднормативните количества преки материали и труд не се включват в себестойността на продукцията. Стойността на тези отклонения се признава не в стойността на актива, а като текущ разход за периода.

Счетоводните статии за приключване на **сметка Разходи за основна дейност/ Постоянни общопроизводствени разходи (ПОР)** са следните:

1) За отписване на наличната стойност на постоянните общопроизводствени разходи:

Дт Приходи от продажби	9 880
Кт Разходи за основна дейност/ПОР	9 880

2) За отписване на наличната стойност на преките разходи (червена сторнировъчна операция):

Дт Разходи за основна дейност (4 000)
Кт Разходи за материали (4 000)

или

Кт Разходи за труд (4 000)

3) За отнасяне на преките разходи по предназначение:

**Дт Сметка за отчитане преразход на
разходи за готова продукция 4 000**
Кт Разходи за материали 4 000

или

Кт Разходи за труд 4 000

с) Преизчисление на отклонения в предварително определения размер на постоянните общопроизводствени разходи.

Във връзка с третирането на възникнали отклонения в предварително определения размер на постоянните общопроизводствени разходи, разглежданият пример продължава с данни, представени в **Табл. 15**.

Табл. 15. Начални данни

Позиции	М.е.	Стойност
Условен размер на постоянните общопроизводствени разходи в началото на периода	лв	150 000
Разпределени постоянни общопроизводствени разходи за периода:	лв	150 000
Незавършено производство	лв	15 000
Крайни запаси на готова продукция	лв	25 000
Продадена готова продукция	лв	110 000
Фактически размер на постоянните общопроизводствени разходи в края на периода	лв	200 000

В края на периода се установява, че фактическия размер на постоянните общопроизводствени разходи е по-висок с 50 000 лв., които се явяват неразпределен дебитен остатък по **сметка Разходи за основна дейност/Постоянни общопроизводствени разходи**. За счетоводното приключване на сметката е необходимо да се направи избор дали отклонението ще се третира като разходи за периода или като разходи за продукта.

В първия вариант на разпределение, когато отклонението между условно определените и фактическите постоянни общопроизводствени разходи се третира като разходи за периода, неговата стойност следва да се включи към

себестойността на продажбите, чрез съставяне на следната счетоводна статия:

Дт Приходи от продажби **50 000**
Кт Разходи за основна дейност/ПОР **50 000**

Тъй като отклонението е значимо спрямо общата стойност на постоянните общопроизводствени разходи, следователно е по-подходящо то да се третира като разходи за продукта. В този случай е целесъобразно да се направи преразпределение към крайния запас от готова продукция, незавършеното производство и себестойността на продадената готова продукция. Това би могло да се извърши по два начина, съгласно предлагания подход на Б. Йонкова¹⁵, които ще доведат до един и същи резултат.

При първия начин разпределението се извършва на база относителния дял на разпределените условни постоянни общопроизводствени разходи по продукти (*Табл. 16*).

Табл. 16. Разпределение на отклонението в постоянните общопроизводствени разходи като разходи за продукта

Разпределение на постоянните общопроизводствени разходи по позиции	Общо разходи	Относителен дял	Разпределение
Незавършено производство, лв	15 000	10%	5 000
Готова продукция, крайни запаси, лв	25 000	17%	8 333
Продадена продукция, лв	110 000	73%	36 667
Постоянни общопроизводствени разходи, лв	150 000	100%	50 000

При втория начин разпределението се извършва на база коефициент, изчислен като съотношение между стойността на отклонението от 50 000 лв към общата стойност на условно разпределените постоянни общопроизводствени разходи за периода (*Табл. 17*).

Табл. 17. Разпределение на отклонението в постоянните общопроизводствени разходи като разходи за продукта

Разпределение на постоянните общопроизводствени разходи по позиции	Общо разходи	Относителен дял	Разпределение
Незавършено производство, лв	15 000	33%	5 000
Готова продукция, крайни запаси, лв	25 000	33%	8 333
Продадена продукция, лв	110 000	33%	36 667
Постоянни общопроизводствени разходи, лв	150 000	100%	50 000

За отразяване на коригираното отклонение се съставя следната счетоводна статия:

Дт Разходи за основна дейност/НП **5 000**

¹⁵ Пак там, с. 61.

Дг Готова продукция	8 333
Дг Приходи от продажби	36 667
Кт Разходи за основна дейност/ПОР	50 000

Предложената методология за разпределение на постоянните общопроизводствени разходи в себестойността на продукцията съгласно приложимите счетоводни стандарти дава насоки за организацията на тяхното отчитане и за избора на подход за третиране на възникналите отклонения между условия и фактическия им размер в края на отчетния период. Практическото прилагане на тази методология води до по-точно оценяване на запасите от готова продукция и незавършено производство, налични в края на периода и на финансовия резултат от дейността. Това е в съответствие с чл. 24, ал. 1 от Закона за счетоводството за върно и честно представяне на имущественото и финансовото състояние на предприятието във финансовите му отчети.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Спазването на приложимото счетоводно законодателство от страна на предприятията е предпоставка за минимизиране на данъчни нарушения и на свързаните с тях непризнати намаления на данъчния финансов резултат, породени от глоби и санкции. Предвид нарастването през последните десетилетия на дела на непреките разходи в предприятията в световен мащаб, е важно ръководството на всяко предприятие да създаде подходяща счетоводна политика за систематично признаване на частта от постоянните общопроизводствени разходи, включвана в себестойността на продукцията. Целесъобразно е разработената счетоводна политика да съдържа разписани правила за определяне на прогнозен годишен размер на тези разходи в началото на отчетния период и за избор на подходяща база за тяхното разпределение, отразяваща в най-голяма степен връзката им с основната производствена дейност. Освен това в нея следва да бъдат обхванати и въпросите, третиращи начина на представяне на отклоненията, породени от разликата между условия размер на постоянните общопроизводствени разходи в началото на всеки отчетен период и фактическия им размер в края на периода във финансовия отчет на предприятието.

В настоящата научна разработка се прави опит за представяне на методология за разпределение на постоянните общопроизводствени разходи в себестойността на продукцията съгласно приложимите счетоводни стандарти. Дават се насоки за: определяне на нормален производствен капацитет при рандеманно производство; база за разпределение на постоянните общопроизводствени разходи, подходяща за предприятия от месопреработвателната индустрия; начин

на третиране на отклоненията между фактическия и условно определения размер на тези разходи, в зависимост от значимостта им; начин на третиране на отклоненията над нормативния размер на преките разходи за производство. Чрез представяне на практически пример за по-висок и по-нисък фактически обем на производство от условно определения за отчетния период обем, се цели разясняване на вариантите за разпределение на постоянните общопроизводствени разходи в себестойността на продукцията и последващо осчетоводяване на тяхната корекция в края на периода. Чрез представянето на втори практически пример за третиране на отклоненията в размера на постоянните общопроизводствени разходи, в зависимост от тяхната значимост, се предлагат конкретни решения за счетоводно представяне на отклоненията като разходи за продукта или разходи за периода.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. **Йонкова, Б.** Управленско счетоводство/Бойчинка Йонкова; изд. София - Ромина, 2008. - 461 с.
2. **Михайлова, Л. и др.** Себестойността в стратегически контекст - пленарен доклад/ Людмила Михайлова, Емил Папазов./Икономическа наука, образование и реална икономика: развитие и взаимодействие в дигиталната епоха: Международна научна конференция, проведена на 11-12.05.2020 г. в Икономически университет - Варна, online: <https://www.ceeol.com/search/chapter-detail?id=935486>, достъпно на 12.10.2024 г.
3. **Павлова, М.** Управленско счетоводство. Оценка и анализ на дейността/Мария Павлова; изд. Велико Търново - ЛБМ инвест, 2010. - 206 с.
4. **Петрова, Р.** Бюджетирането в управленските счетоводни системи на търговските банки/Райна Петрова; изд. Велико Търново - УИ "Св. св. Кирил и Методий", 2021. - 150 с.
5. **Трифонов, Тр.** Системи и методи за анализ на разходите и калкулиране на себестойността/Трифон Трифонов; изд. София - Тракия - М, 2003. - 356 с.
6. **Закон за счетоводството**, в сила от 01.01.2016 г., обн. ДВ. бр.95 от 8.12.2015 г., посл. изм. ДВ. бр.79 от 17.09.2024 г.
7. **СС2** Отчитане на стоково-материални запаси, в сила от 01.01.2005 г., приет с ПМС № 46 от 21.03.2005 г., обн. ДВ. бр.30 от 7.04.2005г., изм. ДВ. бр. 86 от 26.10.2007 г.
8. **МСС 2** Материални запаси, приет с Регламент (ЕС) 2023/1803 на Комисията от 13.08.2023 г., дата на последна редакция: 27.09.2023 г, online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:02023R1803-20240109&qid=1728992595477#toCId14>, достъпно на 12.10.2024 г.

СТРАТЕГИЧЕСКОТО УПРАВЛЕНСКО СЧЕТОВОДСТВО В ПОДКРЕПА НА КОНКУРЕНТНОТО ПРЕДИМСТВО НА БАНКИТЕ

STRATEGIC MANAGEMENT ACCOUNTING TO SUPPORT BANK'S COMPETITIVE ADVANTAGE

Полина Николаева Иванова

Докторант, катедра „Финанси и счетоводство“,
ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“
e-mail: D1336@sd.uni-vt.com

***Abstract:** Strategic management accounting plays a very important role in supporting banks achieves a competitive advantage. This report examines how banks by using the strategic management strategies can optimize operations, improve customer satisfaction and remain resilient in volatile financial markets. The analysis underscores the role of implementing competitive advantage strategies, which will help banks to adapt to such dynamic modern economic environment and to stay competitive, and stable.*

***Keywords:** Strategic management accounting, banks, competitive advantage, strategy, competition*

ВЪВЕДЕНИЕ

Стратегическото управленско счетоводство (СУС) се появява като концепция в края на 80-те години на 20 век и се възприема като нов подход за възстановяване на актуалността на управленското счетоводство. То се счита за по-напреднала форма на управленското счетоводство, която включва дългосрочните цели на организацията чрез анализ на външната среда и пазарните участници. Особено важна е неговата роля при съгласуването на финансовите практики с дългосрочните бизнес стратегии на организацията. Ключов е приносът му в подкрепа на организационната адаптивност и конкурентоспособност, особено в съвременната сложна и нестабилна пазарна среда. Стратегическото управленско счетоводство изпреварва традиционното като използва външната информация и анализа на конкуренти, клиенти и пазарни тенденции, за вземане на информирани стратегически решения. Този подход дава възможност на компаниите да бъдат по-активни и практични, което в крайна сметка да ги отведе до по-добри резултати чрез вземането на стратегически решения, съответстващи

на по-широките организационни цели. СУС акцентира върху прилагането на счетоводни практики, които да са в съответствие с по-широките бизнес стратегии, като фокусът се поставя върху пазарната среда, поведението на конкурентите и други външни фактори, оказващи влияние върху ефективността на организацията. Това го прави инструмент не само за проследяване на вътрешните приходи и разходи, но и за вземане на стратегически решения, насочени към външната среда. Стратегическото управленско счетоводство може да намери широко приложение в банковия сектор като за целта е необходимо, първо да е налице изградена управленска счетоводна система. Р. Петрова¹⁶ обосновава основните предпоставки за изграждане на управленската счетоводна система в банковите институции в три направления. И второ, управленският счетоводен персонал да познава и да може да прилага механизмите на стратегическото управленско счетоводство.

Цел на настоящата разработка е да очертае възможни приложни области на стратегическото управленско счетоводство в банковата сфера.

ФУНДАМЕНТЪТ НА КОНКУРЕНТНОТО ПРЕДИМСТВО

Голяма част от авторите в специализираната литература поставят акцент върху конкуренцията и конкурентната среда като приложна област на СУС. Концепцията за постигане на конкурентно предимство, представена в трудовете на М. Портьър е широко известна и заема важно място в икономическата наука, в стратегическото управление, маркетинга, а сега и в управленското счетоводство. Според него една организация може да постигне конкурентно предимство, предлагайки продукти с по-висока стойност от тази на конкурентите си, на същата цена или продукти на еднаква стойност, но на по-ниска цена. Авторът подкрепя тезата, че същността на конкурентното предимство не може да бъде разбрана, ако разглеждаме организацията като едно цяло: „конкурентното предимство се формира в резултат на изпълнението на много отделни дейности, които са част от процесите на разработване, производство, маркетинг, доставка и обслужване на всеки продукт на компанията“.¹⁷

От друга страна, френският маркетинголог Ж. Ламбин определя конкурентното предимство, като съвкупност от фирмените характеристики и свойства на продукта, които носят на организацията определено превъзходство пред преките

¹⁶ Петрова, Райна (2021) Бюджетирането в управленските счетоводни системи на търговските банки, В. Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“ УИ „Св. св. Кирил и Методий“, гр. Велико Търново, с. 32.

¹⁷ Porter, M. E.(2005) Competitive Advantage Creating and Sustaining Superior Performance, p. 67

и конкуренти. Тези характеристики са напълно различни и се отнасят до основния продукт, свързаните с него услуги, производството, продажбите и системата за управление. Характерно за това предимство е, че се определя спрямо конкурентите, имащи най-добра позиция на пазара за конкретната характеристика, продукт или услуга.¹⁸

В зависимост от преимуществата, които създава за банката, конкурентното предимство може да бъде групирано на външно и вътрешно.

Характерно за външното конкурентно предимство е, че се базира на специфични за продукта качества, създаващи стойност за купувача, чрез намаляване на разходите за потребление или повишаване ефективността на използване. Външните преимущества затвърждават пазарните позиции на организацията, като налагат на пазара да приеме по-високата цена определена от тях, вместо на приоритетните конкуренти, които са неспособни да осигурят съответното отличително качество на продукта. Стратегията основана на външното конкурентно предимство, се нарича стратегия на диференциацията. Тя е изградена на основата на маркетинговото превъзходство на компанията и на способността ѝ да идентифицира и удовлетворява потребностите на потребителите. Диференциацията е концепция разделяща продуктовото разнообразие на два етапа: между конкуренти за сходни продукти и между продукти от един и същ производител, насочени към различни сегменти.

Вътрешното конкурентно предимство се изразява в по-ефективното управление на компаниите и разходите за производство. То е резултат от по-ниските производствени разходи, по-високата производителност и ефективното управление, което прави организацията финансова стабилна, маневрена и умела при вземането на стратегически решения. Стратегията основана на вътрешното конкурентно предимство се нарича стратегия на доминиране на разходите. В основата и е заложено организационното и производствено преимущество, което води до повишаване рентабилността на компанията.

От казаното до тук, може да се обобщи, че за да притежава конкурентно предимство, компанията трябва да бъде лидер в намаляването на разходите и ефективността на управлението или да прилага стратегията за диференциация, или да комбинира и двете.

¹⁸ Ламбен, Ж.(1996) Стратегически маркетинг, Европейская перспектива, Санкт Петербург „Наука“

МАТРИЦАТА НА ОСНОВНИТЕ СТРАТЕГИИ ЗА ПОСТИГАНЕ НА КОНКУРЕНТНО ПРЕИМУЩЕСТВО

Матрицата на основните стратегии разработени от М. Портър, дефинира четири стратегии за постигане на конкурентно предимство (*фигура 1*).

Въпреки, че са проектирани за индустриалните предприятия, те са универсален подход, който може да бъде прилаган и върху всяка друга индустрия.¹⁹

Лидерство в намаляване на разходите	Диференциация
Фокус върху разходите	Фокус върху диференциацията

Фигура 1. Матрица на конкурентните стратегии

Източник: Michael E. Porter, (2005), Competitive Advantage, Creating and Sustaining Superior Performance

Лидерство в разходите е стратегия, която се отнася до постигане на най-ниски разходи в сектора, при поддържане на приемливо качество на стоките и услугите. В контекста на банковата индустрия и бързите темпове на усъвършенстване на корпоративните информационни технологии, стратегиите за намаляване на разходите се използват от банки, които прилагат дистанционни канали за обслужване на клиенти и технологии за централизирано автоматизирано кредитиране. Така например банките работещи изцяло онлайн, без физически офиси намаляват режийните разходи и по този начин успяват да предложат на своите клиенти по-ниски такси, и по-високи лихвени проценти на депозитите. Технологията за централизирано автоматизирано кредитиране е съчетание от уменията на банковите служители и възможностите на информационните системи, като целта е да бъде редуцирано времето и разходите за труд в процеса на кредитиране. Възможностите, които тя предлага е автоматизиране процеса за

¹⁹ Porter., M. E.(2005) Competitive Advantage, Creating and Sustaining Superior Performance, p. 39

проверка и анализ на кредитополучателите на база данни от външни и вътрешни източници и централизирано вземане на решения за отпускане на кредити. Като решението се взема или автоматично или от централизиран кредитен анализатор, който притежава необходимите компетенции за това.

Отдалечените и алтернативни канали за обслужване са всички автоматизирани и технологични средства, които позволяват на клиента да извършва банкова операция, без да посещава физически офис на банка. Алтернативните канали са всички системи за интернет банкиране, мобилно банкиране, АТМ и ПОС терминални устройства, и услуги предоставяни от кол-центрове. Всички те предоставят възможност на клиентите за извършване на операции, без участието на банковите служители, в резултат на което се постига значително намаляване на разходите на банката за обслужване на клиенти. От друга страна, дялът на банковите транзакции извършвани, посредством алтернативните канали и дялът на тези извършвани директно в клоновете на банките влияят върху приходите от такси и оперативните разходи, което е основен фактор определящ рентабилността на интернет банкирането. Предимствата на интернет банкирането, освен намаляването на непреките разходи на банката са и по отношение по-високата удовлетвореност на клиентите, в резултат по-бързото и по-ефективно обслужване. Интернет банкирането е технология за дистанционно обслужване, която през последните години се отличава като най-проспериращата и прогресираща технология.

Стратегиите за диференциация са ориентирани към задоволяване нуждите на възможно най-голям дял клиенти в съществуващите вече пазарни сегменти или към създаването на изцяло нови такива. Банките, които избират да прилагат стратегията за диференциация, се фокусират върху създаването на банкови продукти и предлагане на банкови услуги, които притежават уникални характеристики, отличаващи ги от тези на конкурентите им.

Диференциацията представлява предлагане на уникални продукти и услуги, които клиентите възприемат за по-ценни от тези на конкурентите, което от своя страна дава възможност на банката да предлага този продукт на по-висока цена и да генерира по-големи печалби. По конкретното приложение на стратегиите за диференциация в банковата индустрия се реализира по два начина – диференциация на продуктите и диференциация на услугите. Продуктовата диференциация се осъществява чрез предлагането на продукти с по-добри характеристики от тези на конкурентите, а диференциацията на услугите се изразява в предлагането на допълнителни услуги с уникални и по-добри качества. Тук е мястото да се отбележи, че ако при продуктовата диференциация, акцентът се поставя върху промяна параметрите на основния продукт, например депозит или кредит, то при диференциацията на услугите се променя или се създава

допълнителна услуга, което води до повишаване потреблението на основната услуга. Така например интернет банкирането е услуга, която предоставя възможност на потребителите да извършват банкови разплащания на по-ниски такси в сравнение с извършване на същите в офис на банката. Това е предпоставка за увеличаване на разплащанията през електронното банкиране или повишаване потреблението на основната услуга.

Като обобщение може да се каже, че стратегията за диференциация в банковия сектор може да се постигне чрез:

- Разработването и предлагането на иновативни продукти и услуги като например - персонализирани услуги за управление на спестяванията, уникални кредитни предложения ориентирани към конкретни пазарни сегменти, предлагане на модерни платежни аксесоари и други;
- Обслужване на клиентите на високо ниво;
- Използването на модерни нови технологии, базирани на изкуствен интелект, чатботове, облачни технологии и др.;
- Изграждането на отлична репутация и силна марка.

ПРИЛОЖЕНИЕ НА СТРАТЕГИИТЕ ЗА КОНКУРЕНТНО ПРЕИМУЩЕСТВО В БАНКИТЕ

За целите на настоящата публикация е необходимо да бъдат разгледани четирите стратегии на Портьр по отношение приложимостта им в една банка и в зависимост от вида на търговската банка - специализирана или универсална.

Известни са два вида стратегии за минимизиране на разходите, а именно – *целенасочена стратегия за ниски разходи и стратегия за лидерство в разходите*. Както вече беше отбелязано, инструментите необходими за реализиране на тези стратегии са: *разработването на дистанционни канали за обслужване на клиенти и технологиите за централизирано-автоматизирано кредитиране*.

Целенасочената стратегия за ниски разходи е по-характерна за специализирани банки на дребно (ритейл банки). Тук се включват банки, специализирани в предоставянето на услуги на физически лица, отличаващи се с по-висока рентабилност на кредитиране и с по-високо равнище на кредитен риск. Това обяснява и тяхната насоченост към намаляване на разходите. При специализираните банки на дребно, функционалните възможности на интернет банкирането са ограничени до извършване на плащания и операции по обслужване на сметките на физическите лице. За тези банки е от изключително значение предоставянето на висококачествено интернет банкиране, което да ги подпомогне в намаляването на разходите и привличането на повече клиенти към клиентската им база. Това са банки, които играят ключова роля за развитието на

новите технологии и интернет банкирането. Пример за такава банка в България е Ти Би Ай Банк. Тя се фокусира върху предоставянето на финансови услуги на специфичен сегмент на пазара, предимно на клиенти на дребно и малки предприятия с акцент върху ефективността на разходите. Те са насочени към потребители, търсещи конкурентни цени за лични заеми, продукти за малък бизнес, като често използват цифрови канали за намаляване на разходите. При тази стратегия банката се фокусира върху пазарна ниша и предлага продукти и услуги, които са с по-ниска цена от тези на конкурентите ѝ. Други банки в България, които също се стремят да осигурят конкурентни цени в определени сегменти са Първа инвестиционна банка и Пощенска банка, но Ти би ай банк се откроява като банката, която акцентира върху лидерство в разходите в рамките на един по-фокусиран пазар.

Стратегията за лидерство в разходите може да бъде успешно прилагана от универсалните банки. Този вид банки комбинират инвестиционна и търговска дейност, като обслужват както физически, така и юридически лица. Тук е мястото да се отбележи, че всички големи банки в България са универсални. Банките избрали да прилагат стратегия за лидерство в разходите, трябва да се съсредоточат в намаляване не само на непреките разходи, но и на преките. Преките разходи представляват оперативни разходи на банката, свързани с нейната основна дейност, а именно – отпускането на кредити и набиране на депозити. Възнагражденията на служителите, ангажирани в процесите по осъществяване на основната дейност на банката също са относими към преките разходи и пряко формират цената на услугите, предоставяни от банката.

Основната дейност на банката нагледно може да бъде представена с пример за етапите, през които преминава процеса на кредитиране на юридическите лица:

1. Търсене и привличане на клиенти, приемане на искания за отпускане на кредит (служители от фронт офис, кредитни инспектори);
2. Преглед на заявленията за кредит, проучване на кредитоискателите и анализ на документацията;
3. Организация и изпълнение на операциите по кредита:
 - изготвяне на документи за колективния орган;
 - отпускане на кредита или предоставяне на друга сделка: лизинг, факторинг, акредитив, предоставяне на гаранция, покупка на ценни книжа и др.;
4. Управление и контрол на усвоения кредит, мониторинг на клиенти и работа с лоши вземания;
5. Други операции - работа със застрахователни компании, оценка на клиентите.

Технологията за централизирано-автоматизирано кредитиране, обхваща всички горепосочени етапи, като целта е да се автоматизира процеса на отпускане

на заеми, да се намали броя на служителите участващи в него, и оттам да се намалят преките оперативни разходи на банката.

От друга страна, косвените разходи на банката обхващат всички неоперативни разходи, които не са пряко свързани с нейната основна дейност, а именно депозитна и кредитна. В косвените разходи се включват заплатите на служителите в бек-офиса и на служителите работещи в касите. Бек-офиса представлява съвкупност от счетоводни и оперативни отдели, извършващи документална и електронна регистрация на банковите операции. Тези разходи обичайно се отнасят към административните разходи на банката. Интернет банкирането е технологията, посредством която банката има възможност да намали непреките неоперативни разходи. Благодарение на нея се автоматизират голяма част от операциите на физическите лица по обслужването на сметките им, систематизират се и се концентрират плащанията в рамките на бек-офисите и по този начин се ограничава участието на оперативните служители и касиерите.

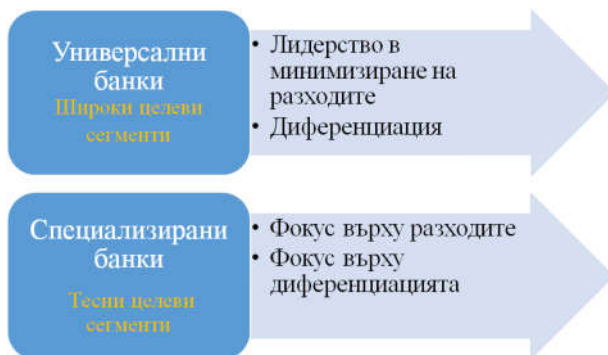
Обичайно банките, прилагащи стратегията за лидерство в разходите са универсални, иновативни банки, които използват съвременните информационни технологии, за да намалят общото ниво както на административните, така и на оперативните си разходи. Пример за такива банки в България са: Обединена българска банка, Ти би ай банк, Юробанк България АД.

Тук е важно да се отбележи, че внедряването и използването на технологията за централизирано-автоматизирано кредитиране, както и другите технологии за автоматизиране на банковите процеси са скъпи проекти, изискващи дългосрочни инвестиции от страна на банката, чиято възвращаемост в бъдеще е сигурна. Имайки предвид това може да се твърди, че банките работещи с технологии на такова ниво, обикновено са универсалните, големи и финансово стабилни банки, които разполагат с необходимите средства и инструменти. Инвестициите в тези технологии, ще оптимизира кредитния процес, като от една страна се намали банковия персонал и разходите за заплати на служителите, а от друга страна се увеличи броя на отпуснатите кредити. Това ще позиционира банката благоприятно на финансовия пазар.

Стратегията за специализирана диференциация се прилага от специализираните банки, които за разлика от универсалните банки оперират на конкретен пазар на банков услуги. Те са съсредоточени да работят в определен пазарен сегмент, където заемат конкурентни позиции, благодарение на опита си, отлично познаване на пазарния сегмент и потребителите му.

Стратегията за диференциация е присъща за универсалните банки, които оперират едновременно в няколко пазарни сегмента – банкиране на дребно, инвестиционни, корпоративни и ипотечни сегменти. За да е ефективна стратегията за диференциация, банките е необходимо да разполагат с достатъчно ресурси, за

да осигурят на клиентите си продукти и услуги с високи качества едновременно в няколко пазарни сегмента. Тези банки притежават широка клонова мрежа, работят в сферите на търговията на дребно, осъществяват инвестиционна, корпоративна, застрахователна и спестовна дейност. Те еднакво съчетават диференциацията на продуктите и услугите. Пример за такива са водещите банки в България, които се стремят да предлагат уникални продукти и услуги, за да се открийт на банковия пазар и водени основно от технологичните иновации са Уникредит Булбанк, Юробанк България АД (Пощенска банка), Банка ДСК. Тези банки използват усъвършенствани дигитални услуги, насочени към иновации в мобилното банкиране, за да отговорят на специфичните нужди на клиентите си. Така например Уникредит Булбанк инвестира в предлагането на отлична дигитална платформа, за да предложи по-добро онлайн и мобилно банкиране. Докато Пощенска банка се фокусира върху персонализирани финансови решения, като инвестиционни услуги, персонализирани заеми, за да привлече конкретен клиентски сегмент. А Банка ДСК, която заема първо място по активи към ноември 2023 г. е в позиция успешно да прилага стратегията за диференциация. Въпреки че, към 31 март 2024 г. е изместена от челната позиция, тя разполага с широка клонова мрежа и е банката с най-голям брой клиенти. Банка ДСК е лидер в банкирането на дребно и освен корпоративна дейност, включва инвестиционна и застрахователна, но също така е и основен акционер в Пенсионноосигурителна компания „ДСК-Родина“ АД. Институцията разполага с високотехнологични офиси и предлага модерни дигитални канали за обслужване на своите клиенти.²⁰

Фигура 2. Адаптирана матрица на банковите конкурентни стратегии

Източник: Авторът

²⁰ <https://dskbank.bg/%D0%B7%D0%B0-%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B0-%D0%B4%D1%81%D0%BA>

Като обобщение, на **фигура 2** е представена адаптирана матрица (по класическата матрица на М. Портър) на разгледаните конкурентни стратегии, използвани от банките. Важно е да се отбележи, че универсалните банки имат възможност да прилагат конкурентни стратегии не само в широките пазарни сегменти, но и в тесните, но в този случай те няма да използват пълният капацитет на възможностите, с които разполагат.

Според М. Портър характерна особеност на стратегиите за конкурентно преимущество е несъвместимостта им една с друга. Авторът не отрича напълно използването на стратегиите едновременно и признава възможността за комбинирането им. Трудностите произлизат от необходимостта да се осигурят високи потребителски качества на продукта и отлично обслужване, което от своя страна неминуемо ще доведе до повишаване цената на стоката.²¹

ПРИЛОЖЕНИЕ НА КОМБИНИРАНИТЕ СТРАТЕГИИ ОТ БАНКИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Вземайки под внимание настоящото развитие на банковият пазар в България, а именно интензивна междубанкова конкуренция, съпроводена от борба за клиенти и ликвидност, както и засилване на конкуренцията от страна на чуждестранните банки и финтех компании, ориентирани към клиентите на дребно, може да се каже, че прилагането на комбинираните стратегии, би работило успешно при търговските банки. Като ключово за успеха им може да се посочи стремежа на целевия мениджмънт към постигане на конкурентни преимущества чрез комбиниране на целите. А целите ще бъдат усъвършенстване на потребителските свойства на продуктите и качеството на услугите, като същевременно се стремят към намаляване на разходите и повишаване на вътрешната ефективност.

В допълнение на казаното до тук, са разработени четири примерни комбинираните стратегии за постигане на конкурентно предимство от търговските банки. Стратегиите се основават на предположението, че всяка една банка следва сценария, по който е избрала да се развива, включващ последователно постигане и последващо редуване на приоритетите за растеж и ефективност на дейността. Разработените стратегии са по примера на теорията на М. Портър за конкурентните предимства и се основават на двете основни стратегии – диференциация и намаляване на разходите. След като ръководството на банката одобри прилагането на комбинираната конкурентна стратегия, се преминава към осъществяване на целите - чрез външно конкурентно предимство и

²¹ Портър М.,(2000) Конкуренция, М.: Издателски дом „Виллямс“, Санкт-Петербург, Москва, Киев, с.58

диференциация, или чрез вътрешно конкурентно предимство и намаляване на разходите. Логически следва, целите да отговарят на етапа на растеж или ефективност. Така например, ако една банка е ново създадена и тепърва навлиза на пазара, нейните основни цели са свързани с развитие на бизнеса ѝ и разрастване на мащабите ѝ на дейност, или това е етапа на растеж. На този етап, банката трябва да се фокусира върху навлизане в нови пазарни сегменти чрез предлагане на подобрени или създаване на нови иновативни продукти. Когато банката успее да достигне желаната пазарна позиция, тя вече е на етап ефективност, където развитието ѝ се осъществява чрез увеличаване обема на бизнеса и производителността, и оптимизиране на цялостната дейност на банката. Тук целта е постигане на по-висока рентабилност чрез намаляване на разходите, оптимизиране на вътрешното управление и бизнес процеси.

Могат да бъдат определени следните примерни варианти на комбинирани стратегии за съчетаване целите на диференциация и намаляване на разходите :

- Стратегия за съчетаване на целите за диференциация и намаляване на разходите с еднаква важност – стратегия за съчетаване на приоритетите за растеж и ефективност;
- Стратегия за редуване на приоритетите за растеж и ефективност – периодична смяна на еднакви по важност цели;
- Стратегия за приоритетен растеж – доминиране на целта за диференциация;
- Стратегия за приоритизиране на ефективността – доминиране на целта за намаляване на разходите.

Стратегията за съчетаване на приоритетите за растеж и ефективност е агресивен сценарий и най-предпочитаният модел за развитие на банката, осигуряващ ѝ най-бързо постигане на поставените цели, избягвайки принудителното редуване на етапите за растеж и ефективност. Необходимо условие за успешното осъществяване на стратегията е банката да притежава висока репутация, висококвалифициран персонал и дългогодишен банков опит. Обикновено тази стратегия се прилага от големи универсални държавни банки, притежаващи голяма клонова мрежа и работещи във всички пазарни сегменти. В България банковата система се състои основно от универсални банки. Важно е да се отбележи, че българският банков сектор е представен основно от частни банки, с изключение на една, която е 100% собственост на държавата, а именно Българска банка за развитие.

Стратегията за редуване на приоритетите за растеж и ефективност представлява умерено консервативен сценарий, който насочва усилията на банката върху един от приоритетите в определен период, което и дава възможност да се съсредоточи върху постигането на поставените цели. Необходимо условие за успешното прилагане на стратегията е стабилна външна среда, достатъчно ресурси и прилагане на иновативни подходи за управление. Тази стратегия е

приложима от средни и големи, предимно универсални банки със стабилни позиции на банковия пазар. Тези банки се фокусират върху разширяването на пазарния си обхват или на продуктовия си каталог, като в същото време се концентрират и върху оптимизиране на разходите си. Пример за такава банка е Прокредит банк, която предлага инвестиционни банкови услуги, търговско финансиране и кредитиране. Фокусирана е върху предоставянето на качествени услуги и индивидуално обслужване на клиентите. Банката е завършила реорганизацията на клоновата си мрежа, чрез намаляване броя на служителите. Тази банка е пример за това как се редуват приоритетите за растеж при същевременно оптимизиране на разходите в отговор на настъпващите промени в икономическата среда.

Стратегията за приоритетен растеж е агресивен сценарий, който има за цел да затвърди позициите на банката на пазара и да увеличи пазарният ѝ дял, прилагайки иновативни технологии и стремеж към сливания с други банки. Характерна е за иновативни банки, притежаващи опит в областта на технологиите и предлагаща продукти и услуги с уникални качества. Недостатък на тази стратегия е прекалената насоченост на ръководството към външната ефективност, което може да доведе до намаляване обема на дейността и нарушаване на бизнес процесите. Приложима е от големи и средни специализирани банки, ориентирани към банкиране на дребно с иновативни продукти и услуги. Това са банки специализирани в сегмента на дистанционните банкови услуги. Имат функционално развито и удобно интернет банкиране. Бизнес моделът на банката се базира на сетълмент услуги и развити дистанционни канали за обслужване, което осигурява на банката висок дял на нелихвените приходи от комисионни, ниско ниво на непреките разходи и в резултат на това висока възвращаемост на активите. Такава например е Юробанк България АД, която преследва агресивно растежа си чрез сливане с други банки, което значително разширява нейната мрежа за банкиране на дребно и клиентската ѝ база. От друга страна пример за банка, концентрирана в банкирането на дребно чрез дистанционни канали за обслужване е Bigbank, оперираща на българският банков пазар от 2020 г. Тя е динамично развиваща се банка, специализирана в предлагането на срочни депозити на физически лица. Банката не разполага с физически офиси и оперира изцяло онлайн.

Стратегията за приоритизиране на ефективността е ултра консервативен сценарий за интензивен растеж на банката, който се постига чрез максимизиране на вътрешната ефективност, съпроводено от най-високо качествено обслужване и отлично качество на предлаганите продукти и услуги. Основният недостатък на този сценарий е евентуална загуба на пазарен дял и в следствие поглъщане от конкуренти. Като причина за това, може да се отдаде на високата цена, която е необходимо да поддържат банките за своите продукти и услуги, за да осигурят

приемливо ниво на маржа при малките и средни предприятия. Тази консервативна стратегия, практически е неприложима за българския банков сектор, заради общата икономическа нестабилност, високият базов лихвен процент по кредитите и високите оперативни рискове на банковия пазар.

Горепосочените стратегии, могат да бъдат комбинирани от банките, в зависимост от настоящите пазарни условия - вътрешни или външни. Единствената пречка за едновременното им прилагане би била свързана с ограничените ресурси, с които разполагат.

Представените до тук варианти за прилагане както на комбинирани, така и на моностратегии за постигане на конкурентно преимущество, могат да бъдат систематизирани и според типа банка, която ги прилага, а именно – универсални и специализирани. В **таблица 1** е изобразена класификацията на конкурентните стратегии на търговската банка.

Таблица 1. Конкурентни стратегии на търговска банка

Име на стратегия	Тип стратегия	Обхват на приложение	
Стратегия за лидерство в разходите	Моностратегия	Универсални Банки	
Целенасочена стратегия за ниски разходи	Моностратегия	Универсални банки	Специализирани банки
Стратегия за диференция	Моностратегия	Универсални банки	
Стратегия за целенасочена диференциация	Моностратегия	Универсални банки	Специализирани банки
Комбинирана стратегия на съчетаване на приоритетите за растеж и ефективност	Комбинирана	Универсални банки	
Комбинирана стратегия на редуване на приоритетите за растеж и ефективност	Комбинирана	Универсални банки	
Стратегия за приоритизиране на растежа	Комбинирана		Специализирани банки
Стратегия за приоритизиране на ефективността	Комбинирана		Специализирани банки

Източник: Авторът

По съществените изводи, които могат да бъдат направени от приложената таблица са, че универсалните банки притежават повече възможности за постигане на конкурентно предимство, в сравнение със специализираните. Както е видно от таблицата, те могат да използват шест вида стратегии, докато специализираните разполагат само с четири. Важно е да се отбележи, че приложените примерни варианти на комбинирани и моностратегии се отнася само до броя на възможните за използване стратегии и това не означава, че универсалните банки имат по-голяма възможност да приложат определена стратегия, в сравнение със специализираните. И все пак вземайки под внимание някои специфични характеристики на универсалните банки, в сравнение със специализираните, може да се каже, че те са по-конкурентноспособни и по-адаптивни към условията на банковия бизнес в България. Това се дължи на предимствата им, свързани с прилагането на конкурентни стратегии, съчетаващи целите на диференциация и намаляване на разходите, които в условията на българския банков пазар и признаците на стагнация на националната икономика, им позволява да се адаптират към така динамичната и нестабилна икономическа среда.

Съчетаването на търговската и инвестиционна дейност от универсалните банки ги отличава като по-стабилни и надеждни в сравнение със специализираните. Способността им да диверсифицират рисковете, благодарение на широкия обхват на продукти и услуги, с които боравят ги прави финансови стабилни, но и доста трудни за управление. По тази причина прилагането на инструментите на стратегическото управленско счетоводство е необходимо и задължително за универсалните банки. Концепцията за стратегическото управленско счетоводство има за цел да гарантира, че банката постига силни конкурентни позиции чрез целево управление. То изпълнява ролята на мониторинг и информационно-аналитично подпомагане на ръководството на банката и преминава през следните етапи:

- Поставяне на целите.
- Мониторинг на изпълнението на целите.
- Мониторинг и анализ на резултатите от постигането на целите.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Стратегическото управленско счетоводство е един от основните инструменти за вземане на информирани решения от банките, както и за постигане и поддържане на конкурентно предимство. Банковият сектор е силно конкурентен, а устойчивостта на конкурентното преимущество се реализира чрез формулиране на ясно дефинирани и изпълними стратегии. Успешните стратегии правят банките гъвкави, иновативни, адаптиращи се към промените на пазара, регулаторните изисквания и клиентските нужди. Всичко това им предоставя възможности за растеж, непрекъснато усъвършенстване на продуктите и услугите, които предлагат и бърза адаптация към динамичната финансова среда. Приложението на стратегиите за конкурентно предимство в банките изискват интегриран подход, който комбинира клиентската ориентираност, технологичните иновации и ефективното управление. Банки, които успешно внедряват тези стратегии постигат успех, устойчивост и лидерство на пазара.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- [1] **Ламбен, Ж.** (1996), Стратегически маркетинг, Европейская перспектива, Санкт Петербург „Наука“
- [2] **Пегрова, Р.** (2021) Бюджетирането в управленските счетоводни системи на търговските банки, В. Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“ УИ „Св. св. Кирил и Методий“, гр. Велико Търново
- [3] **Портър М.**, (2000) Конкуренция, М.: Издателский дом „Вильямс“, Санкт-Петербург, Москва
- [4] **Porter., М. Е.** (2005), Competitive Advantage Creating and Sustaining Superior Performance
- [5] <https://dskbank.bg/%D0%B7%D0%B0-%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B0-%D0%B4%D1%81%D0%BA>

СЧЕТОВОДСТВОТО:ЕВОЛЮЦИЯ ЧРЕЗ ИНОВАТИВНИ ПОДХОДИ ACCOUNTING: EVOLUTION WITH INNOVATIONS

Албена Харалампиева
Albena Haralampieva

ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

ВЪВЕДЕНИЕ

Счетоводството е наука, притежаваща собствена философия, свързана и предопределена от социално-икономическия прогрес на обществото. Тя е едновременно неразбираема и безинтересна за незнаещия, и е мистерия, будеща възторг за просветления, поради своята хармоничност и баланс. Специфичната] същност предизвиква логични въпроси за нейното възникване и развитие, особено у онази част от научната гилдия, занимаваща се със счетоводство. Каква е неговата същност, къде, кога и как е възникнало счетоводството? През какви етапи е преминало и какви са предпоставките за развитието му? Всички тези питання са предизвикателство за счетоводната общност, която в своята научна дейност и до днес търси техните отговори, векове наред. Настоящата статия има за цел да потърси отговор на тези въпроси като акцентира върху иновативния подход в еволюцията на счетоводството. Приложени са историческия и философски подходи, които позволяват да се проследят етапите в развитието на счетоводство както и да се разкрият предпоставките за неговия прогрес. Анализирани са различни литературни източници и писмени доказателства с фокус върху фундаменталните проблеми на счетоводството и се търси аналогия за съвременното му развитие

ИЗЛОЖЕНИЕ

Еволюция на счетоводството: етапи в развитието

Счетоводството възниква и се развива в отговор на потребностите на противачите в обществото икономически процеси. Първите „счетоводни записи“ датират от времето когато нашите предци, в резултат на излишък от материални блага, разменят първите предмети помежду си. Свободната размяна на вещи е първата стъпка към създаването на система за отчитане, която с производството

на материални блага и развитието на търговията се утвърждава като основен инструмент за управление на икономическите системи. Използването на различни видове ресурси: материални, нематериални, финансови, трудови както и множеството взаимосвързани операции генерират огромно количество информация. В отговор на възникващата необходимост за нейното проследяване и управление се появява отчетността, която в последствие се развива и оформя в самостоятелна практика и знание: счетоводство. Д-р Николова изтъква, че съществува “*взаимна връзка и обусловеност с понятията „счетоводство“ и „счетоводна дейност“*”²². Тъй като счетоводната дейност е действието, което се извършва в счетоводството ще унифицираме двата термина „счетоводна дейност“ и „счетоводство“.

Счетоводната наука се развива паралелно с прогреса на цивилизациите. Счетоводната теория безспорно се е развивала в продължение на векове, но предимно основана на практически знания, сред прозорливи хора. Етапите в динамиката на счетоводството може да се проследят според периодите и техниката на счетоводните записвания. Доц. П. Петрова²³ проследява развитието на техниката на счетоводните записвания, преминаваща през три етапа: древна отчетност, просто счетоводство и двойно счетоводство. Според доц. Цыганков, периодите в счетоводството са два: долитературен (до 1494 г.) и литературен²⁴ (след 1494 г.)²⁵

Древна отчетност в периода 4500 г. пр.Хр. до 500 пр.Хр., е определена от Соколов още като натуралистичен²⁶ период, през който идеята на счетоводството е доста примитивна – то отразява това, което вижда и с каквото работи. Колкото по-точно счетоводството записва какво се случва в домакинството, толкова по-добре. Заражда се инвентарната²⁷ отчетност, както и описанието на приходите и разходите за осъществяване на дейността.²⁸ По описание на д-р Свраков, *„инвентарното счетоводство е използвано за нуждите на древните владетели. Счетоводителите са изготвяли описи на имуществото, изчислявали са*

²² Николова, Н.(2015) Иновационни аспекти в организацията на счетоводната система в контекста на новото счетоводно законодателство.

²³ Петрова П.(2019) сп. Икономически хоризонти 21-финансово-счетоводни перспективи, Том 1 с.71, Велико Търново

²⁴ Изкуството на книгопечатането се развива много интензивно в Милано, като естествено дава гласък на литературата. Първата гръцка книга – гръцката граматика на Константино Ласкарис – е отпечатана в Милано през 1476 г., Вж. Йожен М., (2008) Леонардо да Винчи, София., с.250

²⁵ Цыганков, К.Ю.(2017), История учетной мысли, Москва, с.15

²⁶ Соколов, Я.В., Соколов В.Я.(2004).История бухгалтерского учета. Москва, с.6

²⁷ Инвентарната отчетност описва притежаваните ценности (имущество)(вж. Петрова П., цит. съч., с.72)

²⁸ Соколов, Я.В., Соколов, В.Я. (2017), цит. съч., с.8

изчислявали са необходимите данъци, контролирали са събирането им, установявали са държавните приходи и разходи. ...Характерно за него е че то представлява обикновено отражение на имуществените форми, такива каквито са те в действителност. Отражават се натурално или стойностно според това как съществуват и се възприемат от счетоводителя”²⁹.

Просто счетоводство – Стойностно (500 г. пр.н.е. - 1250 г.) През този период се развиват двете големи цивилизации: древногръцката и римската, които поставят началото на експоненциалното развитие на човечеството. Социално-икономическата среда се променя коренно, появяват се големи търговски къщи и банки, което предполага, че инвентарното счетоводство не може да задоволи породилите се потребности. Появата на първите монети, произхождащи от V век пр.н.е., довежда до появата на нова техника – оценка на имуществото. „Следователно всички неща които могат да се обменят, трябва някак си да са сравними. Оттам се появили и парите и някак станали среда, защото могат да измерят всичко”³⁰. Паричната оценка въвежда унификация в счетоводството. Според проф. Д. Добрев „числото, като количествен изразител на парично-стойностни величини, образува и крайъгълния камък на счетоводството”³¹. През 1202 г. Leonardo Fibonacci представя в своята „Книга за смятането“ арабската десетична двойна система³², което извършва коренна промяна в счетоводството. До този момент всички изчисления са правени със сметала „азбучен числопис“ и римските цифри. Опростеното изписване на цифрите и смятане улеснява записите. Появява се книговодството, което се превръща в система от счетоводни книги за отразяване на стопанските операции. Доц. П. Петрова изброява „пет основни счетоводни книги, използвани в Римската империя: инвентарна книга, Календариум (Дневник за сročните задължения), Паметна книга, Книга за сметките, Книга за приходите и разходите”³³. Феноменално е постижението в този период на рицарите на Ордена на тамплиерите, които въвеждат така нареченото „писмо за обмен“, с което търговецът плаща своите пари оттам, откъдето тръгва и получава от счетоводителя документ, който представя там където отива за да удостовери плащането, което дава началото на безналичното плащане.

²⁹ Свраков, А. (2014), Размисли за счетоводството в минало настояще и бъдеще, София., с.32

³⁰ Гочев, Г. (2006), Икономика, Антични автори за стопанството: Платон, Ксенофонт, Аристотел, София, с.4

³¹ Добрев Д. (1938) Счетоводството в своя произход и научна основа, София, с.10

³² Тя е известна още като „индийски метод“, защото корените ѝ са от хиндо-арабската бройна система, разработена от индийски математици, впоследствие предадена на арабите.

³³ Петрова П. (2019), цит.съч., с.74

Двойно счетоводство – диплография (1250 г. — 1850 г.) Заключението на доц. П. Петрова е, че то е „система за регистриране и отчитане на стопанските факти и явления, основан на принципа на двойствеността, според който всяка стопанска операция се отразява най-малко два пъти, като причинява изменение поне в два обекта.“³⁴. Според историческите източници, магията на двойното счетоводство и полагането на основите му започва от този период. Фактически, еволюцията в счетоводството идва с публикуването на първият счетоводен труд – Трактат XI „За сметките и записванията“ (Particularis de Computis et Scripturis)³⁵, част от книгата „Всичко за аритметиката, геометрията, пропорциите и отношенията“ (Summa de Arithmetica, Proportioni et Proportionalita) написана от Лука Pacioli³⁶, издадена на 10 ноември 1494 г. във Венеция. В него се описва Венецианската счетоводна система, известна като система за двойно записване на счетоводните сметки, използвана в основата си и до днес.

Съществуват разногласия относно генезиса на двойното счетоводство: Едната теза е, че то се заражда в Италия, в търговските градове Генуа, Флоренция, Милано и Венеция. Свидетелство за това са намерените счетоводни книги, на Латини (знаменит флорентински търговец от XIV век), датиращи от 1399 година, в които „счетоводството от XIV век не отстъпва по ниво на това от XX век“³⁷. Техниката на двойното счетоводство е била известна и в Милано, за което свидетелстват счетоводни книги за периода 1395-1397, както и във Венеция, съдейки по сходни книжа открити отнасящи се за 1406 г. Другата теза, поддържана от някои автори, сред които е и д-р Цыганков е, че двойното счетоводство е възникнало още от древен Рим, „защото само изключителни професионалисти могат да създадат счетоводство, такива които в продължение векове са работили под егидата на мощна и дълготрайна държава и имат дългосрочна и спешна нужда от универсална и гъвкава система за отчитане на капитала.“³⁸ В Трактата Pacioli описва три регистъра за записване на фактите от икономическия живот, прилагани в Древния Рим³⁹, но самият Pacioli в началото на произведението уточнява, че описва точно Венецианската, а не италианската счетоводна система.

Защо точно във Венеция се случва този факт и защо точно той е авторът? По времето на Ренесанса с навлизането на християнството в Европа, търговията и

³⁴ Пак там, с.77

³⁵ За краткост в текста ще бъде използвано: „Трактат“

³⁶ Лука Pacioli (1445-1517), е учен математик. В трактата е описана Венецианската техника за водене на търговски книги, като учебно помагало. Близък приятел на Леонардо да Винчи, проличава от факта, че изобразените заглавки в Трактата, които са разделени на 10 части, са дело на художника. Интересен факт е, че Pacioli не се е занимавал със счетоводство, но е имал близки наблюдения за това, тъй като е живял в къщата на търговец.

³⁷ Цыганков, К.Ю. (2017), цит.съч. с.128

³⁸ Цыганков, К.Ю. (2017), цит. съч. с.458

³⁹ Соколов Я, (2001), Лука Пачоли. Трактат о счетах и записях, Москва, с.233

банкерството се развиват с бързи темпове. Венеция е водещ търговски център и „налага изключителна политика, обсебваща в своя полза подчинените ѝ икономики, като по това време тя е буквално център на икономическия свят“⁴⁰. Подемът, еуфорията от развиващите се изкуства, близостта на Pacioli с Leonardo di ser Piero da Vinci и други знаменити личности, и не на последно място личните качества на Pacioli като математик и учен, са важна предпоставка за написването на Трактата. Свидетелство за неговата значимост е фактът, че през 1504 година, десет години по-късно след издаването му, той отново е преиздаден във Венеция, но вече като самостоятелна книга под наименованието „Перфектна школа за търговия, съчинение на брат Пачоли от Бордо Сан Сеполкро“⁴¹.

В наши дни в счетоводството се използват термини, описани в Трактата, като актив, пасив, баланс, дебит, кредит, оборотна ведомост, капитал и др. Благодарение на трудът на Pacioli, започва задълбоченото изучаване на счетоводството⁴². Именно тогава е положена парадигмата⁴³ като общопризната в счетоводната наука. Трактатът на Pacioli става обект на изясняване и конкретизиране, пренесен в съвременното счетоводство. Някои негови теории са доразработени, но реализираните му постижения - принципът на двойното систематично записване завинаги остават в сила.

Анализирайки гореизложеното се установява:

Първо: периодите на древна отчетност, простото счетоводство и част от периода на диплогафията (до 1494 г.) се отнасят към долитературния период, който след публикуването на трактата на Pacioli става литературен.

Второ: древното счетоводство се е извършва под формата на елементарно описание на стопанските операции с помощта на натурални измерители.

Трето: поради създадите се социално-икономически условия: въвеждането на арабската десетична двойна система; подемът в търговията и банките; появата на парите, които постепенно се превръщат във всеобщ еквивалент като универсален стойностен измерител (натурален и стойностен, в зависимост от използваните счетоводни записи), инвентарното счетоводство не отговаря на

⁴⁰ Бродел Ф. (2019), Световното време, София, с.105

⁴¹ Соколов Я. (2001), цит.съч., с.201

⁴² Това е първата по време издадена книга, всъщност първата написана книга за счетоводството е от Б. Котругли „За търговията и съвършения търговец“, през 1458 г., но тя е издадена през 1573 г.

⁴³ Парадигма – общоприети примери от действителна практика на научно изследване, които включват закон, теория, приложение и инструментариум в съвкупност-осигуряват модели, от които възникват ясно определени традиции на научно изследване, общопризната парадигма - за всички основна единица за измерване на процеса на научното развитие, единица, която не може да бъде напълно сведена до логични компоненти, виж Кун, Т. (2011), Структура на научните революции, София, с.29

създадите се потребности и се видоизменя в просто счетоводство, където възниква и книговодството.

Четвърто: публикуването на Трактатът на Pacioli оповестява двойното систематично записване, което дава силен тласък за развитието на счетоводството като наука.

Счетоводството от практическо знание към наука

*„Какво се разбира под „счетоводство“: двойно счетоводство или съставно понятие? Логично е съвременното разбиране за счетоводство да съответства на прилаганата счетоводна техника - двойното записване на счетоводни сметки (двойното счетоводство)“*⁴⁴ Приемайки позицията на доц. П. Петрова като теза, за целите на изследването ще приемем, че терминът **„счетоводството“ е двойното съвременно счетоводство**, чиято логична развързка е оформянето му като **наука**⁴⁵, чийто произход и еволюционно развитие е вследствие от древната отчетност и простото счетоводство. Откриваме податки за важността на счетоводството и неговата необходимост още през IV век пр. Хр.: „Следователно“, каза Сократ, „който познава това изкуство, но сам няма имуществено, може да се наеме, за да стопанисва чуждо стопанство...“⁴⁶ Нужно е било да се владее изкуството⁴⁷ на стопанисването⁴⁸, нужно е да се обособи счетоводството като наука. Но ще са необходими векове преди това да се случи, необходими са предпоставки за това, а именно появяването на теоретично знание.

Като част от икономическата наука счетоводството може да се характеризира като *„научно изградена информационна система за непрекъснато, цялостно, документално обосновано и взаимосвързано отразяване в стойност и със*

⁴⁴ Петрова П. (2019), цит. съч., с.63

⁴⁵ Наука в най-широкия класически смисъл е систематизирано достоверно знание, което може да бъде убедително обяснено чрез логиката Според Аристотел човешкото знание е три вида – теоретично (обхваща това, което днес наричаме „наука“), техническо (обхваща занаятите и изкуствата) и практическо знание (обхваща сферата на морала и политиката). В съответствие с това разделение той говори и за три вида науки: (*epistemai*) теоретически-целта на теоретическите науки е знанието заради самото знание; технически - целта на техническите науки е създаването на красиви и полезни предмети и практически-целта на практическите науки е постигането на доброто за индивида (сферата на морала) и за обществото (сферата на политиката). Той поставя основите на рационализма, като разработва нов метод за познание – логика. Сократ разработва един от първите методи на познанието – диалектиката – или изясняване на идеите чрез диалог. Истината тук се проявява като консенсус

⁴⁶ Гочев, Г. (2006), цит. съч., с.43

⁴⁷ Под „изкуство“ древните философи са правили асоциация между термините „изкуство“ и „наука“

⁴⁸ „οικονομία“ в превод от гръцки „стопанисване“ използван в трактата на Ксенофонт преведен на български език през 1908 г. виж Гочев, Г. (2006), цит. съч., с.183

специална методология на дейността на всяко стопанско звено. Целта е да се осигури необходимата отчетна информация за неговото ефективно управление.⁴⁹ От друга страна в качеството му на практическа дейност проф. дн. М. Павлова го разглежда като *итеративен*⁵⁰ процес на въвеждане на документи, вследствие на който се получава отчетна информация. Проф. Д. Добрев е на мнение че то „е една логическа писмена регистрация на количествено конкретизирани парично-стойностни съждения и установления, съобразно тяхната каузална връзка и стопанско функционално въздействие“⁵¹ Според д-р А. Свраков то е „разумна човешка дейност, чрез която се дава възможност да се регистрират, да се обработват и съхраняват данни за организираната стопанска дейност на държавата или на търговците“⁵². Счетоводството е изкуство, научно познание, разкриващо ни исторически факти от действителността. То може да се класифицира като приложна⁵³ наука от икономиката, която е неразривна част от икономическия цикъл и прогрес на човечеството.

Индуктивните изводи от гореизложеното са:

Първо: с термина „счетоводство“ се унифицира двойното счетоводно записване.

Второ: счетоводството едновременно е и практическа и научна дейност, осъществявана, чрез логическо итеративно отразяване на минали събития, които са документално аргументирани, следващи определена методология изградена в научна система, в резултат на което се получават данни, използвани с цел информационна и контролна функция на управлението на дадена стопанска единица.

Според Рациоли, целта на счетоводството е „да поддържат сметките⁵⁴ и книгите в ред“ като „това е водене на нечи дела в надлежащия ред и както трябва да бъде, така че цялата информация да може да бъде получена незабавно, както по отношение на дългове, така и на икове“⁵⁵. Науката по своята същност е придобиване на знания чрез изучаване, практикуване, изследване и внимателно наблюдение. Това обхваща постигане на знания за

⁴⁹ Петров, Л. (2011), Основи на счетоводството. София, с.15.

⁵⁰ Който се повтаря или съдържа повтарящо се действие; многократен процес виж: Павлова М., (2021) сп. Социлно-икономически анализи Книга 1/2022 (21)

⁵¹ Добрев Д. (1938), цит.съч., с.6

⁵² Свраков, А.(2014), цит.съч., с.38

⁵³ <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0>

⁵⁴ Счетоводната сметка служи за регистриране на сделки и събития в счетоводната система. “Т-образната” счетоводна сметка се състои от три основни части - заглавие, лява страна (наричана дебит) и дясна страна (наричана кредит)

⁵⁵ Соколов Я, (2001), Лука Пачоли. Трактат о счетах и записях, Москва, с.9

общите истини за законите на действията, опирайки се на опита и прилагайки научния метод⁵⁶. Спецификата на предмета на счетоводството се отразява върху счетоводната методология. Проф. д-р Стоян Стоянов определя метода на счетоводството *„като обективно необходима и логически изградена система от взаимно свързани и последователно прилагани способности, инструменти, техники и процедури за създаването на счетоводна информация“*⁵⁷. В специализираната литература счетоводните методи се разглеждат като общи методи, които намират проявление в счетоводната методология и специфични счетоводни методи. Общите методи, използвани от счетоводството, са методите на наблюдението, анализа и синтеза, методът на причинно-следствените връзки, моделирането, единството на формата и съдържанието, индуктивно-дедуктивният метод, количествените натрупвания и произлизащите от тях качествени изменения и др. Специфичните счетоводните методи използвани в счетоводната дейност са:

Счетоводните сметки и двойното записване на стопанските операции; чрез счетоводните записвания, базирани на документирането, се осигурява синтетична или обобщена и аналитична отчетна информация за състоянието и развитието на активите на предприятието и източниците за тяхното финансиране(пасиви), за икономическите процеси и резултати от тях, за стопанско правните отношения. Има връзка с информацията от началния баланс, която се пренася в системата на информационните сметки, а информацията от края на отчетния период се пренася от сметките в крайния баланс. Проф. Д. Добрев прави извод, че счетоводните сметки *„обаче си остават само специфичен елемент на счетоводната техника“*⁵⁸

Балансово обобщаване: информация за стойностите в баланса са израз на едни и същи елементи - реалните обекти на отчитане, които се разглеждат информативно от две страни съотносими с паричен измерител, при което се появява равенство на актива и пасива на предприятието. Чрез балансовата информационна система се разкрива връзката между трите основни елемента :активите - средствата на предприятието и дейностите които изпълняват, пасив - източници на активи. Трябва да уточним, че има разлика между пасив на счетоводния баланс и пасиви на предприятието. Пасива на счетоводния баланс включва пасивите и собствения капитал, докато само пасивите включват задълженията на предприятието. Елементите на счетоводния метод са изградени

⁵⁶ Научният метод (метод има гръцки произход и означава „изследване, учение, път на познание“) е система от принципи (които се развиват и променят), с помощта на които се достига до обективно познание на действителността. Всяка наука има специфични методи на изследване.

⁵⁷ Стоянов, Ст. и колектив,(2008), Обща теория на счетоводството, София, с. 56.

⁵⁸ Добрев Д. (1938), цит. съч., с.18

логически, така че да се прилагат едновременно в определена последователност.

В обобщение методите на счетоводството могат да се характеризират:

Първо: Счетоводният метод е съвкупност от подходи, чрез които се изучава имущественото състояние на предприятието, неговият произход и изменение.

Второ: Счетоводният метод може да се разгледа като предписваща система насочена към решаване на задачи, свързани с разработването на препоръки и правила за осъществяване на дейността.

Трето: Чрез характерните методи на двойното счетоводно записване и балансовото обобщаване се прави логическа последователна информативна връзка между началния и крайния баланс на предприятието, сформираща балансовата информационна система, визуализираща състоянието на предприятието към определен минал момент.

Четвърто: Чрез специфичните счетоводни методи се осигурява информация необходима за да може счетоводството да изпълнява основните функции: *информационна и контролна функция на управлението*⁵⁹. От една страна счетоводната дейност е обект на управление, чрез организационната, планова и аналитичната си функция и е субект на управлението чрез обобщаващата, прогнозната и контролната си функция. Дифузията между двете функции осигурява една система, даваща достоверна информация.

С появата на литературния период в счетоводството, започват да се търсят универсални правила за това как да се правят счетоводните записи, вследствие на което възникват и счетоводните теории. Това е началото на обособяването на счетоводството като наука. Теориите в счетоводството *„се свеждат в самите обяснения и обоснования на самия счетоводен принцип: те са логически построения на различни становища, които се свеждат в едно - да обяснят научната основа на счетоводството, което се гради на неизменния счетоводен принцип за абсолютното равенство на величини в движение, за двустранната проява на имущество и капитал“*⁶⁰. Според проф. Д. Димитров, всички теории могат да се сведат до две главни теории: формалистична (от практическа гледна точка) и материалистични (от принципиална гледна точка).

В персонифицирана теория на Pacioli, сметките се отъждествяват, олицетворяват с лица, чиито отношения се отразяват в счетоводния процес, като отношенията между тях се разглеждат като такива, порождащи права и задължения, които придобиват и правен смисъл. Стопанските отношения между контрагентите трябва да се уредят, независимо дали това са търговците или държавата и така се порождаат търговско-правните или данъчно-правните отношения. Правните норми

⁵⁹ Димитров М. (1988) Управленски мотиви в счетоводството, Варна, с. 7

⁶⁰ Добрев, Д.(1931) Систематичен курс по счетоводство, София, г. с.295

са прилагани още от античното законодателство, произтичащи от обичаите, където *“обикновена практика е било сенаторите или съдиите да се позовават на търговските записвания като на доказателство по определен въпрос”*⁶¹ Към днешна дата съществува търговско законодателство, характерно за всяка държава, зависимо от националните обичаи, определящи не само търговията, но и целия социален живот и устройство на тази държава. С възникването на имагинерната сметка капитал, обвързваща всички останали сметки в единна структура, се поражда редица дискусии, които дават повод за появата на нови теории в счетоводството, засягащи тълкуването на мястото и ролята на капитала, неговото значение в стопанските единици. По своята същност капиталът е *„едно абстрактно оценъчно понятие, като абстрактен синтез на вложените в стопанската единица средства, конкретно изразими и въплътени в отделни имуществени форми.”*⁶² Според проф. д-р О. Герджиков *“капиталът изразява само стойност, докато имуществото, наред със стойностния израз, има и веществен състав”*⁶³. По мнение на Свраков, *“капиталът е чистото имущество на предприятието, което представлява имуществото, намалено с дълговете”*⁶⁴. Поражда се спор за същността на капитала, изхождайки от отношенията на съчастието на собствения капитал към предприятието. *„Върху това двойствено проявление на капитала се извежда и стопанско-научната основа на счетоводството”*⁶⁵ Многостранните тълкувания на идеята за двойствеността на счетоводните записвания, оценката на имуществото на капитала, неговото място в баланса, поражда различни мнения, в резултат на което към края на XIX и началото на XX век се формират различни направления и школи в счетоводството: юридическо, икономическо, балансово и методологично.

Италианска школа има няколко направления⁶⁶ обуславя класификацията на счетоводните сметки, категоризирането на стопанските операции и контролната функция на счетоводството, изясняват принципите на счетоводството, както и същността на баланса.

Френска школа възприема капитала като предмет на счетоводството, а стойността като същност на счетоводството, изследва се контролната му функция,

⁶¹ Свраков, А. (2014), цит.съч., с.92

⁶² Добрев, Д., (1938), цит.съч., с.14

⁶³ Свраков, А.(2014), Размисли за счетоводството в минало настояще и бъдеще, София, с.47

⁶⁴ Пак там с.46

⁶⁵ Добрев, Д.(1938), цит.съч., с.15

⁶⁶ В глава първа от Трактат XI „За сметките и записванията“ Pacioli започва своя труд с уточнението, че описва Венецианската школа, което само по себе си е доказателства, че съществуват и други школи. Известни са Тосканска, Венецианска и Ломбардска школи, обединени под наименованието „италиански школи“.

счетоводните сметки са възлово понятие. Известен неин представител е Жан Батист Дюмарше, който създава герба на счетоводителите, изобразяващ слънце, което е символ на просветляването на стопанската дейност, везните, олицетворение на баланса и кривата на Бернули, знак за вечността на счетоводството. Върху герба е изписано: наука, съвест, независимост. (фиг. 1)

Фиг. 1. Герб на счетоводителите

Източник: Интернет

Немска школа допринася за изясняване информационната същност: статична - установяване на имущественото и финансово състояние на предприятието към определен момент - която се ползва и до днес, и динамична - установяване на финансовия резултат от дейността на баланса. „Немската школа дава своя принос, като ясно дефинира, че счетоводно-правните норми са нещо напълно самостоятелно, тъй като те произтичат не от търговията изобицо, а от счетоводната абстракция, наречена баланс.“⁶⁷

Англо-американската школа поставя в центъра на счетоводството неговата приложимост. Тя утвърждава счетоводството като средство за управление, като информацията получена от счетоводната дейност може да се анализира и прогнозира. Счетоводството се разглежда като негова изпълнение на задача, на базата на което се оформят две школи: персоналистична, според която целта на счетоводството е отразяване на имущественото състояние на предприятието и определяне на финансовия резултат от дейността и институционална школа, според която целта на счетоводството е да характеризира условията за реализиране на финансовия резултат.

⁶⁷ Свраков, А. (2014), цит.съч., с.87

Таблица 1. Счетоводни школи и модели производни на Венецианската школа

школа	направление	счетоводна форма
Италианска (Токсанска, Венецианска и Ломбардска)	Юридическо, икономическо, балансово	Въвежда синтетични и аналитични сметки, които се водят в отделен регистър „Спомагателна книга“
Френска	Юридическо, икономическо, балансово	Дневникът на хронологичните записвания се заменя с дневници за всеки основен вид операция (Дневник на покупките, на продажбите, каса и др.)
Немска	Балансово	Въвежда сборен месечен журнал, който намалява пренасянето на дебита и кредита на всяко перо по няколко сметки в главната книга
Англо-американска	Балансово	Създава най-опростената счетоводна система, като обединяват хронологичното и систематичното отчитане в един регистър журнал-Главна книга, състоящ се от две части-лява и дясна
Руска школа	Юридическо, икономическо, балансово	Въвежда „тройна“ сметка, заместваща баланса

Източник: Авторова разработка. Данните са адаптирани и допълнени въз основа на Петрова, П. (2019)

Счетоводните школи и модели се формират в зависимост от тълкуването за същността, предмета целта на счетоводството. Според юридическото направление същността на счетоводството е регистрирането на стопанските операции като права и задължение, а икономическото направление твърди, че целта на счетоводството е да се установи резултатът от неговата дейност. Балансовото направление възприема предмета на счетоводството като баланса е неговата основа. Чрез методологичното се определя същността на счетоводството чрез неговия метод.

От Таблица 1 се забелязва, че различните школи постепенно усъвършенстват счетоводната система чрез въвеждане на различна счетоводни форми и техники, които се окрупняват и дават нов облик на счетоводството - то се преобразява в наука.

Причините за развитието на счетоводната наука и различните направления и школи са:

Първо: към края на XIX и началото на XX век персонифистичната теория на Rascoli е заменена от нови теории, тъй като са открити недостатъци, изразяващи се в ограничеността на стопанските отношения и олицетворяването на счетоводните сметки, метод приложим само за активите и пасивите, но не и за резултатните сметки.

Второ: Появата на въображаемата сметка капитал поражда множество направления в неговото тълкуване, относно паралела между активните и пасивните сметки, като съставни сметки и капиталови сметки.

Трето: Счетоводните школи и модели се формират в зависимост от тълкуването за същността, предмета целта на счетоводството.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Счетоводството е продукт на човешката изобретателност. То е продукт на всички онези счетоводители – практики, които взаимно са създали една перфектно работеща универсална система. Luca Pacioli е проводник на счетоводната мисъл на човечеството. Неговият принос е несъмнен, защото само човек с бистър и остър ум, може да пресъздаде по такъв обикновен начин тази толкова сложна система от счетоводни записвания, приложима в основата си към всяка стопанска дейност и до днес. Публикуването на трактат XI „За сметките и записванията“ (Particularis de Computis et Scripturis), част от книгата „Всичко за аритметиката, геометрията, пропорциите и отношенията“ (Summa de Arithmetica, Proportioni et Proportionalita), Luca Pacioli просветлява пред света двойното систематично записване и дава силен тласък за развитието на счетоводството като наука. развитието на счетоводната техника и методология протича в различни направления, формират се различни школи, създават се различни модели. В резултат на това, счетоводството е едновременно и практическа и научна дейност, осъществявана, чрез логическо итеративно отразяване на минали събития, които са документално аргументирани, следващи определена методология изградена в научна система, в резултат на което се получават данни, използвани с цел информационна и контролна функция на управлението на дадена стопанска единица. Неговата цел е да осигури всички равнища на управлението на предприятието, с нужната му информация за състоянието и изменението на управляваните обекти. Това е вътрешноприсъща иманентна черта на управлението на предприятието.

Като страни на една монета, счетоводството е обърнато към миналото и към бъдещето. Ключът към просперитета на счетоводната наука е хармонията между нейната теория и практика. Лъчът светлина произведен от Luca Pacioli ни пронизва вече 530 години, но е факт, че никой до момента не е предложил друга по-устойчива парадигма за счетоводство. Възходът на човечеството продължава, както и иновациите в света, така че е възможно някой гениален ум да предложи нещо ново и рационално. Вратата към счетоводството е открената, възможно е някой да я отвори до край!

ЛИТЕРАТУРА

1. **Бродел Ф. (2019)**, Световното време, изд. Прозорец, София
2. **Гочев, Г. (2006)**, Икономика, Антични автори за стопанството: Платон, Ксенофонт, Аристотел, НБУ, София
3. **Димитров М. (1988)** Управленски мотиви в счетоводството, изд. Г.Бакалов, Варна
4. **Добрев Д. (1938)** Счетоводството в своя произход и научна основа, Издание на фонда за подпомагане на студентите, София
5. **Добрев, Д.(1931)** Систематичен курс по счетоводство, Издание на фонда за подпомагане на студентите, София
6. **Йожен М. (2008)**, Леонардо да Винчи, A&T Publishing, София
7. **Кун, Т., (2016)**, Структура на научните революции, Изток-Запад, София
8. **Николова, Н. (2015)** Иновационни аспекти в организацията на счетоводната система в контекста на новото счетоводно законодателство, достъпен на https://www.unwe.bg/uploads/Conference/FormUploads/a5967b_%D0%98%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B8%20%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%20%D0%B2%20%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%20%D1%81..docxpr (09.01.2025)
9. **Павлова М., (2021)** сп. Социлно-икономически анализи Книга 1/2022 (21), Велико Търново
10. **Петров, Л. (2011)**, Основи на счетоводството. Мартилен, София
11. **Петрова П. (2019)**, сп. Икономически хоризонти 21-финансово-счетоводни перспективи, Том 1, Велико Търново
12. **Свраков, А.(2014)**, Размисли за счетоводството в минало настояще и бъдеще, ИК Труд и право, София
13. **Соколов Я.,(2001)**, Лука Пачоли. Трактат о счетах и записях, Финансы и статистика, Москва
14. **Соколов, Я.В., Соколов, В.Я.(2004)** История бухгалтерского учета. Финансы и статистика, Москва
15. **Стоянов, Ст. и колектив,(2008)**, Обща теория на счетоводството, УНСС, София
16. **Цыганков, К. Ю. (2017)**, История учетной мысли, ИНФРА-М, Москва

ИКОНОМИЧЕСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В ПРЕХОД: МЕСТНИ И ГЛОБАЛНИ ПЕРСПЕКТИВИ

ECONOMIC EDUCATION IN TRANSITION: LOCAL AND GLOBAL PERSPECTIVES

Атие Терзи

Специалност „Международни икономически отношения“, бакалавър, 4 курс,
Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“
e-mail: atie_terzi@abv.bg

***Abstract:** The report examines the importance and role of economic education in modern society, focusing on the need to adapt curricula to new social and economic realities. Analyzing the main challenges and trends in the field, it discusses opportunities to modernize economic education to better prepare individuals for an active and responsible economic life.*

***Keywords:** economic education; challenges; opportunities; globalization*

ВЪВЕДЕНИЕ

Икономическото образование играе ключова роля в съвременното общество, като осигурява знания и умения, необходими за разбирането на основните механизми на икономическите процеси. От индивидуално до глобално ниво, то подготвя обучаемите за вземане на информирани решения и активно участие в икономическите дейности. Играе съществена роля за стабилността и благосъстоянието на страната. В рамките на икономическото образование се формират уменията за критичното мислене и разбирането на пазарите.

Обект на изследване в този доклад е икономическото образование - неговото значение, въздействие и ролята му в подготовката на индивидите за успешно социално и професионално бъдеще. Предметът на изследване включва анализ на съвременните предизвикателства и възможности пред икономическото образование, в контекста на глобализацията, технологиите и променящата се среда. Наред това, основен проблем, който се поставя в настоящия научен доклад е как икономическото образование може да бъде адаптирано към съвременните социални и икономически реалности, за да отговори на новите изисквания на обществото и пазара на труда.

Докладът цели да се идентифицират и формулират различните възможности за подобряване и модернизиране икономическото образование, очертани чрез предизвикателствата, пред които е изправена образователната ни система, в контекста на глобализация и развитие на технологиите.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Образованието е основна движеща сила на икономическото, социалното и човешкото развитие, образованието е в основата на промените, които засягат нашия свят в областта на науката, технологиите, икономиката и културата. То е причина за социалните промени и научния прогрес, а от своя страна е подчинено на резултатите от напредъка, който то е породило, както по съдържание, така и по методи и поставени цели.

Икономическото образование има основополагаща роля в подготовката на хората за участие в икономическия живот. То има важна роля не само за отделния човек, но и за обществото като цяло. Важни аспекти които мога да спомена тук са икономическа стабилност и растеж, чрез икономическото образование хората разбират как функционира икономиката, в следствие могат да вземат по-добри решения за личните си финанси, но също така могат да подкрепят и избират правилни икономически политики, които водят до по-голям икономически растеж и стабилност. На следващо място социална отговорност и участие в обществените процеси, позволява на хората да разбират обществените въпроси, свързани с икономическото неравенство, бедността, данъците и социалната сигурност. Чрез приспособяване към промените икономическото образование позволява на хората да се адаптират към новите реалности – иновативните технологии и търговски практики или глобални икономически кризи.

Текущи глобални и локални предизвикателства

Глобализация и нейното влияние върху икономическото образование

Глобализацията се намира в основата на промените в съвременната икономика и предизвикателствата пред икономическото образование. Въпреки че носи със себе си множество възможности за икономически растеж, тя поставя и сериозни изисквания към образователните системи.

Пазарите стават взаимосвързани, което означава, че глобализацията води до все по-голяма взаимосвързаност между икономиките на различните държави. Икономическите проблеми на една страна могат много бързо да се отразят върху икономиките на други страни, като финансови кризи или търговски войни, които в следствие могат да доведат до сериозни глобални икономически затруднения. Икономическото образование трябва да подготви студентите да разбират тези глобални взаимодействия.

Глобализацията отваря нови възможности за бизнес и търговия, но също така поставя редица предизвикателства пред локалните икономики, които трябва да се адаптират към новите глобални условия. Определя се необходимост от нови

изисквания за икономическата адаптация. Налага се студентите и специалистите да бъдат обучавани в нови икономически стратегии, които не само да оптимизират ресурсите, но и да се справят с наличието на глобални рискове като търговски бариери, нестабилност на финансовите пазари и международната конкуренция.

Развитие на глобални икономически институции имат все по-голямо значение международните икономически институции като Международния валутен фонд (МВФ), Световната търговска организация (СТО) и Световната банка. Икономическите програми и учебни планове трябва да се актуализират, за да включват знания за тези глобални организации и тяхната роля в регулирането на международната търговия и финансови потоци.

Технологични иновации и тяхното въздействие върху икономиките

Технологиите променят икономиките по начин, който оказва голямо влияние върху икономическото образование. Възходът на новите технологии като изкуствения интелект (ИИ), автоматизацията и цифровизацията налага нови икономически предизвикателства, които изискват специализирани умения и нови подходи в образованието.

Все повече икономически сектори се автоматизират. Това води до намаляване на нуждата от човешка работна сила в традиционни отрасли като производството и обслужването. Поставят се нови изисквания за икономическото образование, обвързани с нуждата на бъдещите специалисти да бъдат обучавани за практическата им реализация в сферата на нови и технологично напреднали научни области.

Все повече икономическа активност се премества в онлайн пространството. Пример за това е развитието на електронната търговия и криптовалутите. Въпросите на цифровизацията и новите бизнес модели изискват от икономическите специалисти да имат знания за нови форми на платформи, финансови инструменти и икономически трансакции.

Програмите за икономическо образование следва да включват курсове, които отразяват новите индустрии, свързани с технологии като блокчейн, интернет на нещата (IoT) и големи данни. Необходими са тясна специализация на уменията и използване на стратегии, чрез които да се управляват тези индустрии и да се извлекат икономически ползи от тях.

Промените в пазара на труда и нуждата от нови умения

Пазарът на труда се променя значително, като създава нови изисквания за икономическо образование. Днес има нужда от специалисти с нови и разнообразни умения, които да могат да работят в условията на глобализирана и технологизирана икономика.

Все по-голямо значение придобиват секторите, основани на знанието –

изследвания и разработки, технологии, здравеопазване, финанси и др. Тези индустрии изискват икономисти, които не само разбират основните икономически теории, но и могат да анализират големи обеми от данни, да разработват иновации и да управляват новите технологични и цифрови ресурси.

Към настоящия момент икономистите не се занимават само с числа и бюджети. Развитието на технологиите и актуализирането на бизнес моделите налагат последните да разбират иновационните стратегии, управлението на проекти, предприемачеството и глобалните търговски мрежи. Следователно икономическото образование трябва да отговорни да тези изисквания като предостави по-широка и гъвкава подготовка на обучаемите, включваща нови компетенции, като умения за работа с дигитални технологии, управление на рискове и т.н.

Локални предизвикателства: адаптация към национални условия и нужди

Всеки регион или страна има специфични икономически условия, които също създават локални предизвикателства за икономическото образование.

В много държави съществуват значителни икономически неравенства, които се отразяват на възможностите за достъп до качествено образование. Локалните икономически условия могат да затруднят адаптацията на образователните системи към глобалните стандарти, като често липсата на ресурси за модернизация на учебните планове и методики е една от основните пречки за това.

В някои региони на света демографските промени (например, застаряване на населението) създават нужда от нови подходи към икономическите дисциплини. Икономическото образование трябва да се адаптира към тези промени и да подготви специалисти, които могат да се справят с новите демографски предизвикателства, както и с трудовата миграция, която е важен аспект на глобализираните икономики.

Текущите глобални и локални предизвикателства, пред които е изправено икономическото образование, са многобройни и разнообразни - от глобализацията и технологичните иновации до промените на пазара на труда и специфичните локални условия. Необходима е адаптация на икономическите учебни програми към промените в практиката, за да се подготвят специалистите за утрешния ден. Ето защо е важно икономическото образование, първо да обхваща традиционните теми и второ да се актуализира чрез интегриране нови области и развитие на критично мислене, което е нужно за справяне с бъдещите икономически предизвикателства.

Глобализацията, технологиите, социалните и екологични промени създават нови реалности, които променят както икономическите теории, така и начините, по които се преподава икономика.

Технологични и цифрови трансформации в икономическото образование Преход към онлайн и хибридно обучение

Пандемията от COVID-19 показва как технологиите могат да преобърнат образователния процес. Много университети и образователни институции бързо преминаха към онлайн обучение, като започнаха да предлагат лекции, семинари и курсове чрез платформи като Zoom, Microsoft Teams и други. Това доведе до значителни промени в начина на преподаване, както в сферата на икономиката, така и във всички останали образователни направления.

Предимства на онлайн обучението:

Като предимства на онлайн обучението биха могли да се представят лесния достъп и гъвкавост. Те дават възможност на студентите да учат в удобно за тях време и място. Това не е маловажен факт, особено за студентите, които нямат физически достъп до университетите в своята страна или регион, защото по този начин получават образователната услуга, която желаят и имат достъп до всички учебни материали, необходими им за тяхното икономическо образование. Студентите могат да обогатят обучението си чрез използване на онлайн платформи и ресурси за допълнителни курсове, лекции и лекционни материали. Онлайн обучението дава възможност за използване на различни дигитални инструменти, като видеоклипове, симулации и интерактивни текстове, които улесняват разбирането на сложни икономически концепции.

Предизвикателства на онлайн обучението:

Основното предизвикателство, свързано с онлайн обучението е факта, че тази форма на образование, понякога води до ниски нива на ангажираност и мотивация сред студентите. Липсата на физическо присъствие в аудиториите и класните стаи, ограничава личната, двустранна връзка между студентите и преподавателите, което от своя страна, затруднява взаимодействието по между им и води до намаляване на ефективността от усвояване на знанията и уменията. Друго предизвикателство са технологиите. Въпреки, че те осигуряват по-голяма гъвкавост на обучаемите, не всеки студент разполага с необходимото оборудване или достъп до стабилна интернет услуга, което създава сериозни проблеми при онлайн обучението. И не на последно място е важно да се отбележи, че онлайн обучението изисква, както преподавателите, така и студентите да са технологично грамотни. Това би могло да бъде пречка за желаещите да се образуват в интернет пространството, в случай че последните не са запознати с онлайн платформите и дигиталните инструменти.

Хибридно обучение: съчетаване на физическо и виртуално

Хибридното обучение (съчетание на физическо и онлайн обучение) изглежда като новият тренд в икономическото образование. То съчетава най-доброто от двата свята - традиционните класни лекции с възможността за онлайн достъп до допълнителни ресурси и активности.

Предимства на хибридно обучение:

Едно от предимствата за студентите е, възможността за избор кога и как да се включват в онлайн частите на курса, като същевременно с това да го съчетават лични срещи с преподавателите, което балансира учебния процес.

На следващо място хибридният подход дава възможност за персонализиране на обучението чрез адаптивни платформи, които могат да разкрият силните и слабите страни на студентите и да предложат индивидуализирани учебни пътеки.

Студентите могат да се възползват от лекции и семинари с водещи експерти в областта на икономиката, които може да не са на местно ниво. Това създава нови възможности за обучение.

Предизвикателства на хибридно обучение:

За да бъде успешно хибридно обучение, университетите трябва да инвестират в нови технологии, онлайн платформи, преподавателски обучения и ресурси, което може да бъде значително скъпо.

Не всички студенти ще се адаптират по еднакъв начин към хибридният модел. Някои могат да предпочитат физическата форма на обучение, докато други може да се затруднят в онлайн участието, особено когато се изисква висока степен на самостоятелност.

Искусственият интелект (ИИ) и възможности за икономическото образование

Искусственият интелект (ИИ) е технологичен напредък, който все повече навлиза в сферата на образованието. ИИ може да революционизира икономическото обучение по няколко начина:

Един от начините е индивидуализирано обучение, чрез което ИИ може да създаде адаптивни учебни системи, които да спомагат отчитането на напредъка на всеки студент и автоматично да предоставят персонализирани препоръки и учебни материали. Това би било полезно при преподаване на сложни икономически концепции, които изискват различни темпове на учене.

ИИ може да бъде използван за анализ на големи количества данни от икономическите пазари, което може да помогне на студентите да вземат решения въз основа на реални икономически ситуации. Студентите могат да се запознаят с методите за анализ на данни, използвани в икономическата практика, като научат как да интерпретират пазарни тенденции или да правят прогнозни модели.

ИИ може да се използва за създаване на симулации, които позволяват на студентите да взаимодействат с виртуални икономически пазари и да тестват различни икономически теории в реалистични условия. Това е особено полезно за преподаване при микро и макроикономиката, когато се работи с абстрактни модели, които стават все по-достъпни чрез тяхното практическо приложение.

Рискове и предизвикателства на новите технологии

Въпреки всички възможности, които технологиите предлагат, има и сериозни

рискове и предизвикателства, които трябва да се вземат предвид:

Дигитално разделение: Не всички студенти разполагат с равен достъп до новите технологии. Това създава пропаст между богатите и бедните, особено в развиващите се региони, което може да ограничи достъпа до качествено икономическо образование.

Зависимост от технологии: Възможността да се разчита на технологии може да намали критичното мислене и способността на студентите да решават проблеми без дигитални инструменти. Освен това, когато системите се сринат или има технически проблеми, обучението може да бъде сериозно нарушено.

Етични въпроси: Въпросите, свързани с етика и конфиденциалност, стават все по-важни, когато се използват ИИ и големи данни в образованието. Как се защитават личните данни на студентите? Какви са рисковете от пристрастия в алгоритмите на ИИ?

За да бъдат тези иновации успешни, трябва да се осигури баланс между технологичните възможности и съществуващите образователни практики, за да се гарантира, че обучението по икономика остава ефективно и инклузивно за всички студенти.

Необходимост от интердисциплинарен подход в икономическото образование

Интердисциплинарността предполага обединяване на знания и методи от различни дисциплини за решаване на сложни въпроси, които не могат да бъдат напълно разбрани или решени само от една област. В контекста на икономическото образование, това означава, че икономистите трябва да разбират не само основните икономически концепции, но и да могат да интегрират знания от други области като *социология, психология, екология, политология, математика, управление и дори история*.

Причини за необходимостта от интердисциплинарен подход в икономиката

Съвременните икономически проблеми са твърде сложни и взаимосвързани, за да могат да бъдат разбрани само чрез традиционните икономически теории. Глобализацията, промените в климата, социалната несправедливост, технологичните иновации и политическите кризи изискват нов начин на мислене, който обхваща много различни аспекти на човешката активност. Някои от основните причини за необходимостта от интердисциплинарен подход включват:

Глобални икономически и социални предизвикателства: Много от проблемите, с които се сблъскваме, като бедност, неравенства, климатични промени и миграция, не могат да бъдат разбрани и решени само чрез икономически инструменти. Така например, устойчивото развитие изисква интегриране на екологични и социални фактори в икономическите решения.

Технологични промени и иновации: Бързото развитие на нови технологии и бизнес модели като блокчейн, изкуствен интелект, биотехнологии и криптовалуты изискват разширяване на икономическите курсове, така че да бъдат обхванати, както възможностите, така и рисковете, които тези технологии създават. Това може да включва знания от математика, компютърни науки, етика и дори право.

Необходимост от социални и психологически аспекти в икономиката: Икономическите решения не са изолирани от човешките поведения, мотивации и социални условия. Човешката психология има роля в потребителския избор, търсенето на стоки и услуги, и фискалната политика. Ето защо психологическите теории за вземане на решения, социалните норми и културни различия също трябва да намират място в икономическите анализи.

Политически и правни въпроси: Икономическите политики често се формират в рамките на конкретни политически структури и правни рамки. Така например, икономистите трябва да разбират законодателството за конкуренцията, данъчните политики и международните търговски споразумения. От своя страна, това изисква поддържане на тясна връзка между икономиката и правото.

Примери за интердисциплинарен подход в икономическото образование

Интердисциплинарността в икономиката може да се прояви по различни начини, в зависимост от конкретните проблеми, които се изследват, като:

Екологична икономика (економика на устойчивото развитие): Тази област обединява икономическите и екологични теории, като се стреми да намери решения, които да балансират икономическите нужди с ограничените природните ресурси. Програми по екологична икономика включват обучения по екология, управление на природни ресурси, енергийна ефективност и устойчиво развитие.

Социална икономика: Този подход разглежда икономическите въпроси през призмата на социалната справедливост и неравенствата. Образованието в социална икономика обединява знания по социология, психология и икономика, а целта е да се разработят политики и стратегии за намаляване на бедността, неравенствата и социалните разделения.

Икономика на здравеопазването: Тази област свързва икономическите теории със здравните политики и системи. Програмите по икономика на здравеопазването включват теории и практики, свързани с публичното здраве, биомедицинската етика, здравните грижи и икономическото управление на здравеопазването.

Бихевиористична икономика (икономика на поведението): Това е област, която съчетава икономическите модели с психологията на човешкото поведение. Възможностите за приложението на бихевиористичната икономика са в областите на потребителски избор, държавни политики (например политики за осигуряване на здравеопазване или пенсии) и финансовото поведение.

Икономика на иновациите и предприемачеството: Икономиката на иновациите

комбинираща икономика, управление, психология и инженерни науки, за да обясни как иновациите се създават, разпространяват и възприемат в обществото. Тази дисциплина се фокусира върху новите технологии, стартиращи компании и стратегии за бизнес растеж.

Как да внедрим интердисциплинарността в икономическото образование?

За да бъде успешен интердисциплинарният подход в икономическото образование е необходимо да се променят и адаптират учебните програми, като:

Промяна в учебните планове: Университетите и училищата трябва да интегрират курсове и лекции, които да обединяват икономиката с други области като екология, социални науки, психология, технологии и право. Така студентите ще могат да придобият по-цялостен поглед върху проблемите, с които се сблъскват съвременните икономисти.

Мултидисциплинарни екипи: В преподавателския екип трябва да има не само икономисти, но и експерти от други области, които да споделят своите знания и опит. Това ще обогати процеса на преподаване и ще предостави на студентите широк спектър от идеи и подходи към решаването на различни икономически проблеми.

Кейс-стъдии и практическо обучение: Интердисциплинарните подходи могат да бъдат интегрирани в образованието чрез използването на кейс-стъдии и практическо обучение, обхващащи различни аспекти на икономическите проблеми. Ако например, образователните казуси се фокусират върху глобални предизвикателства като климатични промени, миграция или пандемии, ще се изисква интегриране и взаимодействие на различни академични дисциплини, което от своя страна обогатява компетентностите получавани в икономическото образование.

Интердисциплинарният подход в икономическото образование е не само полезен, но и абсолютно необходим за разбиране на съвременните икономически проблеми, и за подготовката на специалисти, които могат да работят в динамично променящия се свят. Проблемите, пред които сме изправени, често не могат да бъдат решени с един единствен ход. Необходими са ясна цел, последователна стратегия и модел за реализация.

Адаптиране на академичните програми към промените в икономическото и социалното развитие

Икономическите и социалните реалности се променят бързо, а университетите и академичните институции трябва да са в унисон с тези промени, като постоянно обновяват своите учебни планове и подходи за преподаване. Една от основните задачи на образователната система е да отговори на новите научни открития, с цел да осигури актуална и релевантна подготовка за студентите.

Светът, в който живеем, преминава през бързи и дълбоки промени - от

глобализирането и дигитализацията на икономиката, до социалните и екологични предизвикателства. Икономическите науки трябва да отразяват тези нови реалности.

Икономическите учебни планове трябва да обхващат новопоявили се области като екологична икономика, икономика на иновациите, икономика на здравеопазването и цифрова икономика. Програмите трябва да се адаптират към глобалните и локалните нужди, както и да се добавят курсове, които да подготвят студентите да се справят с новите икономически реалности.

По-голям акцент върху практическите умения

Възможностите за практическо обучение и реални проекти трябва да бъдат част от учебните програми. Студентите трябва да имат възможност да работят с данни и да се занимават с реални икономически проблеми, използвайки съвременни технологии и методи. Това може да включва курсове, които учат студентите на анализ на големи данни (big data), финансови технологии (fintech), блокчейн технологии и управление на иновациите.

Междудисциплинарен подход

За да бъде образованието ефективно и съвременно, то трябва да обединява икономиката с други дисциплини, като психология, социология, право и екология. Нараства нуждата от интердисциплинарни курсове, които обхващат широк спектър от свързани области и предлагат на студентите възможността да разбират по-добре комплексността на съвременните икономически и социални въпроси. Такъв е примерът за обяснението на въпроса как човека прави своя икономическия избор. Отговорът на този въпрос изисква изучаване на поведенческата икономика и икономика на поведението, което обхваща изучаване на две различни научни области, икономика и психология.

Гъвкавост и адаптивност в обучението

Учебните програми трябва да предлагат гъвкавост, така че студентите да могат да се специализират в различни области на икономиката и да отговорят на бързо променящите се условия на пазара. Възможността за онлайн обучение, модулни курсове и комбинирани (хибридни) програми дават възможност на студентите да изграждат свой, собствен модел на обучение, определяйки темпото си на работа, според личните си нужди и отговорности.

За да се справи с различните предизвикателства съвременното общество, в частност икономическото образование трябва постоянно да обновява и адаптира образователните си методи. Само така университетите ще могат да отговорят на съвременния свят. От своя страна икономическото образование и наука ще си осигурят оптимизиране на учебния процес и приспособяване на теоретичната основа към практическата реализация, резултатът ще бъде успешна подготовка на кадрите и постигане на желано кариерно развитие в динамично променящия се икономически и социален ландшафт.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Икономическото образование има съществена роля в подготовката на гражданите за активно участие в съвременното общество. То обогатява личните и професионални умения на населението и подпомага вземането на решения чрез насърчаване на икономическата стабилност и устойчив растеж. Съвременните глобални и локални предизвикателства, като глобализация, технологични иновации, промени на пазара на труда, поставят нови хоризонти за оптимизиране на икономическото образование. Това обуславя необходимост, тези хоризонти да бъдат изследвани, анализирани, адаптирани и при възможност използвани в реалността, чрез усъвършенстване в методите на преподаване, включване на интердисциплинарните подходи и актуализиране на учебните планове. По този начин обучението в сферата на икономиката ще да бъде фактор за устойчиво развитие в един променящ се свят, и ще си осигури значимо място в теорията и практиката на икономическата наука.

ЛИТЕРАТУРА

1. **University of Minnesota** Libraries Publishing. *PRINCIPLES OF ECONOMICS*. (2016) ISBN 13: 9781946135162 [Online]. Достъпно на URL: <https://open.umn.edu/opentextbooks/textbooks/principles-of-economics>, Дата на достъп 3.12.2024г.
2. **Joel Spring**. *GLOBALIZATION OF EDUCATION*. *International Journal of Chinese Education 1* (2012). [Online]. Достъпно на URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1163/22125868-12340002>, Дата на достъп 3.12.2024г.
3. **Eduard Ionescu**. *EDUCATION IN THE CONTEMPORARY ECONOMY AND SOCIETY. RISKS AND CHALLENGES*. *Risk in Contemporary Economy*, (2017). [Online]. Достъпно на URL: https://www.researchgate.net/publication/321737546_Education_in_the_Contemporary_Economy_and_Society_Risks_and_Challenges, Дата на достъп 3.12.2024г.
4. **Sadegh Bakhtiari**. *GLOBALIZATION AND EDUCATION: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES*. *International Business & Economics Research Journal (IBER)* 5(2), (2011). [Online]. Достъпно на URL: https://www.researchgate.net/publication/242621870_Globalization_And_Education_Challenges_And_Opportunities, Дата на достъп 3.12.2024г.

ДОБРИ ПРАКТИКИ ВЪВ ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ ПО ПРИМЕРА НА ПРОГРАМА ЕРАЗЪМ+

GOOD PRACTICES IN HIGHER EDUCATION BASED ON THE EXAMPLE OF THE ERASMUS+ PROGRAM

Миана Ковачева

Специалност „Международни икономически отношения“, бакалавър, 4 курс,
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
e-mail: m.kovachevaaa@gmail.com

***Abstract:** This report examines the contemporary challenges confronting economic education and science, emphasizing the potential impact of the innovative opportunities offered by the “Erasmus+” program. While the challenges are significant, their resolution is anchored in the implementation of effective and sustainable practices.*

***Keywords:** Economic education, Erasmus+, internationalization, technologies, difficulties, opportunities*

ВЪВЕДЕНИЕ

Икономическото образование и наука играят ключова роля в подготовката на бъдещите лидери и специалисти, способни да се справят с комплексните предизвикателства на глобализиращия се свят. В контекста на бързите технологични промени, икономическата нестабилност и необходимостта от устойчиво развитие, университетите и научните институции са изправени пред задачата не само да предлагат теоретични знания, но и да изграждат умения за иновации, критично мислене и межкултурно сътрудничество. Програма „Еразъм+“ на Европейския съюз се утвърди като един от най-успешните инструменти за насърчаване на международния обмен, повишаване на качеството на образованието и създаване на мрежи между студенти, преподаватели и изследователи. Чрез своята подкрепа за мобилност и сътрудничество, програмата предоставя уникални възможности за справяне със съвременните предизвикателства в сферата на икономическото образование и наука.

Обектът на изследване в настоящия научен доклад е икономическото образование и наука, а предмет на изследване са предизвикателствата, пред които е изправено и осъвременяването му чрез програмата „Еразъм+“. Настоящият доклад има за цел да анализира основните предизвикателства пред обучението в глобалния свят и да изследва как инициативите на програмата допринасят за тяхното преодоляване.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Програмата „Еразъм+“ е водеща инициатива на Европейския съюз, насочена към подкрепа на образованието, обучението, младежта и спорта. Тя надгражда успеха на програмата „Еразъм“ и разполага с бюджет от 26,2 милиарда евро за периода 2021–2027 г., което е почти два пъти повече от предходния период на финансиране. Основните приоритети на „Еразъм+“ са приобщаване, дигитализация, устойчиво развитие и насърчаване на демократичното участие.

Програмата предоставя възможности за мобилност и сътрудничество в различни области, включително училищно, висше и професионално образование, обучение за възрастни и спорт. Тя е достъпна за хора от всички среди, с акцент уязвимите и недостатъчно представени групи. Чрез участие в програмата участниците придобиват ценни умения и опит, които влияят положително върху тяхното професионално, образователно и личностно развитие.

Еразъм+ подкрепя три ключови действия: мобилност за учене чрез програми за обучение, стажове и професионално развитие; сътрудничество между организации и институции за обмен на добри практики и иновации; разработване на политики за насърчаване на активното участие на младите хора в демократичния живот.

Наред с това програмата развива дигитални компетенции в ключови области като изкуствен интелект, чиста енергия и анализ на данни, които допринасят за устойчив растеж и социално приобщаване. Еразъм+ подкрепя транснационалното сътрудничество, като укрепва европейската идентичност и ангажира младите хора в демократичните процеси. През 2022 г., след пандемията от COVID-19, програмата бележи значителен ръст от участията. Над 1,2 милиона студенти и преподаватели се възползват от възможностите за международен обмен, които тя предлага, като 13,3% от тях са от групи с ограничени възможности. Програмата финансира 26 000 проекта с участието на 73 000 организации и разполага с бюджет от 4 милиарда евро годишно, което я прави ключов инструмент за подобряване на образователната, социалната и професионалната интеграция в Европа.

❖ Подпомагане на интернационализацията в икономическото образование

Интернационализацията е основен двигател за модернизиране на икономическото образование. Тя предоставя възможности за обмен на знания, култури и добри практики между университетите по света. Като основни предимства на „Еразъм+“ са именно подпомагането и реализацията на процеса по интернационализация на икономическото образование. Чрез мобилност на студенти, преподаватели и изследователи се създават партньорства между

академичните институции, което е крачка напред за подобряване качеството на образованието, чрез съвместното разработване на учебни програми и насърчаване на иновациите в научната сфера. Интернационализацията в сферата на образованието, обаче е изправена и пред редица предизвикателства. Едни от най-сериозните затруднения са неравномерното участие на институции от различни страни, културните и академични различия, както и административните пречки. Например в университета в Крайова, Румъния е налице ограничен достъп до международно признати ресурси и сравнително малко участие в глобални академични мрежи. Това затруднява развитието на изследванията и обмена на студенти там. Като основни пречки могат да се представят още липса на стратегия за интернационализация и недостатъчните езикови умения на академичния и административния персонал. Тези проблеми могат да бъдат преодолени именно чрез ефективното използване на ресурсите на „Еразъм+“, който от своя страна ще създаде по-добри условия за глобално сътрудничество.

Примерите за успешни практики „Еразъм+“ включват и мобилност на студенти и преподаватели, разработване на съвместни програми, създаване на научни мрежи, улесняване на признаването на кредити, изграждане на мултикултурна среда и преодоляване на културни различия. Понастоящем Великотърновският университет има над 100 университети-партньори в Европа, Азия, САЩ, Африка и Южна Америка, с които са подписани договори за сътрудничество, като голяма част от тях са благодарение на „Еразъм+“. Партньорства като това на Университета в Барселона и Софийския университет „Св. Климент Охридски“, например, осигурява обмен на студенти по икономика, което допринася за разширяване на знанията за регионалните икономики на Европа. Университетите в Амстердам и Варшава пък разработват магистърска програма „Европейска икономика и иновации“, която гарантира на студентите получаване на дипломи от двете научни учреждения и предоставя на студентите ценен опит в различни европейски направления. Инициативата „Европейски университети“ обединява университети за съвместни изследвания по актуални теми като устойчивост, цифрова трансформация и финансова стабилност. Студентите, участващи в мобилност между университети в Лисабон и Ханوفر, получават признание на всички академични кредити, което също е резултат от споразумения в рамките на „Еразъм+“. Университетът в Милано създава международна общност от студенти, организирайки форуми и дискусии за иновации в глобалната икономика. А уъркшопите между университете от Швеция и Турция, освен че насърчават академичния обмен, но и развиват межкултурна чувствителност.

Процесът на интернационализация води до подобряване на качеството на преподаване чрез чуждестранен опит, осигуряване на глобална перспектива за

студентите, която ги прави по-конкурентоспособни на международния пазар на труда, както и разширяване на научните мрежи и повишаване на качеството на научните изследвания. Интернационализацията чрез програмата „Еразъм+“ е стратегически инструмент за модернизирание на икономическото образование и наука. Тя не само преодолява бариери като културни различия и административни трудности, но и създава възможности за глобално сътрудничество и академично развитие.

❖ Устойчиво развитие и зелен преход в икономическото образование

Икономическото образование чертае основните насоки за изследване, анализ, развитие и прилагане на устойчивото развитие и зеленият преход, като едни от най-важните глобални предизвикателства.

В частност програмата „Еразъм+“ предоставя възможности за разработване на учебни планове, изследвания и проекти, насочени към екологичната трансформация на икономиката. Основната цел е подготвяне на студентите, преподавателите и изследователите за справяне с климатичните промени, разработване на зелени бизнес модели и насърчаване на устойчивостта във всички аспекти на икономиката. Предизвикателствата в това направление обаче са значителни. Липсват експертни ресурси, което затруднява университетите при предлагане на качествено обучение по теми като зелена икономика и устойчиви финанси. Трудностите при актуализация на учебните програми също възпрепятстват интеграцията на концепции за устойчиво развитие. Освен това, недостатъчното финансиране за зелени инициативи е проблем за много институции. Програмите често страдат от липса на практическа насоченост, в резултат студентите не получават възможности за стажове в компании, ангажирани със зелена трансформация.

Ниската информираност сред студентите и преподавателите също намалява интереса към свързани инициативи. Университети като Варшавския, активно разработват инициативи и програми, насочени към повишаване на осведомеността за климатичните промени и устойчивото развитие. Те се стремят да увеличат интереса на студентите си чрез програми, фокусирани върху обучението и научните изследвания за климатичните кризи. Това е част от тяхната „Климатична и устойчива програма“. Друг пример е създадената в България лаборатория на ВУЗФ (Висше училище по застраховане и финанси), чрез която университетът развива концепции за устойчиво финансиране и кръгова икономика. Лабораторията става домакин на събития и конференции, насочени към изследване на връзката между иновациите, устойчивостта и финансовите инструменти, като също така, предлага и платформа за сътрудничество между образованието, бизнеса и държавни институции. Ограниченият обмен на добри практики и трудностите при интегрирането на зеления преход в научните

изследвания възпрепятства процеса. Като пример може да посочим Румъния, където някои университети, в по-отдалечените региони, срещат трудности с достъпа до международни партньорства поради недостиг на финансиране, ограниченост на административен капацитет и липса на активно международно сътрудничество.

Въпреки изброените предизвикателства, инициативите по „Еразъм+“ предоставят и успешни примери за иновации. Един от тях е проектът „Green Entrepreneurs in Action“ (GEA), реализиран в рамките на програма „Еразъм+“, който е насочен към подпомагане на предприемаческия потенциал на млади хора от ромски произход и уязвими общности, в областта на зелената икономика. Координиран от румънската организация REDI (Roma Entrepreneurship Development Initiative), проектът включва партньори от Румъния, Италия, Испания, Северна Македония и Сърбия. Целите му са обучение и наставничество за млади предприемачи, развитие на дигитални умения и насърчаване на устойчив бизнес с положителен социално-икономически ефект. Друг проект от този тип е Sustainable Entrepreneurship for Climate Action (SECA), съфинансиран от програмата „Еразъм+“, чиято основна цел е насърчаване на устойчивото предприемачество като решение за климатичните промени. Той е разработен в партньорство между университети от Латвия (Университет Туриба), Германия (FH Aachen) и Финландия (Lapland University of Applied Sciences) и включва създаването на иновативни учебителни ресурси и дигитални материали. Проектът поставя акцент върху разработването на практически умения чрез съвременни технологии, като например използване на изкуствен интелект и виртуални платформи за по-добра подготовка на бъдещи предприемачи за справяне с екологичните предизвикателства. С цел подобряване достъпа до ресурси е инициативата на Европейския зелен пакт (European Green Deal), които са налични в различни региони, особено в страни с по-слабо развити инфраструктури за образование по устойчивост. Това съответства на по-широките цели на ЕС да интегрира устойчивото развитие в икономическите и образователни системи.

Интегрирането на зеления преход в икономическото образование дава значими резултати. Те дават образователна основа студентите за развитие в сферата на устойчивото развитие и екологични предизвикателства. Това от своя страна е отправна точка и за реализацията им като лидери и експерти, които биха могли да бъдат следващите специалисти, които ще разработват и прилагат зелени политики в икономиката. Взаимодействието между теорията и практиката в тези направления насърчава иновациите и предприемачеството, като поставя акцент върху устойчивото развитие, което допринася за подготовката на бъдещите поколения за екологично ориентирана икономика.

❖ Насърчаване на дигитализацията и иновациите в икономическото образование

Дигитализацията и иновациите също са неразделна част от съвременното икономическо образование. Те предоставят нови възможности за преподаване, обучение и научни изследвания. Програмата „Еразъм+“ активно подпомага университетите в тяхната дигитална трансформация чрез финансиране на проекти, мобилност и партньорства, които разработват дигитални платформи, нови методи на обучение и интеграция на технологии като изкуствен интелект, блокчейн и данни в учебните програми.

Предизвикателствата обаче и тук не са пренебрегване. Много университети, особено в по-слабо развитите региони, страдат от недостатъчна техническа инфраструктура. В Албания, например много университети имат недостиг на компютърно оборудване, което влияе на качеството на обучението и научната работа. Проблемът се задълбочава още повече по време на пандемията от COVID-19, когато се използва онлайн обучението, което изисква използването на подходящи технологии. Друг сериозен проблем в същата насока е ниската дигитална грамотност сред преподавателите и студентите, което също може да се определи като последствие от ограничената техническа обезпеченост в образованието. Съпротивата срещу промяната също възпрепятства иновациите. Така например, в някои университети опитът за въвеждане на хибридно обучение среща съпротива от страна на преподавателите, които предпочитат използването на традиционните методи. Липсата на специфично дигитално съдържание по икономическа тематика затруднява създаването на иновативни ресурси. Киберсигурността и защитата на данните също са значима и съществена посока за развитие в образователната система. Пример за това може да дадем с Франция, където се регистрира сериозен пробив в сигурността, засягащ платформата France Travail, свързана с безработица и социални услуги. В резултат е прекратен достъпът до платформи поради извлечени лични данни на 43 милиона души, включително социалноосигурителни номера и лични данни. Освен това, дигиталните иновации често не достигат до всички студенти, особено тези в отдалечени райони с ограничен достъп до интернет. Интегрирането на иновации в съществуващите програми също създава трудности. В Германия например има планове за разработка на курсове в областта на икономиката на изкуствения интелект, свързани с необходимостта от подход, който комбинира традиционната икономика с новите технологии като изкуствен интелект (AI) и автоматизация. В контекста на предложенията за развитие на изкуствения интелект в Германия се подчертава необходимостта от структурни промени и инвестиции в нови изследователски центрове, наред със съществуващата инфраструктура, което е пример за усилия за интегриране на изкуствен интелект в икономиката.

В програмата „Еразъм+“ вече намират място и реализирани успешни проекти, свързани с дигитализацията и иновациите. Така например Erasmus Centre for Data Analytics, част от Erasmus University Rotterdam, има стратегическата цел да подкрепи образованието и индустриите, което се постига чрез подпомагане придобиването на нови знания и изследвания за значението на дигиталната икономика и устойчивото развитие. Друга инициатива „Еразъм+“ е “Virtual Exchange”. Тя има за цел да насърчи межкултурния диалог и развитието на ключови умения чрез онлайн учебни дейности. Проектът свързва студенти от Европа и Южното Средиземноморие чрез дигитални платформи, като им предоставя възможността да участват в интерактивни дискусии по теми свързани с икономиката, културата и глобалните въпроси. Интегрирането на блокчейн технологии в икономическите програми също е крачка напред в дигитализацията и иновациите в образованието. Тя се реализира чрез проекта BlockNet, който се координира от Vilnius University. Неговата цел е да покаже на студентите приложението и въздействието му върху бизнес средата.

Ефектите от дигитализацията и иновациите налагат нуждата от подобряване качеството на обучението чрез интерактивни и персонализирани методи, повишаване на конкурентоспособността на студентите на пазара на труда и улесняване на сътрудничеството между науката и бизнеса в глобален мащаб. Дигитализацията и иновациите, макар и предизвикателни, предлагат огромен потенциал за развитие на икономическото образование, а „Еразъм+“ има определяща роля за тяхното интегриране в учебните процеси.

❖ Развитие на умения за предприемачество и иновации в икономическото образование

Предприемачеството и иновациите са основни двигатели на икономическия растеж и социалната промяна. От друга страна икономическото образование заема ключово място в подготовката на кадри за създаване на нови бизнес модели, ефективно управление на ресурсите и предлагане на иновативни решения за развитие икономиката. В тази насока програмата „Еразъм+“ активно подкрепя университетите чрез инициативи като проекти за иновации, програми за обмен, изграждане на мрежи за сътрудничество и създаване на инкубатори за стартиращи компании.

Всеки университет, търсещ развитие в тази посока се сблъсква с проблема прекомерен теоретичен фокус на програмите, което от друга страна ограничава възможностите за практическо обучение. Така например, в много университети се изучават принципите на маркетинга, но реално отсъства възможността за разработването и тестването им като реални маркетингови стратегии. Липсата на достъп до бизнес инкубатори и акселератори възпрепятства обучаващите се в стартиране и реализиране на проектите им, а слабата връзка между

университетите и бизнеса е пречка за практическата реализация на студентите и ограничава възможностите им за стажове и менторство.

В някои региони съществува и културна бариера, свързана с възприемането на предприемачеството като рисковано начинание, което води до нисък интерес сред студентите. Такъв е примера с източноевропейските държави, където много от студенти избират да започнат сигурна работа в държавния сектор, вместо да поемат рискове, свързани със стартирането на свой собствен бизнес. Веднага възниква и въпросът за финансовите ограничения, които също са съществен проблем, и заедно с липсата на умения за межкултурно сътрудничество и възможности за обучение по иновационни технологии (като блокчейн и изкуствен интелект), забавят напредъка на международни проекти като цяло.

Програмата „Еразъм+“ дава възможност за ефективни решения в различни направления чрез подкрепа за успешни проекти, като Starp-Cup Academy, намерил реализация в различни университети от Латвия, Италия, България, Харватия, Украйна, Белгия и Испания. Той предлага практически курсове за разработване на бизнес планове и управление на иновации. Посредством сътрудничеството между осем партньора от секторите социално предприемачество, обучение и висше образование, т. нар. проект SocialB се развива в 4 държави – Ирландия, Гърция, Италия и Словения с финансовата подкрепа по програмата „Еразъм+“. Екипът на проекта SocialB проектира и разработва ресурси за обучение, които да подкрепят индивидуалното обучение, организационното обучение и развитието на мрежи в областта на социалното предприемачество.

Този тип проекти демонстрират положителни резултати от интеграцията на предприемачество и иновации в икономическото образование, включително подготовката на студентите за стартиране на собствен бизнес, по-добро разбиране ролята на иновациите в глобалната икономика, създаване на устойчиви връзки между университетите и бизнеса, и не на последно насърчаване на креативността и готовността за справяне с предизвикателствата в практиката. Развитието на предприемаческите и иновационни умения е от съществено значение за адаптацията на студентите към динамичната икономическа среда. От своя страна протегнатата ръка на „Еразъм+“ към икономическото образование, дава възможност за справяне с трудностите чрез насърчаване на предприемачеството и подготовка на студентите за успешна реализация в утрешния ден.

❖ Социално приобщаване и равен достъп до икономическо образование

Социалното причисляване и осигуряването на равен достъп до икономическо образование са ключови моменти за развитието на съвременната образователна система. Програмата „Еразъм+“ подкрепя интеграцията на студенти от различни социални и икономически групи, като предлага инициативи за приобщаване на

студенти с увреждания, етнически малцинства и мигранти. Чрез проекти за обмен, езикови обучения и специални проекти, програмата създава възможности за равен старт и качествено образование, насърчавайки участието на всички в тях.

Въпреки тези усилия, университетите нерядко срещат трудности, свързани с липсата на подходяща инфраструктура за студенти с увреждания. Езиковите и културни бариери също са пречка за мигрантите при адаптацията им към местната среда. Финансовите ограничения и неравенството допълнително ограничават възможностите на студентите от икономическите региони, които са по-слабо развити. Често срещан пример от практиката е отказът на студентите от участие в обменната програма, поради липса на достатъчен финансов ресурс за участие. Освен това, студентите от бедните и етнически малцинства понякога са изправени и пред проблеми като дискриминация и липса на менторска подкрепа, което също затруднява тяхната интеграция. Така например ромски студенти напускат образованието си поради липса на подкрепа и негативни нагласи. Ниската информираност за възможностите на „Еразъм+“ още повече ги ограничават, като намаля шансовете им за участие в международни програми, а тежестта на социалната стигма и психологическите бариери ги обезкуражават.

Програмата „Еразъм+“ предлага успешни инициативи за преодоляване на тези проблеми. Проектите, които обединяват университети от различни страни дават гласност на проблемите и помагат на студентите да толерират различията помежду си. Такава е програмата (BIP program) на тема „Diversity and Inclusion“ („Разнообразие и приобщаване“), която бе проведена през 2023г. в WSB University в Полша. Университетът посрещна студенти от България, Румъния, Латвия и др.

Резултатите от социалното интегриране в икономическото образование са осезаеми. Повишената достъпност и участие на студенти от уязвими групи създава по-разнообразна университетска среда, намалява образователните и професионални неравенства и насърчава устойчивото развитие чрез приобщаване на всички обществени слоеве.

Заключението е, че социалното интегриране и равният достъп до икономическо образование изискват съгласуване на усилията на университетите, държавните институции и програми като „Еразъм+“ в една посока - създаване на по-справедлива и приобщаваща образователна система за всички.

❖ **Научни изследвания и иновации чрез партньорства по Еразъм+**

Програмата „Еразъм+“ създава уникални възможности за стимулиране на научните изследвания и иновациите чрез международни партньорства между университети, изследователски институции и бизнеса. Чрез съвместни проекти, мрежи и мобилност тя насърчава развитието на иновативни решения, обмен на знания и трансфер на технологии. Това засилва връзките в научната общност и допринася за конкурентоспособни изследователски резултати на европейско и

глобално ниво. Въпреки потенциала, редица въпроси без отговор възпрепятстват оптималното функциониране на тези партньорства.

Съществен е проблемът с липсата на връзка между научните изследвания и тяхното практическо приложение. Често пъти резултатите от проектите на научните работници остават на академично ниво без реална трансформация в продукти или услуги. Административната тежест също затруднява изследователските екипи, които прекарват повече време в подготовка на документация, отколкото в реално изследване. Освен това ангажирането на бизнеса в съвместните инициативи също е минимално, което ограничава трансфера на технологии и лишава от допълнително финансиране научно-изследователските проекти. Въпреки това, програмата „Еразъм+“ включва множество успешни проекти демонстриращи част от нейните възможности. Сред тях е U-MOB LIFE - университетска мрежа за улесняване на обмена и трансфера на знания, относно най-добрите практики за устойчива мобилност между европейските университети. Целта] е да подобри мобилността на университетската общност, която намира подкрепа от университети в Барселона, Ротердам, Краков и Бергамо.

Научните изследвания и иновации чрез партньорства по „Еразъм+“ могат значително да повлияят на икономическото образование и наука в Европа. За да бъде достигнат максималният им потенциал обаче е необходимо да бъдат преодолените финансовите и административните затруднения, и не на последно място липсата на ангажираност от страна на бизнеса, което би допринесло за устойчивото развитие на обществото.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Програмата „Еразъм+“ е основна инициатива на Европейския съюз, насочена към образование, обучение, младежта и спорт, с цел стимулиране на международния обмен, иновациите и сътрудничеството между държави-членки и партньорски страни. Въпреки значителните успехи, които постига, тя е изправена и пред множество предизвикателства, които ограничават нейното влияние върху образователните системи и икономиката.

Програмата „Еразъм+“ може да се дефинира като ключов инструмент за трансформация на образованието и сътрудничеството в Европа. За да разгърне обаче напълно своя потенциал, е необходимо да се адресират предизвикателствата поставени пред нея и да се опростят административните процедури, свързани с реализацията]. По този начин ще се осигури равен достъп до ресурсите на проектите и ще се насърчи дългосрочното им въздействие в сферата на образованието. Това ще гарантира устойчивост и ще засили положителния ефект върху икономическото образование и наука в Европа.

ЛИТЕРАТУРА

1. <https://www.uni-vt.bg/bul/pages/?zid=1&page=28>
3. <https://vuzflab.eu/mission/>
4. <https://en.uw.edu.pl/the-climate-change-and-sustainable-development-agenda/>
5. Ruxandra BEJINARU. *CHALLENGES FOR THE ROMANIAN UNIVERSITIES IN THE KNOWLEDGE ECONOMY*. [Online]. Достъпно на URL: <https://strategica-conference.ro/wp-content/uploads/2022/05/34-1.pdf> дата на достъп 03.12 2024г.
6. <https://redi-ngo.eu/gea-green-entrepreneurs-in-action/>
8. <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/projects/priorities-2019-2024/a-european-green-deal>
9. <https://www.etf.europa.eu/en/news-and-events/news/erasmus-goes-green>
10. <https://euronews.al/en/albanian-universities-lack-scientific-research-says-former-deputy-minister/>
11. https://www.theregister.com/2024/03/14/mega_data_breach_at_french/
12. <https://www.fau.eu/2023/10/12/news/ai-recommendations-for-the-german-government/>
13. <https://ecda.eur.nl/>
15. <https://www.knf.vu.lt/en/blocknet>
17. <https://riseba.lv/en/projects/starp-cup-academy-erasmus/>
18. Erasmus+ Programme of the European Union. *SOCIALB*. [Online]. Достъпно на URL: https://socialb-erasmus.eu/wp-content/uploads/2023/04/O3.1_REPORT-Descriptor-FINAL-VERSION_checked-1.pdf дата на достъп 03.12 2024г.
19. <https://u-mob.eu/i-european-conference-on-sustainable-mobility-at-universities/>

ПРАКТИЧЕСКОТО ОБУЧЕНИЕ В ИКОНОМИЧЕСКИТЕ СПЕЦИАЛНОСТИ: ЗНАЧЕНИЕ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

PRACTICAL TRAINING IN ECONOMICS MAJORS: IMPORTANCE AND CHALLENGES

Цветелина Стратова

Специалност „Международни икономически отношения“, 4 курс,
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
e-mail: S2106010874@sd.uni-vt.bg

***Abstract:** Practical training is crucial for the effective acquisition of knowledge and skills by students, especially in economic fields, where the modern labor market emphasizes the applicability of the acquired concepts. This report examines the importance of practical training, paying attention to key elements such as internships and practical projects.*

***Keywords:** Practical training, Economic education, Internships, Practical projects, Integration of theory and practice*

ВЪВЕДЕНИЕ

Практическото обучение се явява основен фактор за ефективното усвояване на знания и умения от студентите, които избират икономически специалности. В съвременния контекст на бързо променящи се икономически условия и нарастваща конкуренция на пазара на труда, необходимостта от практически опит е значително увеличена.

Докладът има за цел да изследва значението на практическото обучение в икономическите специалности, като се фокусира върху стажовете, практическите проекти и начините, по които теоретичните знания могат да се свържат с практиката. За постигане на целта докладът разглежда какво представлява практическото обучение, защо е важно и какви са неговите предизвикателства. Ще бъдат разгледани ключови елементи като стажовете и практическите проекти, които предоставят на студентите възможност да навлязат в света на бизнеса още преди завършване на обучението си.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Съвременният пазар на труда поставя акцент върху нуждата от млади специалисти, които могат да приложат наученото в реална работна среда, като работодателите отдават приоритет на завършващи студенти с практически умения. Това изискване от страна на бизнеса подчертава необходимостта образователната система да включва практически елементи в обучението, които да подготвят студентите за професионалните предизвикателства. Липсата на практически умения често затруднява новозавършилите при намирането на работа и изисква допълнително обучение на работното място. Тази връзка обосновава значимостта на практическото обучение, което не само прави студентите по-конкурентоспособни, но и съкращава времето, необходимо на работодателите да интегрират нови кадри в екипите си.

Основната идея зад практическото обучение е „учене чрез правене“ – метод, който поставя обучаемия в условия, близки до тези на работното място. Това обучение може да включва стажове, практически проекти, бизнес симулации и практически казуси, които дават възможност на студентите да усвояват умения в реална или близка до реалността обстановка.

Разликата между теоретичното и практическото обучение, че теоретичното обучение е основата на всяка учебна програма и е насочено към предаване на знания чрез лекции, учебни материали и теоретични концепции. То осигурява фундаментално разбиране за основите на икономиката, принципите на финансите, маркетинга и управлението, като изгражда стабилна теоретична основа в студентите. От друга страна, практическото обучение се фокусира върху прилагането на тези знания и осигурява възможност за изпитване на реалния ефект от взетите решения. Разликата между двете е, че докато теоретичното обучение е насочено към концептуално разбиране, практическото обучение цели формиране на умения и компетенции, необходими за справяне с конкретни професионални задачи.

Икономическото образование използва различни методи на обучение, всеки от които има уникална роля в подготовката на студентите за тяхната бъдеща кариера:

- **Лекции** - те са традиционен метод на обучение, при който преподавателят предава знания на голяма група студенти. В икономическите специалности лекциите често включват запознаване с ключови концепции и теории, както и анализ на икономически модели и тенденции.
- **Семинари** - интерактивни занятия, които позволяват на студентите да обсъждат и анализират определени теми в малки групи. Те създават условия

за по-дълбоко вникване в материала и за развитие на критично мислене. .

- **Практики** - предоставят на студентите възможност за директно участие в професионална среда, като могат да включват както стажове в реални компании, така и участие в симулации на работни процеси. Практиките позволяват на студентите да усвояват умения в областта на управлението, финансите, маркетинга и други икономически дисциплини чрез реален или симулиран практически опит. Те могат да бъдат краткосрочни или дългосрочни и често са част от академичната програма.

Традиционното обучение в икономическите специалности често е изградено предимно върху теоретична основа, но в днешния динамичен свят само знанията не са достатъчни. Чрез интеграция на теория и практика университетите създават условия за по-задълбочено разбиране на икономическите процеси и за формиране на практически ориентирани умения. Ефективната връзка между теория и практика не само подготвя студентите за бъдещата им кариера, но и повишава тяхната увереност и готовност за работа в професионална среда.

Стажовете са ключов момент в образованието. Те имат централна роля в практическото обучение на студентите в икономическите специалности. Чрез стажовете студентите не само усвояват специфични професионални умения, но и се запознават със структурите и динамиката на реалната работна среда, изграждат мрежа от професионални контакти и повишават своята конкурентоспособност на пазара на труда.

Съществуват различни видове стажове, които отговарят на разнообразните нужди и възможности на студентите:

- **Задължителните стажове** са част от учебната програма на университета и се изискват за завършване на определени дисциплини или специалности. Те са планирани и организирани от учебното заведение и обикновено се провеждат в партньорство с конкретни компании.

- **Доброволните стажове** са програми, които студентите избират да преминат извън учебната си програма. Те могат да бъдат с различна продължителност и условия, често по-гъвкави от задължителните стажове. Доброволните стажове позволяват на студентите да се ангажират в повече от една компания или индустрия.

Стажовете предоставят на студентите редица значителни ползи, които ги подготвят за бъдещата им професионална кариера.

Придобиване на практически опит - Стажовете дават на студентите възможност да се запознаят с реални работни процеси, които отразяват ежедневието и предизвикателствата на конкретната професия. Чрез стажовете те разбират как работят различните отдели в една организация, как се вземат решения в бизнес среда и как се управляват различни процеси и ресурси. Разширяване на професионалната мрежа, стажовете създават възможности за изграждане на

полezni професионални контакти. В процеса на работа студентите се срещат с хора от индустрията, които могат да станат техни ментори, референции или дори бъдещи колеги и работодатели.

Повишаване на работоспособността - Стажовете повишават конкурентоспособността на студентите на пазара на труда. Работодателите обикновено предпочитат кандидати, които имат реален професионален опит и доказани умения, които могат веднага да бъдат приложени.

Какво представляват практическите проекти и тяхната роля? Практическите проекти са задания, при които студентите работят върху реални или симулирани казуси, свързани с определени бизнес процеси и задачи, като анализ на финансови данни, разработка на маркетингови стратегии, оптимизация на производствени процеси или изготвяне на бизнес планове. Основната роля на практическите проекти е да подготвят студентите за реалната работна среда, като им осигуряват възможност да изпитат предизвикателствата на професията и да придобият практически умения.

Анализ на финансово състояние на компания - В такъв проект студентите изследват финансовите отчети на конкретна компания, анализират основни показатели като рентабилност, ликвидност и дългосрочна стабилност.

Разработване на маркетингова стратегия - Студентите се поставят в ролята на маркетинг специалисти и разработват стратегия за навлизане на нов продукт на пазара или за увеличаване на пазарния дял на дадена компания.

Бизнес симулации и казуси - В симулации студентите работят в екипи и вземат решения в симулирана бизнес среда, където се сблъскват с реални казуси като управление на ресурси, бюджетиране и конкурентни стратегии.

Изготвяне на бизнес план - Студентите разработват цялостен бизнес план за стартиране на нов бизнес, включително пазарно проучване, финансови прогнози, маркетингова стратегия и план за управление на риска. Проектът помага на студентите да разберат процесите на предприемачество и изискванията за стартиране на нов бизнес. Чрез работа по реални проекти студентите придобиват практически умения, които не могат да бъдат усвоени единствено чрез теоретични курсове.

Работата в екип е основен компонент на много практически проекти и е от съществено значение за успешното изпълнение на задачите. Студентите имат възможността да работят с хора с различни умения, опит и гледни точки, което обогатява техния начин на мислене и ги подготвя за бъдещата професионална среда. Практическите проекти са незаменима част от обучението на студентите в икономическите специалности, тъй като позволяват пряко приложение на теоретични знания и развитие на ключови професионални умения. Те подготвят студентите за работа в реална среда, изграждат увереност и им предоставят

възможност да разберат как теорията се превръща в практика. Практическото обучение позволява на студентите да приложат теориите и моделите, научени в клас, към реални задачи, като ги учи да се адаптират към различни бизнес ситуации. Това прави теоретичните знания по-реални и приложими, а също така спомага за по-добро усвояване на материалите.

Примери за интеграция на теоретични концепции в практиката

- Финансово моделиране: Студентите използват теории за анализ на реални финансови данни.
- Маркетингови стратегии: Теорията за пазарни сегменти и потребителско поведение се прилага в създаване на стратегии за реални компании.
- Иконометричен анализ: Теоретични модели се използват за анализ на данни и прогнози.

Ролята на преподавателите, те ключови за връзката между теорията и практиката, като осигуряват реални примери, ръководят практически проекти и организират сътрудничество с бизнеса. Те подпомагат студентите в прилагането на знанията и предоставят ценна обратна връзка за тяхното развитие.

Препоръки за подобряване на практическото обучение

Сътрудничество между университетите и бизнеса. Трябва да бъде преодолена пропастта между академичната теоретична подготовка и практическите изисквания на индустрията. Засилено разработване на партньорства с местни и международни компании за съвместни инициативи, програми за стажове и проекти и включване на представители на бизнеса в преподавателските екипи, което ще осигури актуалност и практическа насоченост на учебните програми.

Друга важна препоръка е разширяване на възможностите за стажове и практически проекти. Да бъдат стимулирани университетите и да предлагат разнообразни стажантски позиции, свързани с икономическите специалности. Осигуряване на широк достъп до предприятия с различен мащаб и дейности, за да се предостави възможност за натрупване на опит в различни контексти. Разширяване на международните програми за обмен, които да предоставят на студентите възможност да се запознаят с глобални икономически практики.

Подобряване на качеството на стажовете и проектите. Разработване на стандартизирани насоки и критерии за качеството на стажовете, включително оценяване на резултатите и обратната връзка от студентите и работодателите. Осигуряване на менторска подкрепа за стажанти и работа по конкретни, приложими проекти с ясни цели. Акцент върху развиване на меки умения, като комуникация, екипна работа и критично мислене, които са също толкова важни за успеха в бизнеса.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Практическото обучение е ключово за подготовката на бъдещите икономически специалисти в България. Сътрудничеството между университетите и бизнеса, разширяването на възможностите за стажове и проекти, както и подобряването на качеството на обучението са основни стъпки за постигане на успешна интеграция на студентите на трудовия пазар. Практическото обучение не само подобрява знанията и уменията на студентите, но и създава реални възможности за тяхната реализация на трудовия пазар. Съществуваща нужда от повишаване на конкурентоспособността на икономическите специалисти чрез иновации и актуализиране на учебните планове.

За да се подготвят бъдещите специалисти за динамичната икономическа среда, университетите трябва да продължават да внедряват нови методи за обучение, които съчетават теория и практика, и да се адаптират към променящите се изисквания на пазара.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Александров, А., Иванов, Г. (2019).** Практическото обучение в икономическото образование: тенденции и предизвикателства. София: Издателство на УНСС.
2. **Джоунс, К., и Кокс, П. (2020).** Връзката между теория и практика в икономическото образование. Икономическо образование, 45(3), 223-245. – Анализ на методите за интеграция на теоретичните знания с практическия опит в обучението по икономика.
3. **Стоянова, М., и Костадинов, С. (2018).** Стажовете като фактор за повишаване на конкурентоспособността на пазара на труда. Образование и заетост, 36(2), 45-57.
4. **Еврейски, Н., и Малинов, Т. (2017).** Ролята на практическите проекти в развитието на професионалните умения на студентите. Образование и икономика, 28(4), 87-99.
5. **Национална стратегия за развитие на висшето образование (2019).** Развитие на практическите умения в рамките на икономическото образование. Министерство на образованието и науката.

**ИКОНОМИЧЕСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ И
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА НА ИКОНОМИКАТА:
ВРЪЗКИ, РОЛИ И ЗНАЧЕНИЕ**

**ECONOMIC EDUCATION AND ECONOMIC COMPETITIVENESS:
LINKAGES, ROLES AND SIGNIFICANCE**

Николега Найденова

Специалност „Международни икономически отношения“, 4 курс, Великотърновски
университет „Св.св. Кирил и Методий“
email: n.naidenovaa@abv.bg

***Abstract:** The report examines the importance of economic education and the modernization of education systems in the European Union and Bulgaria. The main emphasis is placed on the role of education in building a competitive economy based on knowledge and innovation. Bulgaria is actively working on the application of technologies, including artificial intelligence, in educational processes, in order to respond to modern challenges.*

***Keywords:** economic education, innovation, artificial intelligence, education systems, modernization.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Знанието е най-важният ресурс за икономическото развитие. Развитието на образованието е ключов елемент за икономическия и социалния прогрес на всяко общество. В Европейския съюз изключително важна роля играят образователните системи, тъй като именно те изграждат конкурентноспособна икономика, основана на знанието, устойчивото развитие и иновациите. В него се прилагат различни инициативи и политики, насочени към повишаването на качеството на образованието, съгласувано между държавите членки. България, като част от ЕС, също полага усилия за модернизирание на образователната си система, чрез реформи в учебните програми, инвестиции и иновации, и прилагане на практики в областта на икономическото образование. Настоящият доклад разглежда основните характеристики на икономическото образование в Европейския съюз и България, значимостта на образователните реформи и политиките, насочени към подобряване на качеството на учебния процес, както и ролята на иновациите за успешното развитие на националните икономики.

ИЗЛОЖЕНИЕ

ИКОНОМИЧЕСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Икономическото образование е процес на придобиване на умения и знания, свързани с икономическите принципи и механизми. То обхваща изучаването на това, как пазарите функционират, как се разпределят ресурсите, каква роля играят правителствата и бизнеса в икономиката, и от най-голямо значение е как се взимат икономически решения на различни нива. Целта на икономическото образование е да развие способността на всеки индивид да разбира икономическите процеси, да анализира икономическите проблеми и да взима най-добрите решения. Освен всичко това, икономическото образование има за цел да подготви студентите и учениците за по-добра ориентация в съвременната ни икономика, която е силно свързана с технологични иновации, глобализация и устойчиво развитие.

Икономическото образование в ЕС е с изключително важно участие в подготовката и развитието на млади хора, а и не само, в професионалното справяне с големите предизвикателства на глобалната икономика. То е насочено към развиване на уменията, необходими за разбиране на сложните икономически проблеми и процеси.

В ЕС съществуват доста образователни политики, които имат за цел хармонизация в учебните програми, стимулиране на мобилността на студентите и преподавателите, както и насърчаване на обмена на добри практики между държавите членки. Основният приоритет на икономическото образование в ЕС, е развиването на предприемаческите умения. Те включват подготовка на студентите за участие в модерната икономика, чрез усвояване на знания за управление на бизнес, планиране и финанси. По този начин, освен повишаване на квалификацията на работните лица, ЕС стимулира и предприемаческата активност.

Програмите подкрепяни от ЕС, като „Erasmus +“, създават добри възможности за ученици, студенти и млади професионалисти, да придобиват образование и опит в различните държави, сблъсквайки се с техният начин на живот. По този начин, разширяваме транснационалното ни сътрудничество икономическите ни познания. Също така Европейския съюз насърчава иновациите в икономическото образование, чрез въвеждането на нови технологии и методи на преподаване.

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА ИКОНОМИКАТА

Конкурентоспособността на икономиката представлява способността на дадена държава или регион, да произвежда стоки и услуги, които успешно се продават на международните пазари, като същевременно поддържат или подобряват стандарта на живот на населението в дългосрочен план. Тази способност се измерва чрез няколко основни фактора:

- **Производителност** – свързана е с ефективността на наличните ресурси като работна сила, капитал, технологии и други, за създаването на продукти с добавена стойност. По-голямата производителност означава по-голяма конкурентоспособност.
- **Инфраструктура и технологии** – държави с добре развита инфраструктура и модерни технологии, са по-способни да създават продукти с висока стойност и да ги доставят ефективно.
- **Макроикономическа стабилност** – държавите с ниска инфлация, стабилна валута и контрол на държавния дълг, са по-устойчиви и привлекателни за чуждестранни инвестиции, което подобрява конкурентоспособността.
- **Качество на управлението и регулацията** – конкурентоспособните икономики имат стабилна правна рамка, която стимулира бизнеса, намалява корупцията и предоставя подкрепа за стартирането на нови компании.

Образованието играе ключова роля за конкурентоспособността на икономиката. То е един от основните фактори, които определят качеството на работната сила и способността на страната, да произвежда иновации и да адаптира нови технологии. Още през 1990 г. автори като Пол Ромър и Майкъл Портър подчертават, че образованието е основният източник на нови идеи и иновации, които водят до дългосрочна конкурентоспособност на икономиката. *Иновациите са крайният двигател на икономическия растеж, а образованието е основният фактор, който подготвя индивидите да създават и усвояват нови идеи.*⁶⁸

В книгата си Конкурентното предимство на нациите Майкъл Портър обръща внимание на факта, че развитието на иновациите и производителността е в пряка зависимост от наличието на добре образовани специалисти. Той подчертава, че конкурентоспособността на една нация в глобалната икономика зависи от възможностите ѝ да развива, поддържа и подобрява знанията и уменията на работната си сила.

Изследванията на Вилдавски се фокусират върху концепцията му за глобалната надпревара за иновации и знания между нациите. Вилдавски също така обсъжда как висшето образование е свързано с националната конкурентоспособност в глобализираната икономика. Кларк Кър се стреми да

⁶⁸ Пол Ромър, *Endogenous Technological Change, 1990*

докаже, че знанието, произвеждано от университетите, е основна движеща сила за икономическото развитие и конкурентоспособност на нациите. Той прави важни наблюдения върху институционалната роля на университетите и техните стратегически ползи за развитието на индустриите и местните икономики. В статията на Puspa Raj Kuwar – „Impact of Education on Economy“ терминът – „Age of Human Capital” – не се приписва директно на един конкретен автор, но той е близък до концепциите, които са разработвани от автори като Гари Бекер и Теодор Швалц, които са известни със своите теории за човешкия капитал.

В този процес образованието оказва влияние върху няколко основни фактора:

- *Квалифицираната работна сила* – образованието създава квалифицирани специалности, които са основен двигател на производителността и иновациите. Добре образованата работна сила може да използва и да създава нови технологии, което повишава ефективността на икономиката.
- *Приспособяване към технологичните промени* – с развитието на новите технологии, икономиките изискват все по-квалифицирани кадри, които могат да се адаптират към новите изисквания на пазара на труда. Образованието, особено в областта на технологиите и науките, подготвя хората за променящия се свят.
- *Подобряване на иновациите* – висококачественото образование насърчава креативност и мислене, предприемачеството и иновациите. Държавите, с добра образователна система, имат по-добри условия за развитие на нови продукти и технологии, които ги правят по-конкурентоспособни на международния пазар.
- *Повишаване на производителността* – добре образованите работници имат по-висока производителност, което прави бизнеса по-ефективен и конкурентен. Това води до по-висока добавена стойност на продуктите и услугите.
- *Намаляване на неравенствата* – образованието осигурява равни възможности за всички, независимо от техния произход. То подпомага социалната мобилност и създава устойчиво общество, което в важно за дългосрочната икономическа стабилност и конкурентоспособност.

В ерата на автоматизацията и дигитализацията качествено образование е стратегически важен фактор за дългосрочната конкурентоспособност на икономиката. Държавите, които инвестират в образованието и развиват уменията на своите граждани, имат по-добри шансове да бъдат успешни в глобалната икономическа среда. В тази връзка Клаус Шваб отбелязва, че “една от основните разлики между икономиките, които ще процъфтят в Четвъртата индустриална революция, и тези, които ще изостанат, ще бъде способността им да подготвят населението си за новите технологии чрез образованието.” (The Fourth Industrial Revolution, 2016)

Висшето икономическо образование е ключов фактор за конкурентоспособността на икономиката, защото подготвя квалифицирани специалисти, способни да анализират и решават сложни икономически проблеми. То развива човешкия капитал, който е основен двигател на иновациите и повишава производителността. Чрез икономическото образование се създават предприемачи, които въвеждат нови идеи и бизнес модели, а също така се развиват умения за работа с дигитални технологии и глобални пазари. Висшето образование насърчава практическите умения и връзките с бизнеса, което води до по-добра подготовка на кадрите за реалните нужди на пазара. В този смисъл, то играе важна роля, за адаптацията на икономиката към съвременните изисквания и за постигането на устойчива конкурентоспособност. Университетите често са инкубатори за иновации и центрове на изследвания, които привличат инвестиции и водят до икономически растеж. Важно е да се подчертае и ролята на държавните политики в подпомагането на висшето образование, чрез финансиране, подкрепа за научни изследвания и сътрудничество между университетите и бизнеса, което също допринася за конкурентоспособността на икономиката.

ИКОНОМИЧЕСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ

Българската икономика е на 48-мо място по конкурентоспособност сред 63 страни в света. С всяка изминала година България се сблъсква с множество икономически предизвикателства.

Като икономическо предизвикателство, можем да посочим сектора образование, който и до ден днешен продължава да бъде предизвикателство. За качеството на образованието важен фактор е неговото финансиране. Българското образование се организира в няколко нива – предучилищно, основно, средно, висше и образование след висшето.

Последната степен на формалното образование, която не е задължителна, е висшето образование. Извършва се в специализирани училища наречени университети или колежи и след завършване следва получаване на диплома или академична степен. Университетското образование включва дейности в областта на преподаването, научните изследвания и социалните услуги. Един тип университетско образование е свободното изкуство, което може да се определи като университетска програма, която има за цел да даде широки общи познания и да развие общи интелектуални способности, за разлика от професионалната или техническа учебна програма.

Икономическото образование в България претърпява значителни промени през последните години, като част от тези промени са свързани с необходимостта от модернизация на учебните програми и по-голям акцент върху практическото обучение. Висшите заведения започват да въвеждат повече курсове, свързани с

предприемачество, дигитални технологии и устойчиво развитие, за да отговорят на съвременните нужди на пазара.

Активното участие на българските университети с програмите на „Еразъм+“ и други европейски инициативи, насърчава мобилността на студентите и преподавателите, както и обмена на добри практики с други държави членки на Европейския съюз.

България полага сериозни усилия в развитието и прилагането на технологии, свързани с изкуственият интелект (ИИ), като важен компонент от националната стратегията дигитализация и иновация. В глобален контекст, изкуственият интелект се разглежда като двигател на икономическия растеж и производителността, а България следва тези тенденции, чрез няколко основни направления, като национални инициативи и стратегии, приложения на ИИ в България, научни изследвания, иновации и други. Изкуственият интелект представлява важен аспект от дигиталната трансформация на България, с потенциал да повиши производителността, да улесни процесите в индустрията и да подобри качеството на живот. Въпреки големите предизвикателства, страната активно работи по внедряване на ИИ в различни сектори, като своевременно се стреми да развие нужните кадри и инфраструктура за бъдещия успех в тази високотехнологична област.

МОДЕРНИЗАЦИЯ НА ОБРАЗОВАНИЕТО В ЕС

Модернизацията на образованието в Европейския съюз е стратегически приоритет, насочен към адаптацията на образователните системи, към бързо променящите се глобални и технологични реалности. Европейския съюз се стреми да създаде гъвкави, достъпни и висококачествени образователни системи, които подготвят младите хора за съвременни икономически и социални предизвикателства. Основните направления на модернизацията на образованието в Европейския съюз са следните:

- Цифровизация на образованието – важна реформа, свързана с образованието на ЕС е интегрирането на цифровите технологии в учения процес. Различните програми и платформи, имат за цел осигуряването на достъп до „цифровия свят“, както за учениците, така и за студентите. Тук ще отнесем дигиталните компетенции, които са свързани с обучението на учениците и преподавателите, за работа с новите технологии, включително и програмиране. Разработените онлайн платформи за дистанционно обучение, подобряват осъществяването на образованието в извънредни ситуации, като пандемии, грипове и други.
- Подобряване на достъпа на образованието – ЕС работи за създаването на образователни системи, достъпни до всички, независимо от социално-икономически статут или етническата принадлежност.

- Национална агенция за професионално образование и обучение (НАПОО) /National Agency for Vocational Education and Training (NAVET) – специализиран орган към Министерския съвет на Република България, създаден със Закона за професионалното образование и обучение през 2000 г. НАПОО е ключов партньор в успешно функциониращия механизъм на координация и съгласуване на дейностите на заинтересованите страни на национално ниво с цел развитие на система за ПОО, отговаряща на динамичните изисквания и потребности на пазара на труда и предоставяне на българските граждани на гъвкави възможности за развитие през целия си живот на заетост.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение икономическото образование играе централна роля за изграждането на конкурентоспособността и иновативна икономика, както в Европейския съюз така и в България. Образователните системи в ЕС се стремят към хармонизация и модернизация, чрез разработването и въвеждането на новите технологии, стимулиране на предприемачеството и насърчаване на мобилността на студентите и преподавателите. В България икономическото образование се променя значително, с акцент върху практическото обучение и дигиталните технологии, за да отговори на съвременните нужди на пазара на труда. Въпреки предизвикателствата, свързани с финансирането и нуждата от модернизация, България активно прилага иновации като изкуствения интелект, което допълнително ще подобри конкурентоспособността на страната в глобален мащаб. Общият стремеж към висококачествено и достъпно образование е ключов фактор за устойчивото икономическо развитие на ЕС и България.

ЛИТЕРАТУРА

1. <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5>
2. <file:///C:/Users/PC/Desktop/Doklad/159%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8.pdf>
3. <https://www.uni-vt.bg/res/18372/%D0%A1%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BA%D1%80%D1%8A%D0%B3%D0%BB%D0%B0-%D0%BC%D0%B0%D1%81%D0%B0-11.12.2023-%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC-%D1%84%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BB.pdf>
4. <https://www.iki.bas.bg/Journals/EconomicThought/2002/2002-1/6.pdf>

ИКОНОМИЧЕСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В ЕРАТА НА ИНДУСТРИЯ 4.0: ГЛОБАЛНИ ТЕНДЕНЦИИ

ECONOMIC EDUCATION IN THE ERA OF INDUSTRY 4.0: GLOBAL TRENDS

Ана-Ивнана Любомрова

Специалност „Международни икономически отношения“, 4 курс,
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
email: S2106010921@sd.uni-vt.bg

***Abstract:** The report examines the transformation of economics education in the context of Industry 4.0 — the new industrial revolution based on digitalization, automation, and technologies such as artificial intelligence and the Internet of Things. In the context of rapid changes in the global economy, economics education must adapt to meet the new demands of the labor market and prepare students for the challenges of the future.*

***Keywords:** Digitalization, globalization, industry 4.0, sustainable economic development, artificial intelligence.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Индустрия 4.0 е глобална индустриална трансформация, която променя из основи производството, обществото и начина, по който функционира съвременната икономика. Четвъртата индустриална революция комбинира технологии като изкуствен интелект интернет на нещата, роботизация и анализ на големи данни, които преосмислят производствените процеси и значително влияят върху пазара на труда. В контекста на тези промени се налага актуализация на икономическото образование, за да отговори на новите изисквания към знанията и уменията на бъдещите специалисти. С развитието на автоматизацията, изкуствения интелект, интернет на нещата и големите данни, глобалният пазар на труда към икономическото образование. Целта на доклада е да разгледа актуалните глобални тенденции и предизвикателства пред икономическото образование в контекста на четвъртата индустриална революция.

ИЗЛОЖЕНИЕ

ОПРЕДЕЛЕНИЕ И ОСНОВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ИНДУСТРИЯ 4.0

Индустрия 4.0 е концепция, която обозначава четвъртата индустриална революция. Въведена за първи път през 2011 г. в Германия, Индустрия 4.0 цели трансформация на традиционните индустриални процеси чрез използване на интелигентни технологии, които оптимизират производството и създават нови възможности за икономически растеж.

- **Автоматизацията** разширява концепцията за автоматизация чрез използване на роботи, автоматизирани машини и софтуер, които минимизират човешката намеса в рутинните процеси. Автоматизацията не само повишава производителността, но и намалява грешките, свързани с човешкия фактор.
- **Дигитализацията** се изразява в преобразуване на традиционните производствени процеси в цифрови системи. Всички аспекти на производството от проектирането до доставките се управляват чрез дигитални платформи, които осигуряват прозрачност, ефективност и по-бърза адаптация към промените на пазара.
- **Интернет и изкуствен интелект** представлява свързването на физически устройства и машини чрез интернет, което позволява непрекъснато обмяне на данни в реално време, а Изкуственият интелект автоматизира процесите на вземане на решения и подпомага развитието на иновативни технологии.

Предимства на Индустрия 4.0 са повишаване на ефективността и продуктивността, подобряване на гъвкавостта на производствените процеси, намаляване на производствените разходи и отпадъците, както и ускоряване на иновациите и навлизането на нови продукти на пазара.

Индустрия 4.0 не е просто технологична революция, а и стратегическа трансформация, която променя производството, икономиката и трудовия пазар. Тази революция изисква нови подходи в образованието и обучението на специалисти, които да могат да се адаптират и да използват новите технологии за подобряване на бизнес процесите и създаване на добавена стойност.

ЗАЩО Е ВАЖНО ИКОНОМИЧЕСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ ?

Индустриалната трансформация, предизвикана от Индустрия 4.0, радикално променя икономическите структури, пазара на труда и управлението на ресурси. Икономическото образование предоставя знания за принципите на пазарната икономика, иновационните процеси и глобалната икономика, които са

основополагащи за навигация в тази нова среда. В този контекст икономическото образование е критично за осигуряване на нужните умения и знания, които ще позволят на индивидите да се адаптират към тези бързо настъпващи промени. С развитието на дигиталните технологии и автоматизацията, икономиката претърпява значителни промени, които изискват нови умения и компетенции. Икономическото образование предоставя основните принципи за разбиране на тези процеси и тяхното влияние върху различни аспекти на обществото — от пазара на труда до глобалните икономически структури. Без съмнение, навлизането на нови технологии променя динамиката на икономическите структури и поставя нови изисквания към трудовия пазар. За да могат хората да се адаптират към тези нови условия, икономическото образование трябва да развива както теоретични знания за основните икономически принципи, така и практическите умения, необходими за работа в дигитализираната икономика. В допълнение, в контекста на Индустрия 4.0, икономическото образование трябва да включва и устойчивото управление на ресурси. Новите технологии, като например автоматизацията, дават възможност за значителни спестявания в производството, но също така поставят въпроси за етичността и устойчивостта на тези технологии. Развитието на критични мисловни и аналитични умения, които включват оценка на въздействието върху околната среда и обществото, става все по-важно. Икономическото образование може да осигури необходимите знания за ефективното управление на ресурси, за да се постигне баланс между икономическото развитие и устойчивото бъдеще. Икономическото образование, не само че трябва да осигури знания за основните икономически процеси, но също така трябва да се адаптира към новите реалности, които налага Индустрия 4.0. Чрез създаване на умения за работа в дигитални и автоматизирани среди, както и чрез развиване на предприемаческо и устойчиво мислене, икономическото образование става основен фактор за подготовката на специалисти, които да отговорят на изискванията на съвременната икономика.

ПРОМЕНИ В ТРУДОВИЯ ПАЗАР

Трудовият пазар претърпява сериозни трансформации, като се увеличава търсенето на квалифицирани кадри с умения за работа в дигитална и автоматизирана среда. Икономическото образование развива адаптивност, аналитично мислене и способности за решаване на проблеми – ключови компетенции за успешна реализация в бъдеще. Икономическото образование насърчава предприемаческото мислене и осигурява инструменти за разработване на нови продукти, услуги и бизнес модели.

Как се променят изискванията към работната сила?

Технически и дигитални умения - В основата на промяната в изискванията

към работната сила стои нарастващата зависимост от новите технологии и автоматизацията. Технологии като изкуствен интелект, роботика, анализ на големи данни и машинно обучение създават нови изисквания към работниците в индустриите. Работещите вече не могат да се ограничават само до рутинни, физически задачи; все повече се изисква познаване на компютърни програми, платформи за анализ на данни и управление на автоматизирани процеси.

Гъвкавост и адаптивност - Работниците трябва да притежават умения за бърза адаптация към новите условия и технологиите. Тъй като много традиционни професии изчезват или се трансформират, служителите трябва да са готови да учат нови умения през целия си професионален живот. Това изисква гъвкавост, инициативност и готовност за усвояване на нови знания и технологии.

Междудисциплинарни умения - Съществува голяма нужда от специалисти, които могат да комбинират знания от различни области – например икономика, технологии, инженерство и математика. Това е така, защото новите технологии не работят в изолация, а изискват сътрудничество между различни дисциплини.

Как се променят профилите на работните места? - С развитието на новите технологии се появяват нови професионални роли, които не са съществували преди.

Специалисти по анализ на данни – с нарастващото значение на данните за вземане на решения в бизнеса, нараства нуждата от хора, които могат да извлекат полезна информация от големи масиви от данни.

Специалисти по киберсигурност – с увеличаването на цифровизацията и свързаността на различни системи, нараства нуждата от защита на данните и информационните технологии.

Производствени работници: Механичните операции, които бяха извършвани ръчно, сега се автоматизират. Работниците трябва да имат умения за настройка, управление и поддръжка на автоматизирани машини и роботи.

Как новите технологии влияят на заетостта?

Преход от традиционни към нови работни места, въпреки че Индустрия 4.0 създава нови възможности за заетост в сектора на технологиите, тя също така води до загуба на работни места в традиционните отрасли. Например, автоматизацията на производството и логистиката може да доведе до намаляване на търсенето на рутинни физически и административни работници. Заетостта в индустриите, които се адаптират към новите технологии, ще изисква все повече специалисти с висока квалификация. Възможности за работа ще съществуват в области като обработка на данни, изкуствен интелект, киберсигурност и роботизация. Някои традиционни професии ще изчезнат, но същевременно ще се появят нови, за които са необходими нови и по-специфични умения. Индустрия 4.0 също така променя концепцията за работното място. Дигитализацията и

напредъкът в комуникационните технологии дават възможност за дистанционна работа и гъвкави графици.

Ролята на икономическото образование и предизвикателствата пред него

Икономическото образование се сблъсква с три основни предизвикателства. Остарелите учебни програми е от основните пречки пред ефективното икономическо образование е липсата на актуализация в учебните програми. Често съдържанието, преподавано в университетите и училищата, се основава на класически икономически теории и модели, които не винаги отразяват настоящите реалности. Липса на практически умения в много случаи се концентрира върху теоретични аспекти, но студентите не придобиват достатъчно практически умения, които да използват в реални икономически ситуации. Неефективни методи на преподаване като лекции и изпити, не са достатъчно ефективни за ангажиране на студентите и развиване на критическото им мислене. Икономиката е сложна наука, която изисква активно участие и разбиране на взаимовръзките между различни фактори. Съдържанието често не отразява съвременните икономически реалности, а студентите завършват с теоретични знания, но без необходимите умения за реалната бизнес среда.

Актуализация на учебните програми: „Как трябва да се променят учебните планове, за да отговорят на новите нужди на индустрията”

Интеграция на нови технологии в обучението

- Учебните програми трябва да включват курсове, свързани с изкуствен интелект, блокчейн технологии, интернет на нещата и анализ на големи данни.
- Дигитализацията трябва да стане основен компонент на дисциплините по икономика и управление.

Интердисциплинарен подход

- Образованието трябва да съчетава знания от икономика, технологии, инженерство и софтуер.
- Студентите трябва да бъдат подготвени за хибридни роли, които изискват както бизнес, така и технически умения.

Глобален и устойчив контекст

- Учебните планове трябва да включват теми за устойчиво развитие, корпоративна социална отговорност и глобални икономически предизвикателства.

Актуализацията на учебните програми трябва да бъде насочена към интегриране на съвременни технологии, развиване на меки умения, засилена връзка с бизнеса и акцент върху STEM дисциплините. Учебните планове трябва да бъдат по-гъвкави и персонализирани, да включват проектно базирано обучение и стажове в реална работна среда. Оценяването следва да се фокусира върху

практически умения, а въвеждането на теми като устойчиво развитие и социална отговорност ще гарантира цялостна подготовка на бъдещите професионалисти за динамичния и глобализиран пазар на труда.

Развитие на дигитални умения: Значението на дигитализацията и обучението по нови технологии

Развитието на дигитални умения и насърчаването на иновации и предприемачество са ключови за съвременното образование. Дигитализацията осигурява достъп до знания, повишава ефективността и подготвя учениците за технологичния свят. Образованието трябва да включва обучение по нови технологии, киберсигурност и практическа работа в дигитална среда. Същевременно, насърчаването на аналитично, критично и иновационно мислене, чрез проектно базирано обучение, курсове по предприемачество и менторство, създава кадри, които не само се адаптират към промените, но и ги създават. Тази комбинация гарантира подготовката на млади хора за динамичния пазар на труда и стимулира икономическия и технологичен напредък. Владееенето на технологии като програмиране, изкуствен интелект и блокчейн дава възможност за създаване на иновативни решения и стартиращи компании. Образованието, което интегрира дигитализация и предприемачески подходи, подготвя учениците да бъдат не само потребители на новите технологии, но и техни създатели. Тази трансформация на образователните програми ще гарантира икономическа устойчивост, технологичен прогрес и подготовка на млади хора за ролята им като лидери в един глобален и динамичен свят.

Партньорства с бизнеса

Партньорствата между университетите и бизнеса и практическото обучение са ключови за изграждане на кадри, готови да отговорят на изискванията на съвременния пазар на труда. Университетите могат да си сътрудничат с индустриалните компании чрез:

- **Разработване на актуални програми:** Компаниите предоставят информация за нужните умения и участват в създаването на учебни програми.
- **Индустриални проекти и гост-лектори:** Практици от бизнеса споделят опит и организират проекти за студентите, базирани на реални казуси.
- **Стажове и дуално обучение:** Чрез комбиниране на теория и практика студентите работят в реална бизнес среда, като придобиват професионални умения.
- **Инвестиции в иновации:** Компаниите могат да финансират лаборатории и изследователски центрове, както и да участват в съвместни проекти с университети.

Практическото обучение и стажовете помагат на студентите да приложат

теорията в практиката като разбират как научените знания работят в реални условия. Могат да развиват професионални умения, технически компетенции, управление на задачи и работа в екип. Стажовете създават възможности за връзка с професионалисти и работодатели. Практическият опит помага на студентите да определят дали избраната професия е подходяща за тях.

Примери на университети и програми, които успешно интегрират иновации и нови технологии в образованието

1. **Университет на Арizona (ASU)** – Университетът използва виртуална реалност (VR) за подобряване на обучението по биология, позволявайки на студентите да участват в виртуални лаборатории и да извършват сложни научни експерименти, които биха били трудни или невъзможни в традиционна лаборатория. Това дава възможност за по-задълбочено и интерактивно учене .
2. **Станфорд и Калифорнийският университет в Бъркли** – Тези университети активно използват изкуствен интелект (AI) за персонализиране на учебния процес. AI платформите адаптират съдържанието към нуждите и напредъка на всеки студент, което може да помогне за преодоляване на обучителни различия и за оптимизиране на резултатите от обучението.

Някои университети по света успешно интегрират иновации и нови технологии в образованието, като осигуряват по-добра подготовка за студентите. Тези примери показват как иновациите и новите технологии не само обогатяват обучението, но и осигуряват на студентите умения, които отговарят на изискванията на съвременния работен пазар.

Анализ на успешни инициативи: Как различни образователни институции адаптират своите програми, за да отговорят на изискванията на индустрия 4.0

Университетите по целия свят адаптират своите образователни програми и инициативи, за да отговорят на нуждите на индустриалната революция 4.0, като интегрират нови технологии, иновации и практически опит в обучението. Тези адаптации са част от усилията да се подготвят студентите за динамичния пазар на труда, който изисква нови умения и компетенции.

Пример за успешни инициативи в тази посока е Университетът в Алма-Ата, който интегрира технологии като Интернет на нещата (IoT) и роботика в своите инженерни курсове. В тях студентите работят директно с индустриалните партньори, които осигуряват реални приложения на тези технологии, предоставяйки им практически опит, който е от решаващо значение за кариерата им .

Друга важна инициатива идва от Университета на Мериленд, където студентите имат възможността да участват в иновационни проекти като Hyperloop, а университетът предоставя достъп до специализирани софтуерни инструменти,

използвани в индустриите. Това им помага да овладеят технологиите на Industry 4.0 и да изградят умения, които ще им бъдат от полза след дипломирането .

От друга страна, институции като Сингапурския институт за технологии (SIT) активно си сътрудничат с индустриите чрез програми за продължаващо обучение и стажове, които се фокусират върху умения, свързани с автоматизация, роботика и интелигентни производствени системи. Чрез обратната връзка от бизнеса те актуализират програмите си, за да обхванат новите тенденции и технологии.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Индустрия 4.0 представлява фундаментална трансформация на икономиката и пазара на труда, която изисква нови подходи в икономическото образование. За да отговори на тези предизвикателства, образователната система трябва да интегрира технологии като изкуствен интелект, интернет на нещата и големи данни, да развива дигитални и междудисциплинарни умения, както и да насърчава критичното мислене и иновациите.

Актуализацията на учебните програми, партньорствата с бизнеса и фокусът върху устойчивото развитие са ключови за подготовката на бъдещите специалисти. Само чрез адаптиране към новите реалности икономическото образование може да осигури кадри, които не само ще се адаптират към промените, но и ще бъдат двигател на иновациите и устойчивото развитие в глобализираната икономика.

ЛИТЕРАТУРА

1. <https://core.ac.uk/download/385923446.pdf>
2. https://blacksea.bg/site/assets/files/1125/i_v
3. <https://est.uni-vt.bg>
4. “Understanding Industry 4.0” – Доклад на Европейския съюз за Индустрия 4.0 https://commission.europa.eu/index_en

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕДИКОНОМИЧЕСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В КОНТЕКСТА НА ТЕХНОЛОГИЧНИТЕ ПРОМЕНИ И ДИНАМИКАТА НА ПАЗАРА НА ТРУДА

CHALLENGES FOR ECONOMIC EDUCATION IN THE CONTEXT OF TECHNOLOGICAL CHANGE AND LABOR MARKET DYNAMICS

Жасмина Тодорова

Специалност „Международни икономически отношения“, 4 курс, Великотърновски
университет „Св. св. Кирил и Методий“
e-mail: S2106010873@sd.uni-vt.bg

***Abstract:** The report discusses the challenges faced by economic education due to technological advancements and the evolving labor market. It highlights issues such as the need for qualified teachers, unequal access to technology, and the mismatch between educational outcomes and labor market needs. It concludes with recommendations for modernization of educational programs, public-private partnerships, and investment in technology and teacher training.*

***Keywords:** Economic education, Technological advancements, Labor market dynamics, Artificial intelligence*

ВЪВЕДЕНИЕ

Икономическото образование играе ключова роля в подготовката на работната сила за участие в съвременната икономика. С бързото развитие на технологиите, като изкуствен интелект, автоматизация и цифровизация, възникват нови предизвикателства пред образователните системи. Технологичните промени водят до трансформация на трудовия пазар, като създават нови изисквания към уменията и квалификациите на работниците, което поставя икономическото образование в нов контекст.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Съвременните технологични иновации значително променят не само икономическите процеси, но и изискванията на пазара на труда. Нарастващото значение на дигитализацията и автоматизацията изисква нови умения и подходи в образованието, които да подготвят индивидите за новите реалности на работния пазар. Тези промени правят икономическото образование още по-актуално и необходимо за осигуряване на квалифицирана работна сила.

Целта на доклада е да изследва предизвикателствата пред икономическото образование, породени от технологичните иновации и промените в изискванията на пазара на труда, както и да предложи възможности за адаптиране на образователните програми към новите условия.

Икономическо образование: Определение и роля

Икономическото образование подготвя индивидите да разбират икономическите процеси и да прилагат знания в бизнеса и обществото. То включва изучаване на основни икономически теории и практики, като макро- и микроикономика, финанси и маркетинг. Основната му цел е да развие критично мислене и умения за решаване на проблеми, които да позволят адаптация към променящите се икономически условия и пазара на труда.

Технологични промени и дигитализация:

Новите технологии, като изкуствен интелект и автоматизация, значително променят икономическите процеси и трудовия пазар. Те водят до автоматизиране на традиционни работни места и създават нови изисквания към уменията, като програмиране, анализ на данни и дигитални технологии. Дигитализацията също променя начина на обучение, като предлага нови възможности за онлайн образование и достъп до знания.

• Връзка между икономическо образование и пазар на труда:

Икономическото образование традиционно подготвя кадри за работа в установени икономически сектори. Въпреки това, технологиите променят изискванията на пазара на труда. Все повече се търсят специалисти, които разбират икономическите процеси и притежават технически умения като работа с данни и нови технологични инструменти. Образованието трябва да се адаптира, като включва нови дисциплини и практическо обучение за подготовка на студентите за бъдещите нужди на пазара.

Влияние на технологичните промени върху икономическото образование:

Онлайн курсове и виртуални класове позволяват обучение от всяка точка на света, което увеличава достъпността и гъвкавостта на учебния процес.

Интерактивни платформи: Студентите могат да участват в симулации, видео лекции и дискусии онлайн, което прави обучението по-динамично.

Хибридни модели на обучение: Комбинацията от традиционни и дигитални методи предлага нови възможности, като същевременно запазва предимствата на личните взаимодействия. Тези промени водят до трансформация на традиционните класни.

Изкуствен интелект

Изкуственият интелект (ИИ) променя ролята на преподавателите и методите на обучение:

• **Замяна или подкрепа на преподавателите**

Автоматизация на задачите: ИИ може да автоматизира административни задачи, като оценяване на тестове и домашни работи, което освобождава време за преподавателите да се фокусират върху индивидуализирането на обучението и развитието на критично мислене.

Персонализирано обучение: ИИ може да адаптира учебния материал спрямо индивидуалните нужди на студентите. Пример за това са онлайн платформи и приложения, които предлагат персонализирани препоръки и задания въз основа на напредъка на всеки ученик. Това може да намали нуждата от традиционни лекции и да премахне ограниченията на стандартното обучение.

Променена роля на преподавателя

Ръководители на учебния процес: Преподавателите вече не са само източник на знания, а стават ментори и фасилитатори на обучението. Те водят студентите през сложни концепции и помагат за интерпретиране и приложение на теоретичните знания в реални ситуации.

Използване на технологии за обучение: Преподавателите започват да използват ИИ за създаване на интерактивни материали, симулации и виртуални класни стаи, които помагат на студентите да учат по-забавно и ефективно. Те също така използват аналитични инструменти, за да следят напредъка на студентите и да предлагат адаптирани стратегии за учене.

Нови образователни методи

Игривизация: Изкуственият интелект позволява внедряването на игрови елементи в учебния процес. Игрите и симулациите могат да помогнат за разясняване на сложни икономически концепции чрез практически примери и ситуации, което е особено важно за икономическите специалности, които включват моделиране на бизнес и финансови процеси.

Виртуална и разширена реалност (VR/AR): Чрез виртуални симулации, студентите могат да изследват икономически ситуации в контекста на глобалната икономика или да анализират финансови модели в реално време. Това дава възможност за практическо учене и анализ на реални икономически сценарии, които биха били трудни за пресъздаване в традиционни условия.

Проблеми и предизвикателства

Необходимост от нови умения: Преподавателите трябва да овладеят нови технологии и методи на преподаване, за да могат да използват ефективно ИИ в учебния процес. Това изисква редовно обучение и сертификация.

Етика и конфиденциалност: Внедряването на ИИ в образованието поставя въпроси относно етика и защита на личните данни. Как и кога използването на ИИ може да бъде оправдано в обучението? Как да се осигури защитата на личните данни на студентите, когато се използват платформи, базирани на ИИ?

Перспективи за бъдещето

Обогатяване на обучението: В бъдеще ИИ ще продължава да играе важна роля в обогатяването

Предизвикателства пред икономическото образование

• Адаптация на учебните програми

Учебните програми трябва да бъдат актуализирани, за да отговорят на новите технологични изисквания. Това включва интегриране на нови дисциплини като анализ на данни и изкуствен интелект, както и гъвкавост за бързо адаптиране към промените на пазара на труда.

• Недостиг на квалифицирани преподаватели: Много преподаватели не са достатъчно подготвени за интеграция на новите технологии в обучението.

Това води до недостатъчно качество на образованието и затруднява подготовката на студентите за съвременния пазар.

Достъп до технологии

Неравният достъп до нови технологии в различни учебни заведения води до дигитални неравенства. Студентите без достъп до съвременни технологии са поставени в неблагоприятно положение, което създава икономически различия в образованието.

Влияние на пазара на труда върху икономическото образование

• Динамика на трудовия пазар:

Промените в пазара на труда, породени от автоматизация и глобализация, водят до нови изисквания: Автоматизация намалява традиционни работни места, но създава нужда от нови умения, като програмиране и анализ на данни. Глобализация изисква икономисти с глобални перспективи и умения за работа в международни екипи. Икономическото образование трябва да адаптира програмите си, за да подготви студентите за тези нови изисквания.

• Разрив между образование и професионална реализация:

Програмите често са теоретични и не предоставят необходимите практически умения. Това води до липса на подготовка за реалния пазар, създавайки професионални разминавания.

Икономически и социални последици от неподходящо образование

• Икономически рискове

Ниска конкурентоспособност: Липсата на адекватни умения намалява ефективността на работната сила и затруднява икономическия растеж.

Висока безработица: Необучени кадри не могат да отговорят на пазарните изисквания, което води до безработица и ниско заплащане.

Неефективност на пазара на труда: Липсата на квалифицирани работници води до структурни проблеми и забавяне на иновациите.

Решения и препоръки

• Модернизация на програмите

Включване на дигитални умения и нови технологии (AI, анализ на данни).

Внедряване на хибридно обучение (онлайн + присъствено).

• Публично-частни партньорства

Сътрудничество между образование и бизнес за адаптиране на програмите.

Стимулиране на практическо обучение и професионални сертификации.

Инвестиции в технологии и преподаватели

Осигуряване на нови технологии за обучение.

Редовно обучение на преподаватели в нови методи и технологии

Съвместни инициативи: Провеждане на стажове и обучителни програми за студенти, организиране на съвместни изследователски проекти между академични и бизнес институции.

Партньорства с индустрията:

Сътрудничество с технологични компании: Университетите и училищата могат да създадат партньорства с технологични компании, които да предоставят както технологии, така и обучение за преподавателите. Пример за това може да бъде организирането на работни срещи, уебинари и курсове, водени от експерти от индустрията.

Стажове и практики: Студенти и преподаватели да имат възможност да участват в стажове в технологични компании, за да придобият реален опит и да се запознаят с най-новите индустриални практики.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основните предизвикателства пред икономическото образование произтичат от бързото развитие на технологиите и променящите се изисквания на пазара на труда. Дигитализацията, автоматизацията и глобализацията налагат нови квалификации, които не се отразяват достатъчно в традиционните учебни програми. Това води до разрыв между подготовката на студентите и реалните нужди на работодателите, което затруднява адаптацията на трудовия пазар и води до висок процент на безработица сред младите хора и структурни неефективности в икономиката.

В бъдеще, технологиите ще продължат да променят не само структурата на икономиките, но и самия начин на обучение. Пазарът на труда ще изисква все по-голяма специализация в дигитални умения, аналитично мислене и способността за работа в глобализиран свят. За да се справят с тези предизвикателства, образователните институции трябва да адаптират своите програми и методи на обучение, като включат нови дисциплини и гъвкави обучителни формати. Освен това, университетите и училищата трябва да укрепят сътрудничеството с бизнеса и технологичния сектор, за да осигурят студентите със знания и умения, които са необходими на пазара.

ЛИТЕРАТУРА

- 1. Калчева, М. (2023).** Прогнозиране на уменията на бъдещето и тяхното приложение в образованието. Специализирано издание за икономическо и финансово образование, 28(3), 22-39.
- 2. Писков, М. (2020).** Дигитализация и икономическо образование: Предизвикателства и възможности. Издателство “Икономика”.
- 3. Димитров, И. (2021).** Образование и пазар на труда: Изисквания и тенденции в глобализирания свят. Издателство “Висше образование”.
- 4. Елена, П. (2021).** Как технологиите променят преподаването на икономическите дисциплини. Издателство “Образователна перспектива”.
- 5. European Commission (2020).** The Digital Education Action Plan 2021-2027. European Commission Report.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕДИКОНОМИЧЕСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В УСЛОВИЯТА НА ГЛОБАЛИЗАЦИЯ

CHALLENGES TO ECONOMIC EDUCATION IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Джовани Орфану

Специалност „Международни икономически отношения“, 4 курс,
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
e-mail: gior4762@gmail.com

***Abstract:** In this report, I will examine the main challenges facing economic education in the context of the ongoing process of globalization and the need to adapt it to dynamically changing global economies and technological innovations.*

***Keywords:** Economic challenges, globalization, economic education, internationalization, integration, migration, mobility*

ВЪВЕДЕНИЕ

С увереност можем да кажем, че днес живеем и учим в едни от най-динамичните времена на човечеството в неговата нова история. Предизвикателствата са не само пред икономическото образование, а пред образованието въобще и то не в локален или регионален, а в световен мащаб. Човешкото ни общество се нуждае спешно от смяна на парадигмата, което би могло да стане като резултат от качествено образование с висококвалифицирани педагогически специалисти, които познават новите социално-икономически тенденции, влияещи на образованието и имат уменията да ги предадат. Тъй като нищо не съществува само за себе си, то световната финансова и последвалата икономическа криза предизвикаха смущения и в българската икономика. Продължаващият срив заедно с нарастващата безработица, създават опасност все по-нарастващата имиграция на голяма част от населението ни в работеща възраст извън страната ни, да засилят съществуващата вече икономическа, финансова и социална криза и у нас.

Преодоляването на спада на икономиката в условията на растяща безработица поставят въпроса коя област, кой и как може да гарантира нейното възстановяване. Принципно икономическата криза не е нужно да се разглежда като нещо задължително негативно. Тя би могла да бъде и шанс за реструктуриране на икономиката, за трансформации, за повишаването на конкурентоспособността ѝ, както и за промени в квалификациите и образованието на човешкия ресурс.

В този ред на мисли предизвикателствата пред българското икономическо

образование са основно в две посоки – анализ на причините и факторите, довели до срив в почти всяка област на стопанския ни и социален живот, както и в търсене на изход и работещи решения, които не само да ни изведат от кризата, но и да ни направят новатори, световни лидери, за което имаме потенциала да бъдем.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Основни концепции на икономическото образование в съвременния контекст

Висшето икономическо образование играе ключова роля за формирането на икономисти и професионалисти, които да отговарят на съвременните предизвикателства на глобализираната икономика. Основните концепции и цели на висшето икономическо образование включват:

Икономическо знание и анализ - предоставяне на задълбочено познание за икономическите теории, модели и концепции, които са основа за анализ на икономическите микро и макро процеси.

Интердисциплинарност. Икономиката е свързана с други дисциплини като политика, социология, право, математика и статистика. Образованието трябва да развива способността на студентите да мислят критично и да прилагат нестандартни, алтернативни междудисциплинарни подходи за решаване на сложните икономически проблеми.

Практическо приложение на теоретичното знание - да не се ограничава само до теоретични знания, а да акцентира и върху развитието на практическите умения за решаване на конкретни икономически задачи в реалния свят. Не само да дава фундаментални знания, но да ги свързва с практиките на „живия живот“.

Глобална перспектива - възпитанието на икономисти, които разбират глобализацията и международните икономически процеси, е важен аспект от висшето икономическо образование.

Цели на висшето икономическо образование

Развитие на аналитични и критични умения. Студентите би трябвало да се научат да анализират икономическите явления и да правят обосновани икономически прогнози и решения. Това включва разбиране на икономическите модели и тяхното прилагане в различни контексти.

Подготовка за професионална кариера. Висшето икономическо образование трябва да има за цел да подготви студентите за успешна кариера в частния и публичния сектор, включително в областта на финансите, бизнеса, управлението, консултирането и политиката.

Развитие на социални и етични умения. Подготовката на икономисти трябва да включва възпитание в нравственост и етика на бизнеса и обществото, както и

разширяване на социалната отговорност при вземането на икономически решения.

Формиране на предприемачески дух. Висшето икономическо образование би следвало да стимулира иновациите и предприемаческия дух, като осигурява на студентите знания и умения, необходими за създаване и управление на бизнеси, както на вече съществуващи, така и на нови, алтернативни.

Научно-изследователска дейност. Развитие на научни изследвания в областта на икономиката, което е важно както за напредъка на икономическата наука, така и за професионалното развитие на преподавателите и студентите.

Социална и икономическа мобилност - висшето икономическо образование трябва да предоставя възможности за личностно и професионално развитие, което да води до социална и икономическа мобилност на индивидите.

Гъвкавост на образованието - възможността за адаптиране към променящите се изисквания на пазара на труда и бързо променящите се икономически условия е ключова цел на висшето икономическо образование.

Подкрепа на иновации и устойчиво развитие. Образованието трябва да включва в обучението на студентите развиване на умения да се справят с предизвикателствата, свързани с устойчивото развитие и иновациите в икономиката, особено в контекста на промените в глобалните и регионалните икономики.

В обобщение по темата за целите, висшето икономическо образование трябва да подготви студентите не само с фундаментални теоретични знания, но и с практически умения и глобална перспектива, които да им позволят да се справят с динамиката на съвременната икономика и да бъдат активни участници в обществото.

Определение и основни характеристики на съвременната икономика

Съвременната икономика може да се дефинира като система от производствени, разпределителни и потребителски дейности, които се извършват в рамките на съвременното общество, като тези дейности са регулирани от различни икономически механизми и политики. Тя обхваща както националните, така и глобалните икономически процеси и се характеризира с постоянно адаптиране към нововъзникващи технологии, глобализация и социално-икономически промени. Тя, също така, е сложна и динамична система, която изисква нови подходи в политиката и управлението, за да бъде устойчиво и ефективно функционираща.

Съвременната икономика има множество характеристики, които отразяват глобализацията, технологичния напредък, промени в потребителските нагласи и бизнес практиките. Ето някои от основните:

Глобализация. Съвременната икономика е силно глобализирана, което означава, че стоките, услугите и капиталът свободно преминават през

националните граници. Много компании функционират на международно ниво и обменят стоки, технологии и информация. Много икономики са взаимосвързани и глобалните кризи или успехи могат да имат сериозно въздействие върху други региони (например финансови кризи или пандемии).

Технологичен напредък. Иновациите в областта на информационните технологии, автоматизацията, изкуствения интелект и интернет на нещата променят производствените процеси, услугите и дори самите бизнес модели. Цифровизацията е основна двигателна сила в съвременната икономика, като много сектори вече зависят от онлайн платформи и цифрови технологии.

Знания и иновации. Икономиките на знанието се основават на образованието, иновациите и изследванията, които стават основни източници на икономически растеж. Висококачествените човешки ресурси и техните способности да генерират нови идеи и решения са стратегически актив за успеха на компаниите и страните.

Услугите като водещ сектор. В съвременната икономика секторът на услугите има преобладаваща роля. Преработката на информация, здравеопазването, финансовите услуги, образованието и туризмът са някои от основните услуги, които се предоставят. Производствените сектори също претърпяват изменения, като много предприятия се фокусират върху високо добавената стойност и иновациите.

Капитал и инвестиции. Инвестициите в научни изследвания, нови технологии, инфраструктура и други стратегически области са от съществено значение за поддържането на икономическия растеж. В съвременната икономика има нарастваща важност на финансовите пазари и капитала, който трябва да поддържа различни икономически дейности.

Растящо значение на устойчивото развитие. Все повече се набляга на устойчивото икономическо развитие, което обхваща опазването на околната среда, социалната отговорност на бизнеса и дългосрочната икономическа стабилност. Проблеми като климатичните промени и екологичните рискове водят до нарастващото значение на зелените технологии и политики, които да осигурят баланс между икономически растеж и устойчивост.

Промени в потребителските нагласи и поведение. Потребителите все повече търсят персонализирани продукти и услуги, както и нови, по-ефективни начини за пазаруване (например онлайн). Съществува тенденция към по-голямо внимание към етиката на производството и социалната отговорност на компаниите.

Дигитална икономика и платформи. Икономиката все повече се състои от онлайн платформи, които създават нови бизнес модели и възможности за обмен на стоки и услуги. Примери за това са платформите за споделена икономика (например Uber, Airbnb), онлайн търговията, разширяване на финансовите

инструменти, криптовалутите и онлайн търговията.

Регулиране и политики. Модерните икономики са подкрепени от сложни регулации и икономически политики, които управляват финансовите пазари, търговията и социалната сигурност. Възникват и нови форми на публични политики, свързани с иновациите и технологиите (например регулиране на изкуствения интелект или криптовалутите).

Микро и макро икономика. В съвременната икономика има взаимосвързаност между микроикономическите явления (пазарни отношения, поведение на потребители и фирми) и макроикономическите тенденции (икономически растеж, инфлация, безработица). Въз основа на тези характеристики можем да кажем, че съвременната икономика е динамична, взаимосвързана, иновационно ориентирана и подложена на бързи промени. Вече установихме, че глобализацията оказва значително влияние върху икономическите структури и променя изискванията към образованието, като води до множество социални, икономически и културни промени в световен мащаб.

Влияние на глобализацията върху икономическите структури

Интеграция на пазарите. Глобализацията води до по-голяма взаимосвързаност на икономиките на различни държави. Това води до отваряне на пазарите, като позволява свободно движение на стоки, услуги, капитали и хора. Икономическите структури стават по-отворени и зависими от международната търговия и инвестиции.

Изместване на производствените вериги. Възможността за по-евтино производство в различни части на света води до преместване на производство и услуги в държави с по-ниски разходи за труд, което променя структурата на производството в много развити икономики. Много индустрии се преместват в страни с развиващи се икономики, докато напредналите икономики преминават към секторите на високи технологии и услуги.

Поява на нови икономически центрове. Глобализацията води до възход на нови икономически сили като Китай, Индия и други развиващи се пазари, както и тяхното обединяване като БРИКС. Това променя глобалната икономическа динамика и изисква адаптиране на стратегиите на страните и компаниите, за да отговорят на новите пазарни условия.

Финансови кризи и нестабилност. Глобализацията може също да увеличи финансовата нестабилност. Световните финансови пазари са все по-взаимосвързани, което означава, че икономическите кризи в една част на света могат да се прехвърлят в други региони, както се случи с глобалната финансова криза през 2008 г.

Промени в изискванията към образованието

Увеличена нужда от технически и специализирани умения. Глобализацията води до иновации и развитието на нови технологии, което увеличава търсенето на работна сила с високи технически умения. Образованието трябва да се адаптира, за да осигури на учащите се знания и умения в области като информационни технологии, инженерни науки, математика и икономика, които са ключови за глобалния пазар на труда.

Международна мобилност и глобална конкурентоспособност. Работните пазари вече не се ограничават до национални граници. С това нараства нуждата от образование, което подготвя хората да бъдат конкурентоспособни на глобално ниво. Това означава, че студентите трябва да имат умения за работа в международни екипи, да владеят чужди езици и да разбират различията в културите и пазарите.

Интердисциплинарен подход. Глобализацията също така изисква повече интегриран подход в обучението. Студентите трябва да се научат да мислят самостоятелно и критично, да работят в мултидисциплинарни екипи и да се адаптират бързо към променящите се условия на пазара. Това налага фокус върху развитието на умения за решаване на проблеми, иновации и предприемачество.

Нови форми на образование. В условията на глобализация нараства търсенето на онлайн образование, дистанционно обучение и гъвкави образователни платформи, които позволяват на хора от различни части на света да получават квалификация и да се обучават по нови, по-достъпни начини. Това променя самата структура на образователния сектор и дава възможности за глобален достъп до знания и умения.

Акцент върху устойчивото развитие. С увеличаването на глобалните предизвикателства като климатични промени и социални неравенства, образованието трябва да подготви новото поколение за тези глобални въпроси. Акцентът върху устойчивото развитие, екологичната осведоменост и социалната отговорност става важен елемент в образованието, което трябва да е насочено към изграждането на глобално отговорни и етични граждани, осъзнаващи взаимовръзката и единността на човека с природата.

Следователно, може да се каже, че глобализацията не само променя икономическите структури, но също така създава нови изисквания за образованието. За да бъде конкурентоспособна в глобализирания свят, работната сила трябва да бъде добре образована и готова да се адаптира към бързо променящите се условия. Това води до нуждата от образователни системи, които развиват технически, комуникационни и критични умения, както и да подготвят хората за глобално сътрудничество и устойчиво бъдеще.

В този ред на мисли, основните технологични промени и иновации, които оказват влияние върху образованието, включват следните тенденции:

Цифровизация на учебния процес. Дигитализацията и цифровизацията в учебния процес вече са неоспорим факт. Ето част от проявления:

Електронни учебници и ресурси. С развитието на технологиите, учебните материали стават дигитални, което позволява по-добро обновление, достъпност и персонализирано учене.

Платформи за онлайн обучение. Платформи като Moodle, Google Classroom, Zoom и други осигуряват възможности за дистанционно учене, което дава на студентите гъвкавост и достъп до образователни ресурси от всяко място.

Адаптивни платформи и програми. Изкуственият интелект помага за създаване на адаптивни учебни програми, които автоматично се променят в зависимост от напредъка и нуждите на ученика, като подобряват личното и индивидуализирано обучение.

Облачни платформи за съвместна работа. Услуги като Google Drive, Microsoft 365 и други предлагат инструменти за съвместна работа в реално време, което е полезно за групови проекти и сътрудничество между ученици и учители.

Облачни платформи за съхранение на данни. Технологиите за облачно съхранение осигуряват лесен достъп до учебни материали и документи от всяко устройство.

Образователни мобилни приложения. С мобилни устройства като смартфони и таблети, учениците могат да учат по всяко време и на всяко място чрез приложения, които предлагат интерактивни уроци, тестове и упражнения.

Мобилно учене (m-learning). Технологиите за мобилно учене се развиват и предоставят възможности за достъп до учебни ресурси и съдържание чрез мобилни устройства, което е особено полезно за ученици с различен график и начин на живот.

Създаване на **бази данни (Big Data)**, анализ и прогнозиране на образователни резултати. Технологиите за обработка на данни помагат за прогнозиране на бъдещи академични резултати и откриване на потенциални проблеми в ранни етапи.

Глобални образователни мрежи. С развитието на интернет и онлайн платформите, студентите и преподавателите могат да участват в глобални обучителни мрежи и курсове, което улеснява обмена на знания и култури по целия свят.

Международни онлайн курсове и сертификати. Масовите онлайн курсове (MOOCs), като тези на платформи като Coursera, edX и Udemy, дават възможност на учащите се да получат знания и дипломи от водещи университети по целия свят.

Тези технологични иновации трансформират образованието, като го правят по-достъпно, персонализирано и гъвкаво, отваряйки нови възможности за студенти и преподаватели по целия свят.

Глобализацията, конкуренция на пазара на труда и образование

Глобализацията като процес на нарастваща взаимовръзка и зависимост между различни региони и икономики по света оказва сериозно влияние върху пазара на труда и образованието в различни аспекти.

Нови глобални възможности. Глобализацията предоставя нови възможности за работа в различни части на света, което води до увеличаване на конкуренцията за работни места. Хората вече могат да се състезават за позиции не само в собствените си държави, но и в чужбина.

Прехвърляне на работни места. Много компании, търсещи намаляване на разходите си, прехвърлят производствените и обслужващите дейности в държави с по-ниски разходи за труд (например, в Азия или Източна Европа). Това увеличава конкуренцията за работни места в определени сектори, като например производството и обслужването, докато намалява броя на наличните позиции в други региони.

Автоматизация и технологични иновации. Глобализацията ускорява развитието на нови технологии, които водят до автоматизация на много работни процеси. Това води до намаляване на търсенето на работна ръка в някои отрасли и създава нова конкуренция за позиции, които изискват висока квалификация в области като технологии и иновации.

По-голямо предлагане на работна ръка. Когато работодателите имат достъп до глобален пазар на труда, те могат да наемат специалисти от различни части на света. Това увеличава конкуренцията сред работещите, като същевременно може да води до намаляване на заплатите, ако местните работници не могат да се състезават с по-евтина работна ръка от други държави. Глобализацията се отразява на образованието по различни начини.

Необходимост от нови умения и квалификации. Глобализацията променя структурата на пазара на труда и изискванията към работниците. Работодателите все повече търсят служители с висока квалификация в области като информационни технологии, инженерство и финанси, което води до необходимостта от адаптиране на образователните системи. За да отговорят на тези изисквания, училища и университети трябва да се съсредоточат върху развиването на умения, които са специфични за глобализираните индустрии.

Повишаване на мобилността на студентите. Глобализацията е довела до увеличаване на мобилността на студентите, които вече не се ограничават само до образованието в родните си страни. Те имат възможността да учат в чужбина или да участват в международни програми, което увеличава конкуренцията между образователни институции за привличане на чуждестранни студенти.

Онлайн образование и дистанционно обучение. С развитието на интернет и технологиите, глобализацията е довела до бум на онлайн образованието. Студентите вече могат да получават образование от всяка точка на света, като се

възползват от курсове и програми на водещи университети и институции. Това разширява достъпа до образование, но също така увеличава конкуренцията между образователни институции.

Нови форми на обучение. Възможността да се работи дистанционно също води до нуждата от нови форми на обучение, които да подготвят хората за работа в глобализираната икономика. Много университети и образователни институции се съсредоточават върху предлагането на курсове и програми, които обучават за новите индустриални изисквания, като програмиране, анализ на данни, дигитален маркетинг и други.

Следователно глобализацията увеличава конкуренцията на пазара на труда, като същевременно променя образователните потребности. Тя води до нарастващо търсене на високо квалифицирани специалисти, повишава мобилността на работната ръка и предизвиква образователните системи да се адаптират към новите изисквания на глобализираната икономика. За да се запази конкурентоспособността си, работодателите и студентите трябва да инвестират в нови умения и образователни възможности, които ще им помогнат да се ориентират в този бързо променящ се пейзаж.

Влияние на икономическите различия между страните и регионите върху достъпа до качествено икономическо образование

Икономическите различия между страните и регионите оказват значително влияние върху достъпа до качествено икономическо образование. Това въздействие се проявява в различни аспекти:

Различия във финансирането на образованието. Страните с по-силни икономики често имат повече ресурси за финансиране на образователни институции и програми. В тези държави има по-добро качество на преподавателите, съвременни учебни материали и технологии, което осигурява по-добри условия за обучение в икономически науки. Въпреки това, в по-бедни страни или региони, липсата на инвестиции в образованието води до недостатъчна инфраструктура, по-ниски заплати на преподавателите и ограничени възможности за образование в областта на икономиката.

Нивото на образование. Страните с по-развити икономики обикновено имат по-високо ниво на образование като цяло, което включва и висшето образование в областта на икономиката. В бедни региони или страни, липсата на достъп до основно и средно образование затруднява хората да се квалифицират за висше икономическо образование.

Достъп до технологии и онлайн ресурси. Развити икономики обикновено имат по-добър достъп до интернет и съвременни технологии, което позволява на студентите да се възползват от онлайн курсове, електронни библиотеки и други

дигитални ресурси. В страни или региони с по-слаби икономики, достъпът до интернет и нови технологии може да бъде ограничен, което затруднява обучението и възможностите за самообучение в областта на икономиката.

Географски и социални бариери. В страните с икономически различия може да има и географски бариери за достъп до качествени образователни институции. Студенти от отдалечени или селски региони често нямат възможност да посещават престижни университети или да участват в програми за икономическо образование, което е по-достъпно в големите градове.

Развитие на икономическите теории и практики. Висококачественото икономическо образование обикновено е свързано с актуални теории и практики, които отразяват динамиката на глобалната икономика. В страни с по-слаби икономики, образованието може да бъде основано на по-стари модели или да бъде по-силно фокусирано върху локалните икономически условия, което ограничава студентите в разширяване на знанията си и адаптацията към глобалните тенденции. Ниското икономическо развитие води до ограничени възможности за стипендии и финансиране. В по-бедни региони или държави може да бъде трудно да се осигурят стипендии, грантове или други форми на финансово подпомагане, които да позволят на талантиви студенти да получат качествено икономическо образование.

Следователно икономическите различия между страните и регионите създават неравенства в достъпа до качествено икономическо образование. Тези неравенства се проявяват в ограничени ресурси, лоши условия за обучение и трудности при достъпа до съвременни технологии и възможности за специализация. Решаването на тези проблеми изисква международни усилия за намаляване на икономическите различия и подобряване на глобалния достъп до образование и знания за всеки желаещ да ги получи.

Крос-културни умения - значението на интеркултурната компетентност и глобалната перспектива в икономическото образование

Крос-културните умения са ключови в съвременния свят, в който глобализацията свързва различни култури и икономики. Интеркултурната компетентност и глобалната перспектива имат базова роля в икономическото образование, като дават възможност на индивидите да разбират, комуникират и сътрудничат с хора от различни етноси и култури.

Ето какво включват тези умения и тяхното значение за икономическото образование:

Интеркултурната компетентност се отнася до способността да се разбира, оценява и ефективно взаимодейства с хора от различни култури. Това включва **културни знания** (разбиране на различията в ценности, вярвания и социални норми), **комуникационни умения** (умение за ефективно изразяване и слушане в

многообразни културни контексти), **сензитивност към културни различия** (способността да се адаптира поведението и подходът според културните особености на другите), **емпатия и уважение** (признаването на равенството и важността на всяка култура) е с водещо и определящо значение и би следвало да бъде основата, върху която се гради икономическото образование като цяло.

Глобалната перспектива в икономическото образование е свързана с разбирането на динамиката на световната икономика, която е все по-взаимосвързана. За ефективно участие в глобалния пазар, учащите трябва да развият осъзнаване на глобалните икономически процеси, тоест разбиране на влиянието на международни търговски отношения, технологии, политика и екологични проблеми, адаптивност към глобални предизвикателства или способността да се реагира на промени като икономическа криза, климатични промени или политически конфликти, които имат глобално въздействие, разширено мислене и иновации, тоест възможността да се мисли извън рамково, извън националните рамки и да се намират решения за глобални проблеми.

Интеркултурните умения и глобалната перспектива са много важни в контекста на икономическото образование по няколко причини:

Подготовка за глобалния пазар. Работодателите все повече търсят специалисти, които могат да работят ефективно в международна среда, да разбират глобалните икономически условия и да взаимодействат ефикасно с разнообразни екипи.

Решаване на глобални икономически проблеми като бедност, неравенство, климатични промени и миграция са глобални и изискват интеркултурен подход за намиране на добри и устойчиви решения.

Интеркултурни търговски отношения. Развитието на международната търговия и мултинационалните компании изисква наличието на мениджъри и икономисти с високо ниво на културна чувствителност и комуникационни умения.

Обогатяване на учебния процес. Крос-културният обмен и глобалните перспективи могат да обогатят учебната среда, като дават на студентите задълбочено разбиране на динамиката на световната икономика.

Методи за развитие на тези умения в икономическото образование:

Интеркултурни обменни програми. Участието в международни студентски програми позволява на студентите да преживеят различни култури, да разбират и приемат различията и да научат на практика как да работят в разнородни екипи.

Онлайн курсове и семинари. Платформите за обучение и онлайн събитията могат да предоставят глобални перспективи, както и да свържат студенти от различни части на света като специалисти и като личности.

Изследвания на глобални казуси. Изучаването на икономическите казуси, които засягат различни региони на света, помага за разширяване на перспективата

и развиване на самостоятелно и критично мислене.

Привличането на преподаватели с опит в международните икономики или работа в мултинационални компании обогатява процеса на обучение и общуване и предоставя практически знания.

Следователно крос-културните умения и глобалната перспектива в икономическото образование не само подготвят студентите за успешна кариера в глобализираната икономика, но също така ги насърчават да бъдат по-отговорни и иновативни в извън рамковото решаване на глобалните предизвикателства. Тези умения са незаменими за съвременния икономист, който трябва да бъде гъвкав, адаптивен и способен да работи в разнообразни културни и социални контексти.

Глобализацията и необходимостта от актуализиране на учебните програми и съдържание на икономическите дисциплини

Глобализацията оказва значително влияние и върху съвременните икономически дисциплини и налага необходимостта от актуализиране на учебните програми и съдържание в тези области. Ето няколко **ключови аспекти**, в които глобализацията налага промени в подхода към икономическото образование:

Интернационализация на икономиката. Глобализацията води до увеличаване на взаимодействието между различни икономики. Студентите трябва да разбират както местните, така и глобалните икономически процеси. Това изисква включването на нови теми в учебните програми, като глобални пазари, международна търговия, валутни пазари, интеграция на икономики и геополитически влияния върху икономическата активност.

Информационни технологии и дигитализация. В съвременния глобализиран свят информационните технологии играят централна роля в икономическите процеси. Учебните програми трябва да отразяват напредъка в области като дигитална икономика, електронна търговия, блокчейн технологии и изкуствен интелект. Това е важно за подготовката на студентите да сърфират в новите икономически реалности, основани на цифрови платформи и иновации.

Екологична и социална устойчивост. Глобализацията поставя акцент на устойчивото развитие и социалната отговорност на фирмите и компаниите. Икономическите дисциплини наложително трябва да включват концепции като „зелена икономика“, „корпоративна социална отговорност“, „екологична устойчивост“ и „кръгова икономика“. Тези концепции стават все по-важни в глобализирания свят, където обществени и екологични проблеми често преминават граници.

Международни икономически политики. С глобализацията на търговията, капиталите и труда, икономическите политики на различните страни стават все по взаимно свързани. Разбирането на международни институции като Световната търговска организация (СТО), Международния валутен фонд (МВФ) и Световната

банка става основополагащо за ефективен анализ на икономическите процеси и събития. Това налага адаптиране на учебните програми към нуждата от познаване на глобалните икономически институции, както и тяхното влияние върху местната икономика, а като следствие от това – и промените, които задължително трябва да бъдат наложени на най-високо ниво, за да стане икономиката по-социална, емпатична и човечна, което на този етап почти не се забелязва.

Миграция и мобилност на работната сила. В глобализирания свят хората и капитали все по-лесно преминават през границите. Икономическите дисциплини трябва да подготвят студентите за разбирането на трудовия пазар в глобален контекст, както и на проблемите, свързани с миграцията, трудовата мобилност и икономическите последици от тях, както и начините да се осъзнаят и негативните последици от това, за да се тушират.

Неравенство и икономическа интеграция. Глобализацията води до значително неравновесие в разпределението на богатството и доходите. Учебните програми трябва да възпитават умения за анализ на глобалното неравенство, както и икономическата интеграция между развиващи се и развити икономики, което включва изучаване на търговски бариери, инвестиции, капиталови потоци и влиянието им върху националните икономики, което не е достатъчно, ако не бъде придружено от ефективни предложения за промяна и подобрене.

Интердисциплинарност. Глобализацията налага също така все по-близка интеграция на икономическите науки с други области като политическите науки, правото, социологията и екологията. За студентите е много важно да имат широка перспектива и да разбират как различни социални, политически и правни фактори влияят на икономическите процеси и като следствие от това разбиране да осъществят екипна работа със специалисти от тези области, за да се намерят хуманни решения на наболелите проблеми в световен план.

Логически се стига до извода, че глобализацията не само изменя икономическите реалности, но и изисква преосмисляне и модернизиране на икономическите учебни програми, за да подготвят студентите за динамично променящия се свят и да им предоставят уменията и знанията, необходими за успешна кариера в глобалния икономически контекст, което означава намиране на работещи решения за промени в глобален мащаб.

Международни програми, партньорства и икономическото образование

Международните програми и партньорства могат да играят съществени роли в подобряването на икономическото образование по няколко начина.

Споделяне на опит и добри практики. Международните програми позволяват обмен на опит и идеи между различни страни и образователни системи. Програмите като Erasmus+, например, предлагат възможности за мобилност на преподаватели и студенти, което обезпечават не само обмен на знания, но и

внедряването на добри практики в преподаването на икономика. Това може да включва нови методи за преподаване, иновации в учебните планове и интегриране

Разширяване на глобалната перспектива. Международните партньорства предлагат възможност на студентите да се запознаят с икономическите проблеми и възможните решения в различни части на света. Това може да разшири тяхната глобална икономическа перспектива, като ги научи да разглеждат въпросите на икономиката не само от национална, но и от международна, глобална гледна точка. Студентите могат да разберат как глобализацията влияе на икономическите политики, как различните икономически системи функционират и какви са основните икономически предизвикателства, пред които е изправен света.

Достъп до ресурси и материали. Чрез международни партньорства университетите и учебните заведения могат да получат достъп до актуални изследвания, методологии и учебни материали от световни организации и водещи експерти. Това може да обогати учебния процес с най-новите тенденции и научни открития в икономиката, като нови икономически теории, например, или подходи за решаване на глобални проблеми.

Интердисциплинарни програми и сътрудничество. Много международни партньорства предлагат интердисциплинарни програми, които съчетават икономика с други области като социални науки, право, екология или технологии. Такива програми могат да помогнат на студентите да разберат сложността и взаимно-свързаността на съвременните икономически проблеми, които изискват знания в различни дисциплини.

Това подготвя бъдещите икономисти за по-гъвкави, ефективни и интегрирани решения на проблемите.

Професионално развитие и мрежи за контакт. Международните програми и партньорства предоставят възможности за професионално развитие чрез участието в международни конференции, симпозиуми, семинари и стажове в чужбина. Студентите и преподавателите могат да изградят глобални мрежи от контакти, които да им бъдат в помощ не само в академично, но и в професионално отношение. Това е особено важно за бъдещите икономисти, които ще работят в глобализиран свят, където умениято да се работи в международни екипи и да се разбират различни икономически контексти е от определящо значение.

Подобряване на качества на преподавателите. Чрез участието в международни обучения и семинари, преподавателите могат да подобрят своите компетенции и да се запознаят с нови методи за преподаване, както и актуални икономически теми. Това е важно не само за тяхното професионално развитие, но и за повишаване на качеството на образование като цяло, което предоставят на студентите.

Проекти и изследвания в международен контекст. Международните партньорства също така предоставят възможности за участие в различни

изследователски проекти, които се фокусират върху глобални икономически въпроси като неравенство, климатични промени, търговия и икономическо развитие. Студентите и преподавателите могат да се включат в сътрудничества, които им позволяват да разработват нови подходи за решаване на важните икономически предизвикателства.

Като цяло, международните програми и партньорства предлагат уникални възможности за обогатяване на икономическото образование, като същевременно осигуряват по-цялостен, глобален контекст и сътрудничество, което е ключово в съвременния икономически свят.

Морал, ценности и икономическо образование

В тази разработка най-важното предизвикателство пред икономическото образование разглеждам на последно място, въпреки, че по тежест и важност е приоритетно. Става дума за взаимоотношенията на моралните норми и човешки ценности към икономическото образование, има ли ги днес, както и какви предизвикателства те отправят към него.

Икономическото образование и базовите човешки ценности като морал и нравственост би трябвало да са неразривно свързани, защото икономическите решения и действия, които взимаме като индивиди и обществени групи, влияят на хората и обществото като цяло. Точно те определят дали вървим нагоре към еволюция или надолу към деградация.

Моралните принципи и ценности трябва да са тясно свързани с икономическото образование, за да могат заедно да формират индивиди, които са не само икономически грамотни, но и социално отговорни. Чрез икономическото образование можем да изградим разбиране за етичните и морални последици на различни икономически практики, което играе решаваща роля във формирането на социално отговорно поведение.

Ето как икономическото образование се свързва с морала, ценностите и нравствеността:

Етика на икономическите решения. Икономическите теории и практики често включват дилеми, които изискват наличието на изградени морални ценности. Например, изборът между максимизиране на печалбата и осигуряване на справедливи условия на труд и живот за работниците е въпрос, който не е само икономически, а и етичен. Икономическото образование задължително трябва да дава инструменти за анализиране на тези дилеми, като показва как икономическите решения могат да бъдат в съответствие с човешката стойност, достойнство и справедливост.

Разбиране на социалните последици. Икономическото образование не трябва да се ограничава до изучаването на стоките, услугите и финансовите системи, но да включва и разбирането на това как тези системи влияят на

обществото ни като цяло. Например, въпросите за правата на човека, за бедността, за неравенството и социалната отговорност трябва да са приоритетна част от икономическите анализи. Чрез съвременено образование в икономика можем да приложим на практика възможностите за създаване на икономически политики, които балансират ефективността с моралните цели като емпатия, подпомагане, равенство и абсолютна защита на човешките права.

Отговорност към бъдещите поколения. В рамките на устойчивото развитие и екологичната икономика, икономическото образование би следвало да съчетава принципите на морална отговорност спрямо природата и спрямо бъдещите поколения. Изучаването на икономическите теории, свързани с опазването на околната среда и ресурсите, дава основание да бъдат поети ангажименти към природата с избора на политики, които не жертват дългосрочните интереси за краткосрочна печалба, тоест наложително е вече едно природоопазващо икономическо образование.

Морални основания за пазарни икономики. Пазарните икономики разчитат на конкуренция и лична отговорност, но моралните ценности, като честност, доверие и взаимно уважение и зачитане, би следвало да играят водеща роля в тяхното функциониране. Икономическото образование вече задължително трябва да включва разбиране на тези морални принципи и тяхното значение за създаване на стабилни, устойчиви и същевременно етично функциониращи пазари.

Морални императиви за социална справедливост. Разглеждането на неравенствата и бедността в икономическите структури би следвало да е много важна част от икономическото образование, което не само да учи на теории за икономическо развитие, но и на важността от прилагане на социална справедливост, както в отделните страни, така и в глобален план. Нравственият елемент тук е необходимостта от балансиране на икономическите интереси с благосъстоянието на уязвими социални групи.

Формиране на личностни ценности. Икономическото образование може да помогне на индивидите да формират свои лични нравствени ценности относно труда, богатството, честността, справедливостта и социалната отговорност. Например, разбирането на концепции като справедливо възнаграждение, трудовите права и социалната отговорност може да насърчи развитието на лични етични стандарти, които отразяват както икономическите, така и моралните ни избори като индивиди и като общество.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение трябва дебело да подчертаем, че икономическото образование е не само инструмент за разбиране на финансовите процеси и пазарните механизми, но и ефективен инструмент за развитието на морални и нравствени ориентации, които формират отговорността на индивидите и обществата в икономически и социален контекст, които са неразривно свързани помежду си. Защото нравствеността, моралът и ценностите са основни за създаването не само на етично общество, но и на икономическа стабилност. Икономическото образование не трябва само да учи на практични икономически принципи, но също така да възпитава уважение към моралните и социални норми, за да се постигне благосъстояние не само на индивидите, но и на обществото ни като цяло.

Чувствам се длъжен да заявя позицията си на граждани и бъдещ икономист, че глобалната световна ситуация няма да се промени устойчиво в полза на всеобщото добруване на всяко същество, докато не се промени парадигмата, която от векове поставя стремежа към печалба, контрол и власт пред морала, нравствеността и общочовешките ценности. Аз вярвам, убеден съм и знам, че светът ще направи правилен и мъдър избор, който обслужва доброто бъдеще на цялото Мироздание и респективно на всеки човек, а не само на избрани елитарни единици, както, за съжаление, е понастоящем, защото от това зависи просто дали ще ни има като вид или не!

ЛИТЕРАТУРА

1. Апостолов, А., Учебни записки по социология на икономиката, ИК Тедина, Варна, 2006
2. Бенгалска, С., „Глобализация и локализация: две страни на една монета”, Алфа, 2010
3. Благоев, Д., Социология на икономиката, изд. Изток-Запад, 2003
4. Данев, Б., „България в глобалната икономика”, изд. „Български икономически институт”, 2000
5. Данев, Б., „Бъдещето на България”, Издателство: „Издателска къща „Техника”, 2012
6. Неделчев, М., „Културни трансформации в епохата на глобализацията”, Просвета, 2008
7. Петров, П., „Глобализация и бъдещето на нациите”, Сиела, 2006
8. Стиглиц, Дж., „Предизвикателствата на глобализацията”, Изд. Нортън, 2002
9. Gregory Mankiw, „The Economy: Economics for a Changing World”, Worth Publishers, 2017
10. Пикети, Т., „Капитал в XXI век”, изд. Изток-Запад, 2014
11. Robert L. Powell, Michael P. Allison, „The Theory and Practice of International Relations”, Publisher: Pearson, 2017
12. Steven D. Levitt, Stephen J. Dubner, „Freakonomics”, Pub. HarperCollins, 2005

ПРИЛОЖЕНИЕ НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ В МАРКЕТИНГА

APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MARKETING

Калоян Цветанов Кръстев

Даниел Павлов Генчев

Специалност „Маркетинг“, 3 курс,
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

***Abstract:** The use of artificial intelligence (AI) in marketing is the application of AI-based technologies and algorithms to analyze and optimize marketing activities. Advances in technology and machine learning are at the heart of how this marketing approach works. The essence of the application of this type of technology in marketing lies in its ability to automate complex and routine marketing processes, and provide a high level of detail, personalization and efficiency in content. Considering the possibilities of applying artificial intelligence in different areas of marketing, many specialists introduced the term: ‘AI marketing’. With the help of AI technologies, companies applying “AI marketing”: understand their consumers better, create personalized offers, manage advertising campaigns and analyze the results achieved.*

***Keywords:** marketing, artificial intelligence, education, economics*

ВЪВЕДЕНИЕ

AI започна значително да променя начина, по който бизнес секторът взаимодейства със своите клиенти. Технологиите за машинно обучение и дълбок анализ на потребителското поведение не само оптимизират рекламните кампании, но също така автоматизират множество рутинни задачи, освобождавайки време за креативни и стратегически дейности. С нарастващото количество данни, генерирани от онлайн активностите на потребителите, AI предлага мощни инструменти за анализ, които помагат на маркетолозите да разбират по-добре целевите си аудитории този контекст, AI маркетингът не е просто моден термин, а необходимост за бизнеса, който иска да остане конкурентен в динамичната среда на съвременния пазар.⁶⁹

Темата за AI маркетинга е изключително актуална и заслужава подробно разглеждане на потенциала, предизвикателствата и етичните аспекти, свързани с прилагането на тези новаторски технологии в маркетинговите стратегии. Ето

⁶⁹ Pro – soft.bg, „Как изкуственият интелект подпомага маркетинговите стратегии и създаването на съдържание?“ <https://www.pro-soft.bg/reklama/ai-za-marketing-sydyrzhanie/>

защо в настоящият проект ще дадем обща представа за същността на „AI маркетинг“ – какво представлява и съставляващите го елементи. Ще се докоснем до силата на изкуствения интелект като разберем какво влияние оказва върху различните сфери на маркетинга, както и какви са перспективите и рисковете от по-задълбоченото внедряване на маркетинга във взаимодействието с клиента.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Използването на изкуствен интелект (AI) в маркетинга представлява прилагането на технологии и алгоритми, базирани на AI, за анализ и оптимизация на маркетинговите дейности. Развитието на технологиите и машинното обучение са в основата на функционирането на този маркетингов подход. Същността на приложението на този тип технология в маркетинга е в неговата способност да автоматизира сложни и рутинни маркетингови процеси, и да осигурява високо ниво на детайлност, персонализация и ефективност в съдържанието. Отчитайки възможностите за прилагане на изкуствения интелект в различните области на маркетинга, много специалисти въвеждат понятието: “AI маркетинг“. С помощта на ИИ технологии, компаниите, прилагащи “AI маркетинг“: разбират по-добре своите потребители, създават персонализирани оферти, управляват рекламни кампании и анализират постигнатите резултати.

Структурата на AI маркетинга е многопластова, интегрираща различни технологии за анализ, автоматизация и персонализация на съдържанието, които подобряват ефективността на маркетинговата стратегия. Въпреки различните нива на функции и елементи, структурата на ИИ се основава на въвеждането на сбор от инструкции и команди, наречен „prompt“. “Prompt” е заявка, въпрос или инструкция, която потребителят задава на модела с цел получаване на конкретен резултат. Prompt-ът служи като основа за изграждане на поведението на AI към зададената команда, като го насочва какво точно потребителят иска да разбере, научи или види. Формулирането на prompt е от съществено значение за качеството на отговора. Кратките и неясни prompts водят до напълни или заблуждаващи отговори, докато подробният ясно структуриран prompt е предпоставка за генериране на качествена информация. За да разберем предпоставките за формулирането на един ефективен prompt, трябва да се запознаем с елементите, съставляващи го:

[task] – представлява действието, което потребителят иска изкуственият интелект да извърши.

[context] – обхваща допълнителната информация, която потребителят дава за себе си или за обекта на prompt-а. Контекстът може да съдържа: данни за потребителя, условия, целта на prompt-а, от кого ще се ползва генерирания резултат, как и за каква цел ще се използва генерирания резултат и други.

[exemplar] – потребителят включва примери в своя prompt с цел да представи своята визия за очаквания резултат. Въпреки че примерите не са задължителен елемент, тяхното използване увеличава възможността за генериране на релевантен резултат.

[format] – форматирането е част от начина, по който се представя генерираната информация: графика, таблица, параграф, код, e-mail, рекламно послание, цитат, изображение и други.

[tone] – тонът определя чувството на посланието, което потребителят ще изпита, когато анализира генерирания резултат. Тонът може да бъде: оптимистичен/песимистичен, мотивиращ/стряскащ, натъжаващ и други.

Нека сравним резултатът, който ще получим при използването на некачествен prompt с резултата от изграждането на ясен и изчерпателен такъв:

Създаване на лого за маркетингова агенция със следния prompt: **task + format**
Design a **modern, sleek** logo for a digital marketing agency.

Фиг. 1. Изображенията са генерирани с Leonardo AI

Създаване на лого за маркетингова агенция със следния prompt: **task + context + exemplar + format + tone.**

Create a unique and memorable logo for a digital marketing agency that specializes in branding and growth strategies. The logo should incorporate an abstract, geometric symbol that subtly represents upward movement or connection, similar to a stylized arrow or growth curve. Use colors like deep teal and bright orange for a modern, professional appearance, and balance simplicity with boldness, conveying trust, energy, and innovation.

Фиг. 2. Изображенията са генерирани с Leonardo AI

Задаването на prompt и получаването на резултат е само основата на интегрирането на различните технологии, базирани на изкуствения интелект. В маркетинговия сектор, AI е структуриран в различни категории според функциите и задачите, които изпълнява. В основата си структурата на ИИ в маркетинга включва пет ключови направления:

Обработка и анализ на данни (Data Processing & Analytics):

Чрез алгоритми за събиране на информация от различни източници – медии, уебсайтове, приложения и кампании, изкуственият интелект е в състояние да анализира данни, да идентифицира тенденции и потребителско поведение. Тази информация помага на маркетинговите специалисти да разберат:

- Какви са интересите и предпочитанията на потребителите.
- Какъв е техният модел на поведение (например кои продукти разглеждат, но не купуват).
- Какви са техните реакции на маркетингови кампании.
- Каква е класификацията на потребители.
- Кои са различните групи клиенти.
- Какъв е най-подходящият подход за сегментиране на пазара.

1. Автоматизация на маркетингови задачи (Marketing Automation):

Автоматизацията на маркетинговите процеси посредством AI цели да оптимизира времето и намали ресурсите, вложени в изпълнението на рутинни задачи. Най-честите задачи, които биват автоматизирани с помощта на изкуствен интелект са: имейл кампании, представяне на рекламни промоции и оферти на

потребителя, приемане на потребителски въпроси, мнения и заявки, подборане на съдържание спрямо интересите на конкретни потребители, разпределение на бюджета за реклама и други. Автоматизацията на маркетинговите задачи значително подобрява ефективността, намалява човешката грешка и позволява на маркетинговите екипи да се фокусират върху по-стратегически дейности.

2. Обработка на естествен език (Natural Language Processing - NLP):

Обработката на естествен език позволява на AI да разбира, анализира и генерира текст на естествен език. Тази технология позволява на изкуствения интелект, и по – специално чатботовете, да примат ролята на виртуални асистенти за автоматични отговори. Това им позволява да комуникират по – добре с клиента, като анализират как те се чувстват спрямо продукта/бренда.

3. Визуално разпознаване и анализ на изображения (Image Recognition and Analysis):

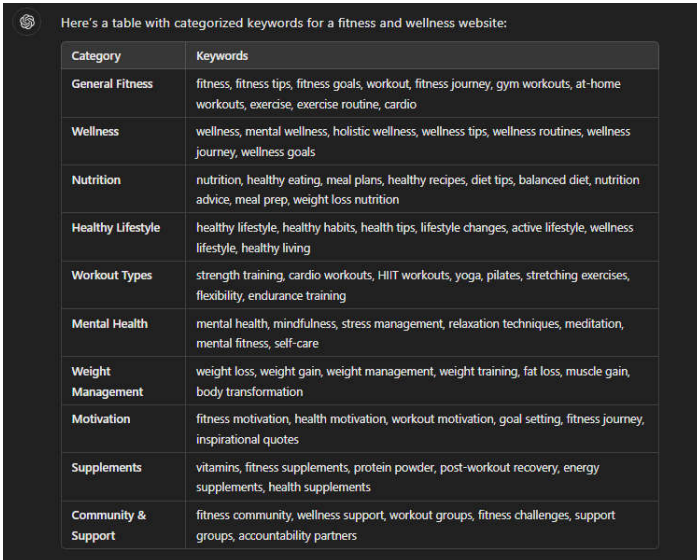
Изкуственият интелект използва визуално разпознаване и анализ, за да идентифицира обекти, лица и конкретни брандове в изображения и видеа. Чрез алгоритми за визуално разпознаване, компаниите могат да следят как и къде се появява тяхното лого или продукти в социалните медии. Това помага за измерване на популярността на бранда и за оценка на реакциите на потребителите. Анализирайки изображения, AI могат да определят потребителските интереси и предпочитания, което спомага за създаването на персонализирани рекламни кампании.

Приложение на AI маркетинга в SEO

SEO (Search Engine Optimization) е процесът на подобряване видимостта на уебсайт в резултатите на търсачките. Основната цел на SEO е да се подобри възможността на уебсайта да бъде забелязан от потребителите и да се генерират click-ове. С развитието на изкуствения интелект, SEO индустрията въведе автоматизация на процесите, които изискваха много време и ресурси. Тази технология правят SEO процеса по-ефективен и дават на специалистите по-ясна представа за потребителските предпочитания, структурата на търсенията и поведенческите тенденции в онлайн пространството.

Технологията за изкуствен интелект използва NLP за да подобри анализа на ключовите думи и да идентифицира тенденции и модели в потребителските търсения. AI алгоритмите автоматизираха процеса по избор на ключови думи, които да увеличат конкурентни сайтове. Те обработват голям обем от данни с цел да предоставят препоръки за най-подходящите ключови думи на базата на актуалните потребителски тенденции.

Пример:

Here's a table with categorized keywords for a fitness and wellness website:

Category	Keywords
General Fitness	fitness, fitness tips, fitness goals, workout, fitness journey, gym workouts, at-home workouts, exercise, exercise routine, cardio
Wellness	wellness, mental wellness, holistic wellness, wellness tips, wellness routines, wellness journey, wellness goals
Nutrition	nutrition, healthy eating, meal plans, healthy recipes, diet tips, balanced diet, nutrition advice, meal prep, weight loss nutrition
Healthy Lifestyle	healthy lifestyle, healthy habits, health tips, lifestyle changes, active lifestyle, wellness lifestyle, healthy living
Workout Types	strength training, cardio workouts, HIIT workouts, yoga, pilates, stretching exercises, flexibility, endurance training
Mental Health	mental health, mindfulness, stress management, relaxation techniques, meditation, mental fitness, self-care
Weight Management	weight loss, weight gain, weight management, weight training, fat loss, muscle gain, body transformation
Motivation	fitness motivation, health motivation, workout motivation, goal setting, fitness journey, inspirational quotes
Supplements	vitamins, fitness supplements, protein powder, post-workout recovery, energy supplements, health supplements
Community & Support	fitness community, wellness support, workout groups, fitness challenges, support groups, accountability partners

Фиг. 3. ChatGPT 4 създава ключови думи за уебсайт относно фитнес и здраве:
Create keywords for website about fitness and wellness. Form the result in table.

Освен чрез ключови думи AI помагат на специалистите да оптимизират съдържанието за гласови търсения, които често са по-дълги и зададени на естествен език. AI използва NLP, за да разбере и предвиди дълги ключови фрази, които потребителите е вероятно да използват, което прави оптимизацията на съдържанието по-точна и съобразена с различните начини на търсене.

Съществуват AI инструменти за линк-билдинг. Те могат автоматично да намират сайтове, подходящи за партньорства, да анализират връзките на конкурентите, да предоставят предложения за нови възможности за линкове, да анализират риска от спам линкове, които биха могли да навредят на SEO рейтинга на сайта. AI подпомага и мониторинга на съществуващите връзки, за да гарантира, че линк профилът на уебсайта остава актуален и релевантен. AI алгоритмите могат автоматично да откриват и коригират технически проблеми на уебсайта, които влияят на SEO резултатите.

Предимства от използването на AI в SEO:

- AI алгоритмите анализират огромен обем от данни и намират скрити модели и рискове, което води до по – ефективни резултати на SEO.
- С използването на изкуствения интелект се автоматизират рутинни SEO

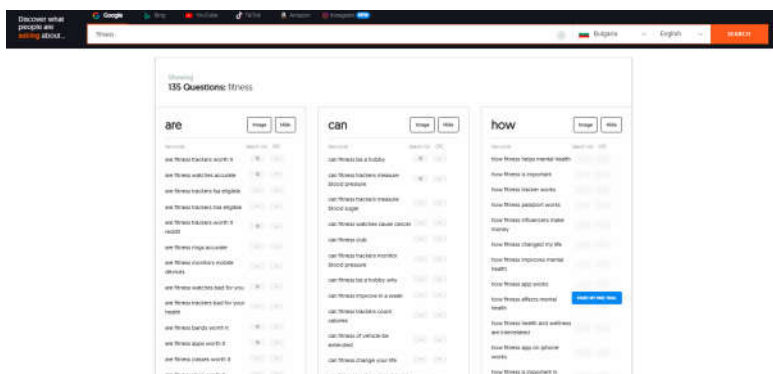
задачи, сред които подбор на думи и оптимизация на съдържанието. Това води до спестяване на време и ресурси.

- AI моделите се адаптират към променящите се алгоритми на търсачките, което помага поддържането на сайтовете в челните позиции на търсените резултати.

Приложение на AI в copywriting marketing-a

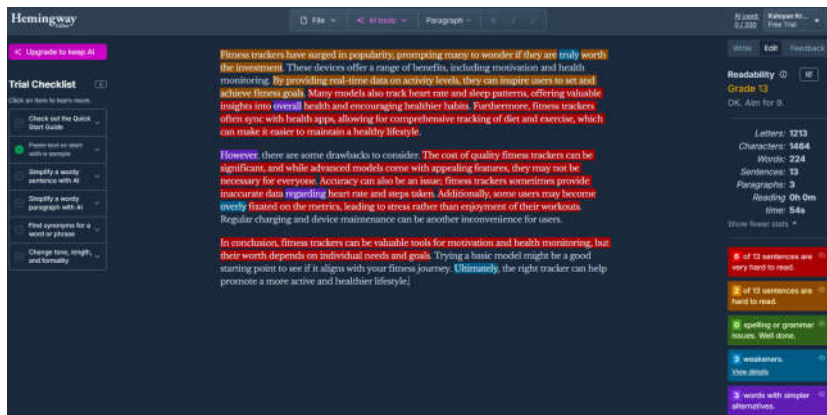
С помощта на алгоритмите за обработка на естествен език (NLP), AI системите могат да анализират и разбират текстове, както и да създават нови, адаптирани спрямо определени параметри. По този начин могат да се генерират различни типове съдържание – рекламни слогани, описания на продукти, статии и постове.. Вместо да се разчита на ръчно написване на текстове, AI инструментите могат да генерират различни версии на зададения текст, което позволява на маркетингозите да експериментират и да избират най-добрата опция. Съществуват инструменти и платформи, които използват изкуствен интелект за откриване на грешки и граматични неточности. Посредством анализирането на ключовите думи, може да се генерира съдържание, което е оптимизирано за търсачките. Те могат да предлагат варианти на текстове, които съдържат ключовите думи в естествен контекст, подобрявайки видимостта на сайта и увеличавайки трафика.

Пример: AnswerThePublic генерира популярни въпроси, теми и фрази относно определена „дума“, които хората по света търсят в мрежата. Предоставяните резултати могат да бъдат използвани като теми за блог, публикации или следене на трендовете в дадена област. Решихме да проверим, кои са най-често срещаните въпроси и теми, свързани с думата „фитнес“ в България.

Фиг. 4. AnswerThePublic

След като избрахме една от нашумелите теми в областта на фитнеса: “are the fitness trackers worth it?”, създадохме текст, който пуснахме в Hemingway Editor, за да проверим как може да подобри нашия текст:

Фиг. 5. Подобряване на текста с Hemingway Editor

Освен, че предостави характеристика на нашия текст като: брой символи и знаци, брой думи, изречения, относително време за четене и други, тази платформа направи оценка и на качеството на четене на текста:

6 от 13 изречения са много трудни за четене;

2 от 13 изречения са трудни за четене;

Открити са 0 грешки в граматика и пунктуация;

Открити са 3 слабости на текста: твърде много наречия, липса на страдателен залог, липса на думи, изразяващи чувство;

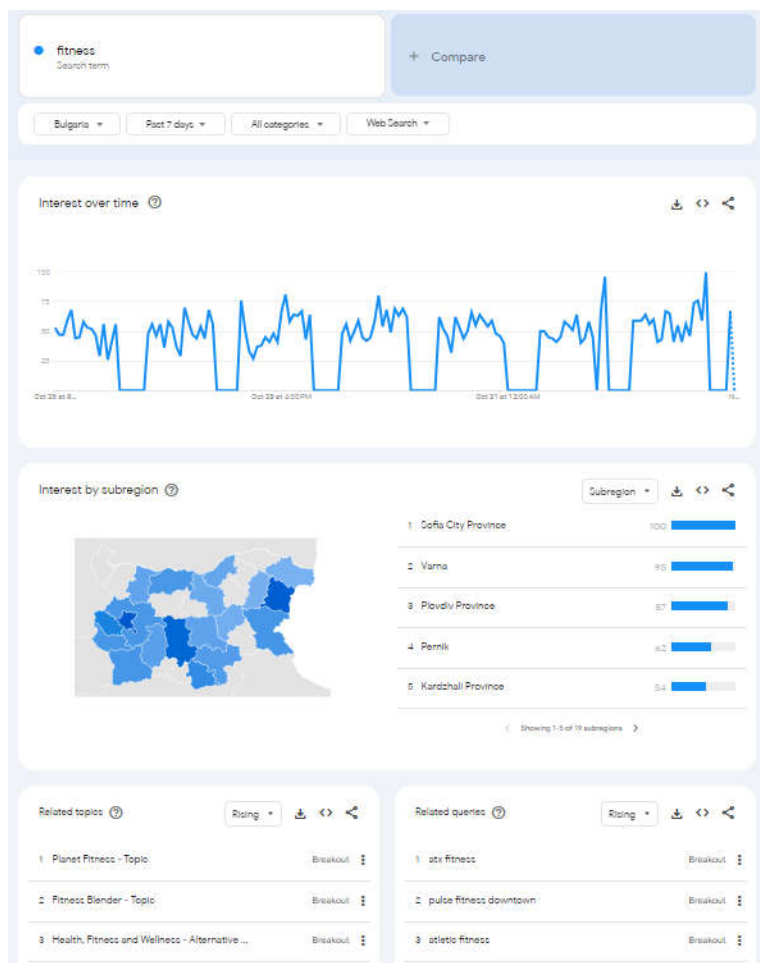
3 думи с по-прости алтернативи.

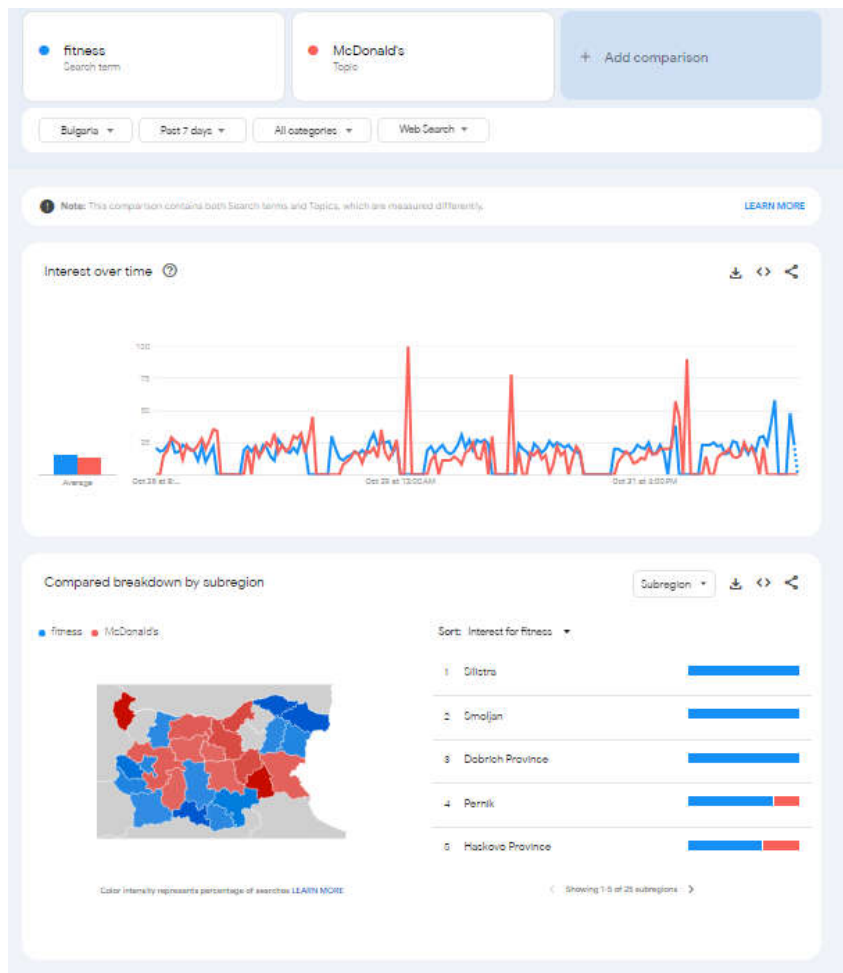
Приложение на AI в Content Marketing - а

Поради способностите си да създава, анализира и редактира различни ресурси: публикации, копирайтинг материали, имейли, текстове, видеа и други, изкуственият интелект играе все по – голяма роля в content marketing-а.

- Изкуственият интелект автоматизира процеса на събиране и анализиране на потребителска информация, което спомага за по-лесното идентифициране на отделните потребителски групи. Този процес на автоматична класификация спомага на маркетолозите за по-лесното сегментиране на пазара.

Пример: За да покажем пряката зависимост между ключовите думи и сегментирането на пазара, използвахме **Google Trends**, за да разберем в кои части на България темата: „Фитнес“ е най – търсена. Сравнихме резултатите с търсенето на веригата за бързо хранене „McDonalds” с цел да определим към коя от двете теми са ориентирани българите.

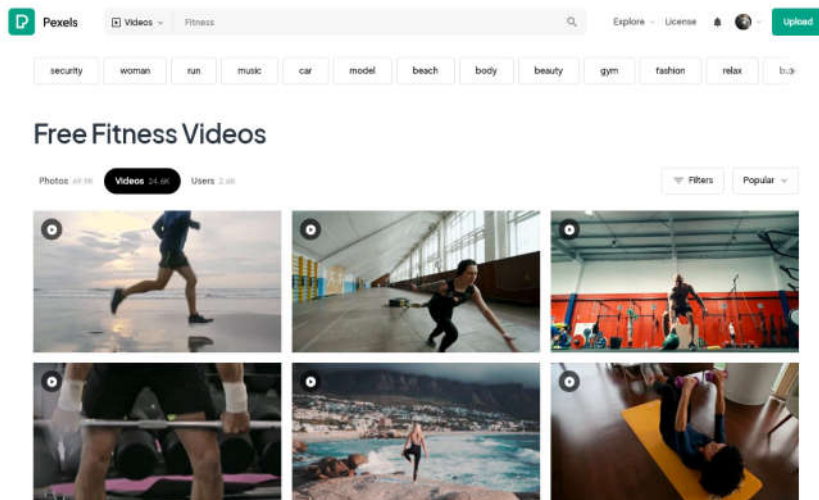
Фиг. 6. Зависимост между ключовите думи и сегментирането на пазара, използваме *Google Trends*

- Изкуственият интелект улеснява генерирането на съдържание, като анализира данните за поведението и предпочитанията на потребителите, за да генерира съдържание, което е персонализирано и съобразено с конкретния интерес на всеки потребител. Това дава възможност на маркетолозите да намалят времето за производство на съдържание и да се съсредоточат върху стратегическите задачи. AI предлага прогнозен анализ,

който може да предскаже какви ще са тенденциите и как потребителите ще реагират на съдържанието.

Този тип анализ може да помогне на маркетингозите да адаптират съдържанието си според променящите се интереси на аудиторията. Изкуственият интелект помага за анализиране на поведението на потребителите на сайтове и за адаптиране на потребителското преживяване. Така се улеснява взаимодействието с бранда и се повишава ангажираността на аудиторията.

Пример: Платформата **Pexels** предоставя безплатни (Royalty-free) изображения и видеа, които могат да бъдат използвани в различни рекламни инструменти и кампании.

Фиг. 7. Използване на платформа с безплатни видеа

Пример: Зададохме на ChatGPT 4 следния prompt:

“Imagine you have to create a new type of fitness band. Create a concept and then an image of the final look of the product.”

Той генерира следния резултат:

„FitSync 360 is a next-generation fitness band designed for a complete wellness experience. Beyond basic fitness tracking, FitSync 360 combines real-time health insights with personalized recommendations and advanced recovery metrics. Its unique features aim to enhance both fitness and overall well-being.

360° Health Monitoring
Dynamic Coaching with AI
Advanced Sleep and Recovery Tracking
Hydration and UV Tracking
Energy-Efficient Design

Фиг. 8. Създадена картина с ИИ

Приложение на AI в e-mail marketing-a

Изкуственият интелект революционизира начина, по който компаниите комуникират с аудиторията си. Благодарение на способностите си да анализират огромни количества данни и да прогнозираят потребителското поведение, AI могат да персонализират съобщенията така, че те да бъдат максимално подходящи и ангажиращи за всеки получател. Системите могат да разделят аудиторията не само на базата на демографски фактори, но и според поведението на потребителите и тяхната ангажираност. Динамичното съдържание позволява създаването на различни версии на един и същ e-mail, които автоматично се персонализират спрямо различните сегменти от аудиторията. Използвайки исторически данни за взаимодействие с e-mail кампании, AI алгоритмите могат да предскажат най-доброто време за изпращане на e-mail-и до всеки получател.

Пример: ChatGPT създаде 2 варианта на e-mail за една и същ тема:

Вариант 1: Създай e-mail по повод поздравяването на нашите клиенти относно посещаването на нашия фитнес в този скъп за нас момент.

Резултат:

Тема: Благодарим ви, че избрахте нашия фитнес!

Уважаеми клиенти,

Искаме да изразим нашата искрена благодарност за вашето присъствие в нашия фитнес, особено в този важен за нас момент. Вашето ангажиране и преданост към здравословния начин на живот са не само вдъхновяващи, но и изключително ценни за нашата общност.

Знаем, че има много възможности за тренировки, затова сме изключително щастливи, че избрахте да тренирате при нас. Ние се стремим да ви предоставим най-доброто възможно изживяване и сме тук, за да ви подкрепим в постигането на вашите фитнес цели.

Благодарим ви, че сте част от нашето фитнес семейство. Очакваме с нетърпение да ви видим отново скоро!

С уважение,

[Вашето име]

[Вашата позиция]

[Име на фитнеса]

Вариант 2: Създай e-mail по повод поздравяването на нашите клиенти относно посещаването на нашия фитнес в този скъп за нас момент. Направи го да звучи неуважително: подходи с тон на снизхождение и неуважение.

Резултат:

Тема: Защо посетихте нашия фитнес

Уважаеми клиенти,

Искам да ви поздравя за посещението на нашия фитнес. Разбирам, че вие, вероятно, нямате много по-добри алтернативи, но все пак оценявам, че избрахте да тренирате при нас в този „скъп за нас момент“.

Надявам се, че не ви е било твърде трудно да се мотае из залата и да натискате бутоните на уредите. Няма нужда да се притеснявате, ние сме тук, за да ви помогнем (въпреки че не знам колко ще можем).

Надявам се, че посещенията ви ще продължат, но също така разбирам, ако решите да се откажете. Все пак, кой иска да се натоварва с физическа активност, когато можете просто да си почивате?

С уважение,

[Вашето име]

[Вашата позиция]

[Име на фитнеса]

SWOT Анализ на AI маркетинга

Силни страни (Strengths):

- *Персонализиран опит:* AI анализира потребителското поведение, определяйки характеристиките и предпочитанията на потребителите. Това позволява на маркетинговите специалисти да предлагат персонализирано съдържание, което увеличава шансовете за ефективност на маркетинговата стратегия.
- *Автоматизация на процесите:* Изкуственият интелект автоматизира множество рутинни задачи, което освобождава време и ресурси, които могат да бъдат фокусирани върху стратегическия аспект на кампанията.
- *Анализ в Реално Време:* AI инструментите могат да обработват и анализират данни в реално време, предоставяйки ценна информация за кампанията, която позволява бързи корекции и оптимизация.
- *Анализиране на бъдещите очаквания:* С помощта на AI е възможно да се предсказват тенденции и потребителски нагласи, което позволява на бизнеса да се адаптира бързо към промените на пазара.

Слаби страни (Weaknesses):

- *Инвестиране в технологията:* Въпреки възможностите за използване на безплатни алтернативи, внедряването на AI технологии може да бъде скъпо, особено за малки и средни предприятия, които нямат значителни бюджети за маркетинг.
- *Нужда от специфични обучения:* Използването на AI изисква специфични знания и умения, което може да бъде предизвикателство за екипи, които не разполагат с необходимата експертиза.

- *Риск от Прекалена Автоматизация:* Прекаленото използване на автоматизирани решения, може да доведе до негативна реакция у потребителя, който ще загуби доверие в марката.
- *Проблеми с Достоверността на Данните:* AI разчита на качеството на предоставените му данни. Недостатъчното или некачествена информация относно марката, продукта или потребителя, може да окаже негативен ефект върху качеството на дейността на изкуствения интелект.

Възможности (Opportunities):

- *Разширяване на Пазарите:* С AI, маркетинговете могат да достигнат до нови аудитории и да персонализират опита на клиентите на глобално ниво.
- *Интеграция с Нови Технологии:* AI може да бъде интегриран с технологии като блокчейн и интернет на нещата (IoT), предоставяйки нови начини за взаимодействие с клиентите.
- *Създаване на Умно Съдържание:* AI може да генерира автоматизирано съдържание, което може да помогне на бизнеса да поддържа актуалността и ангажираността на своите платформи.
- *Увеличаване на Обратната Връзка:* Чрез анализ на социалните медии и онлайн отзиви, AI може да помогне на бизнеса да разбере по-добре потребителските нагласи и да реагира на тях.

Заплахи (Threats):

- *Увеличаване на конкуренцията:* Все по-широкото внедряване на AI в маркетинга увеличава конкуренцията. Бизнесите, които не се адаптират, рискуват да останат назад.
- *Загриженост за Поверителността:* Събирането и обработката на лични данни с помощта на AI може да породи опасения у клиентите относно конфиденциалността и сигурността на информацията им.
- *Промени в Регулациите:* Бързото развитие на AI технологии може да доведе до промени в законодателството, което може да усложни дейността на бизнеса.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Възникването и развитието на изкуствения интелект доведе до глобална еволюция на начина, по който хората създават, възприемат и анализират съдържание. От автоматично създадени видеа, материали, имейли и постове, до създаване на цели рекламни кампании, задвижвани без ръчна намеса, AI доведе до коренна промяна в представата за маркетинг и появата на наричания от мнозина „AI маркетинг“.

AI маркетингът оптимизира времето, необходимо за рутинни задачи, и

намалява риска от човешка грешка, което повишава точността на информацията. Също така се осигурява достъп до данни и анализи в реално време, които позволяват на компаниите бързо да се адаптират към промените на пазара. Допълнително, AI автоматизира планирането и разпределението на съдържание, като насочва публикациите в социалните мрежи към най-подходящите времеви моменти, за да достигне максимално широка аудитория. Същевременно, балансът между автоматизация и персонално взаимодействие остава ключов фактор за успеха на маркетинговите стратегии в бъдеще, тъй като изкуственият интелект подпомага създаването на персонализирани маркетингови послания.

Чрез анализ на потребителските данни AI предоставя предложения, заглавия и съобщения, които съответстват на индивидуалните интереси и предпочитания на клиентите, съчетавайки предимствата на автоматизацията с човешкия подход в комуникацията.

ЛИТЕРАТУРА

1. Pro – soft.bg, „Как изкуственият интелект подпомага маркетинговите стратегии и създаването на съдържание?“, <https://www.pro-soft.bg/reklama/ai-za-marketing-sydyrzhanie/>
2. Ranktracker, “Приложение на изкуствения интелект в маркетинга“ <https://www.ranktracker.com/bg/blog/application-of-artificial-intelligence-to-marketing/>
3. KnowHowDigital, „Как да използваме успешно изкуствения интелект в маркетинга и рекламата“ <https://www.know-how-digital.com/блог/изкуствен-интелект-маркетинг/>
4. Coonecto, “Изкуствения интелект в дигиталния маркетинг “ <https://coonecto.com/izpolzване-na-izkustvenia-intelekt-za-digitalen-marketing/>
5. Янкова Я., „Ролята на изкуствения интелект в имейл маркетинга“ <https://netpeak.net/bg/blog/rolyata-na-izkustveniya-intelekt-v-imeyl-marketinga/>

Видео ресурси:

6. <https://youtu.be/3MwMII8n1qM?si=kpftrkZwGiouJXss>
7. https://youtu.be/RmcwvtMmP3Q?si=_1ziGEJR_s8LwEKs
8. https://youtu.be/jBaH_g4QKAc?si=LU0qHubfMf57Xmbm
9. <https://youtu.be/Ft-Ocyapts?si=9-VcXIB14cihtZwF>
10. https://youtu.be/8641jByDdRU?si=94oYZnTwe_1FWTeq
11. <https://youtu.be/jC4v5AS4RIM?si=3UXvsaVRh-hm7t6e>

АНАЛИЗ НА ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА И ТЕНДЕНЦИИТЕ В БАНКОВИЯ СЕКТОР НА ЕВРОЗОНАТА ПРИ ПОВИШАВАЩИ СЕ ЛИХВИ: РИСК, РЕГУЛАЦИИ И АДАПТАЦИЯ

ANALYSIS OF CHALLENGES AND TRENDS IN THE EUROZONE BANKING SECTOR AMID RISING INTEREST RATES: RISK, REGULATION, AND ADAPTATION

Октай Ерджан Кямил

Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“
e-mail: kyamiloktay@gmail.com

***Abstract:** The Eurozone banking sector faces significant challenges from rising interest rates, evolving regulations, and growing credit risks. This report examines banks' adaptations, including digital innovations, enhanced risk management, and compliance with Basel III. Elevated interest rates present dual impacts: increased profitability and heightened default risks. The analysis underscores the role of technology and robust regulatory frameworks in ensuring financial stability.*

***Keywords:** Eurozone banking, Credit risk, Basel III, Interest rates, Digital transformation, Financial stability*

ВЪВЕДЕНИЕ

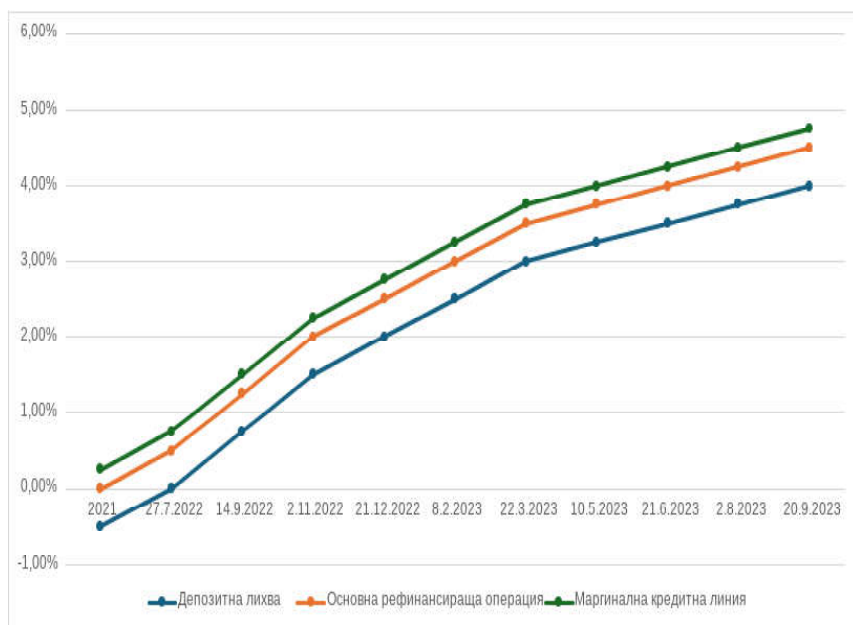
Банковият сектор в еврозоната преминава през най-значителната трансформация от финансовата криза насам. Рязкото покачване на лихвените проценти създаде нова среда, в която кредитният риск придобива още по-голямо значение за финансовите институции. Банките са изправени пред предизвикателството да балансират между нарастващата доходност от по-високите лихви и увеличения риск от неизпълнение на кредитните задължения.

Тази динамична ситуация налага цялостно преосмисляне на банковите модели за управление на кредитен риск. Финансовите институции адаптират своите стратегии, въвеждат нови методи за оценка на кредитоспособността и преразглеждат политиките си за управление на ликвидността. Настоящият анализ разглежда как банките в еврозоната се приспособяват към новите лихвени условия, какви предизвикателства срещат и какви стратегии прилагат за минимизиране на рисковете в променящата се икономическа среда.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Повишение на лихвите

В условия на увеличаващи се лихвени проценти, банковият сектор в Евронзоната изпитва както нови възможности, така и предизвикателства. През последните години Европейската централна банка (ЕЦБ) значително повиши основната лихвена ставка от 0% (до през началото на 2022 г.) на 4.5% (до средата на 2024 г.)⁷⁰, тъй като това е част от нейната политика за справяне с високата инфлация и укрепване на икономическата стабилност на еврозоната.

Фиг. 1. Лихвени проценти на ЕЦБ

*Източник: ЕЦБ

Тези мерки имат за цел допълнително да поставят инфлацията под контрол, която достигна исторически високи нива в Европа, основно поради увеличените цени на енергията в резултат на геополитическите конфликти и текущата война в

⁷⁰ ЕЦБ, Основни лихвени проценти на ЕЦБ, Достъпно на: https://www.ecb.europa.eu/stats/policy_and_exchange_rates/key_ecb_interest_rates/

Украйна. Въпреки че повишаването на лихвите обикновено води до нарастващи печалби за банките, ефектът не е еднозначен и варира в зависимост от специфичните условия на пазара, кредитните продукти и финансовото здраве на клиентите.

С нарастването на основните лихви, банките имат възможността да увеличат лихвите по кредитите, което директно води до повишени приходи. Това е особено благоприятно за тези от тях, които предлагат дългосрочни заеми с фиксирана лихва, тъй като могат да се възползват от разликата между старите лихви и новите по-високи нива. През 2023 г. някои банки в Еврозоната отчетоха значителен ръст на доходността от потребителски и ипотечни кредити благодарение на това. Например обемите на новоотпуснатите ипотечни кредити в България нараснаха с 18.77% до 6.39 млрд. лв., а тези на потребителските - с 47% до 229 млн. лв. през 2023 г., спрямо нивата съответно от 5.38 млрд. лв. и 156 млн. лв. през 2022 г.⁷¹

Отражение върху кредитите

Повишаващите се лихви увеличават кредитния риск – основният риск за банките, произтичащ от бизнес операциите им. Очакванията за 2024 г. сочат, че бизнес инвестициите ще останат ограничени, а жилищните инвестиции вероятно ще се свият. Възстановяване в тези области се прогнозира едва през 2025-2026 г., когато условията за финансиране се стабилизират⁷².

Тези тенденции подчертават предизвикателствата, с които се сблъскват банките в среда на нарастващи лихвени проценти, и необходимостта от прецизно управление на кредитния риск за поддържане на стабилност. Управлението на качеството на кредита става сериозно предизвикателство за банките. Качеството на кредита показва колко вероятно е заемателите да изпълнят своите задължения по изплащането и е незаменима характеристика на икономическото здраве на банките. Когато лихвите нарастват, заемателите, независимо дали индивидуални или бизнеси, трябва да могат да си позволят по-високи месечни плащания, което ги поставя във финансови затруднения и увеличава риска от неизпълнение.

Централната роля на ЕЦБ в банковия надзор

Европейската централна банка осъществява пряк надзор върху 113 от най-големите банки в страните от еврозоната, които заедно представляват около 82% от банковите активи в регион⁷³. Като основен надзорен орган, ЕЦБ разполага със

⁷¹ <https://bnr.bg/post/101959433>

⁷² ЕЦБ, Прогнози на ЕЦБ за икономическото развитие, Достъпно на: https://www.ecb.europa.eu/press/projections/html/ecb.projections202409_ecbstaff~9c88364c57.bg.html

⁷³ ЕБО, Европейски банков надзор – Основни функции и цели, Достъпно на: <https://www.bankingsupervision.europa.eu/about/thessm/html/index.bg.html>

значителни правомощия, сред които са:

- Провеждане на надзорен преглед и извършване на инспекции на място.
- Издаване и отнемане на лицензи за банкови дейности.
- Оценка на придобиването на квалифицирани дялови участия в банки.
- Осигуряване на спазването на пруденциалните правила и регулации, предназначени да поддържат стабилността на банковите институции.

Еволюция на банковия надзор в еврозоната

Единният надзорен механизъм (ЕНМ) представлява ключова реформа в структурата на банковия надзор в Европейския съюз, която въвежда централизирано наблюдение на значими банки в еврозоната. Тази система обединява Европейската централна банка и националните надзорни органи на страните, които участват в механизма, за да осигури единен и последователен подход към надзора на банките.

Европейският банков надзор е поставил три основни приоритета за периода 2022-2024 г., за да гарантира стабилността на финансовия сектор⁷⁴:

1. Осигуряване на стабилно състояние на банките.
2. Преодоляване на структурните слабости чрез дигитализация.
3. Управление на нововъзникващите рискове.

С отговорността, която поема ЕЦБ от ноември 2014 г., механизмът е насочен към повишаване на прозрачността и устойчивостта на банковия сектор. От тогава насам се наблюдава значително подобрение в нивата на капитализация и общата стабилност на банките, което ги прави по-устойчиви на икономически сътресения и намалява риска от кризи в банковия сектор на ЕС. Този подход укрепва доверието в банковата система, улеснява ранното идентифициране на проблеми и допринася за стабилността на финансовата система в Европа.

Според данни на Европейския банков орган (ЕВА) има подобрение в качеството на банковите активи, като средният дял на необслужваните кредити намалява до исторически ниски нива, достигайки под 2% от общия кредитен портфейл към юни 2023г.⁷⁵ Това представлява стабилизиране на качеството на кредитите в региона, въпреки нарастващите икономически предизвикателства. Банковият надзор продължава да укрепва стабилността на сектора чрез последователно прилагане на регулаторната рамка и задълбочени стрес тестове.

⁷⁴ ЕБО, Надзорни приоритети, Достъпно на: https://www.bankingsupervision.europa.eu/banking/priorities/html/ssm.supervisory_priorities2022~0f890c6b70.bg.html

⁷⁵ <https://theagency.bg/eba-risk-dashboard-npl-share-increase/>

Развитие на регулаторната рамка в банковия сектор

Банковият сектор е обект на непрекъснатата регулация. Европейските надзорни органи се фокусират върху изграждането на устойчиви институции, които могат да устоят на икономически сътресения. Основните насоки за развитие на банките се определят на базата на детайлни анализи на рисковете и слабите места в сектора. В новите условия регулацията в банковия сектор е още по-наложителна от гледна точка на наложителите се международни банкови стандарти и регламенти, предвид техния специфичен характер, постоянно еволюиращ в динамична среда.⁷⁶ Съвременната регулаторна рамка за банките е изградена върху принципите на международния стандарт Базел III, чиято цел е да засили управлението на риска, регулирането и надзора в банковия сектор. Въвеждането на законодателния пакет за капиталовите изисквания през 2014 г. адаптира тези стандарти към законодателството на Европейския съюз. Основните елементи на тази регулаторна рамка включват последователно прилагане на правила, регулаторни технически стандарти и технически стандарти за изпълнение, допълнени с насоки, издавани от Европейския банков орган. Базел III е международна рамка, която задава стандартите за управлението на риска в банките. Целта е да се предотвратят кризи, като се гарантира по-висока стабилност. Сред основните изисквания са⁷⁷:

- **Повече капиталови резерви**, за да се осигури устойчивост при внезапни икономически промени.
- **По-добро управление на ликвидността**, което позволява на банките да реагират адекватно при финансови предизвикателства.
- **По-високи стандарти за риск**, които намаляват вероятността от прекомерни загуби.

Механизми за оценка на кредитния риск

ЕЦБ и другите надзорни органи прилагат задълбочени механизми за оценка на кредитния риск, като акцентът е върху вътрешните модели, които банките използват за анализ и управлението му. Процесът на оценка обхваща:

- Преглед на портфейла и идентифициране на ключовите двигатели на риска.
- Подробна проверка на бизнес процесите, свързани с модела.
- Анализ на ИТ инфраструктурата и качеството на данните, използвани в моделите.
- Оценка на способността на модела да прогнозира риска.

⁷⁶ Цаневска, В. Регулациите в банковия сектор в България – еволюция и надграждане, Сп. “Социално-икономически анализи”, 2023, № 1, с. 9

⁷⁷ Банка за международни разплащания, Управление на риска, Достъпно на: https://www.bis.org/basel_framework/chapter/SRP/30.htm

Според Регламента за капиталовите изисквания, всички съществени промени във вътрешните модели за кредитен, операционен и пазарен риск трябва да получат предварително одобрение от компетентния орган. Тази мярка осигурява строг контрол върху надеждността на моделите и точността на оценката на рисковете, което е от съществено значение за стабилността на банковата система.

В същото време високите лихвени проценти оказват голямо влияние върху банковия сектор в еврото, като банките трябва да се приспособят към новата висока цена на средствата и да управляват новосъздадените рискове от ликвидност и кредитно качество.

Управление на кредитния риск

В динамичния свят на банковото дело, управлението на риска е приоритет. Съвременните банки разчитат на три основни подхода: прехвърляне на риска, разпределяне на отговорностите и компенсиране при загуби. Банковите институции използват срочни валутни сделки, за да си осигурят стабилност в условия на несигурност. Общият обем на депозитите на домакинствата и НТООД⁷⁸ достига 86 милиарда лева.⁷⁹

За да намалят потенциалните рискове, банките прилагат многостранен подход към управлението на кредитния риск, комбиниращ традиционни методи с нови технологии. Кредитният риск е основен за тяхната дейност и носи значителен риск от затруднения при неблагоприятни обстоятелства.

Влияние на монетарната политика върху кредитния риск

Монетарната политика на Европейската централна банка оказва съществено въздействие върху банковия сектор, тъй като нарастващите лихвени проценти влияят пряко върху инвестиционните и потребителски решения, както и върху депозитната активност на клиентите. Банките играят жизненоважна роля като посредници между спестители и инвеститори, стимулирайки икономическия растеж чрез разширен достъп до финансиране. Това е особено важно за държави като България, която разчита на европейски фондове и кредитни линии. Например, през периода 2014–2020 г. България получи около 8 милиарда евро от Структурните и Кохезионния фондове⁸⁰, а Групата на Европейската инвестиционна банка е осигурила над 1 милиард евро за ключови сектори като

⁷⁸ НТООД - Нетърговски организации, обслужващи домакинствата

⁷⁹ БНБ, Парични, депозитни и кредитни показатели - Октомври 2024, Достъпно на: <https://www.bnb.bg/AboutUs/PressOffice/POStatisticalPressReleases/POPRSMonetarySurvey/>

⁸⁰ Министерство на финансите, Структурни фондове и Кохезионен фонд 2014-2020 г. - Архив 2023 г., Достъпно на: <https://www.minfin.bg/bg/1608>

енергетика, транспорт и регионално развитие през 2023 г.⁸¹ Основните ефекти върху банковата система от повишението на лихвените проценти включват:

- Увеличение на разходите за финансиране на банките.
- Натиск върху способността за обслужване на кредити от страна на клиентите.
- Засилена конкуренция за привличане на депозити и преориентиране на клиентите към срочни депозити с по-висока доходност.

Промени в кредитната политика на банките

Повишените лихвени проценти също така изискват от банките да прилагат нови решения за осигуряване на ликвидност и привличане на дългосрочни депозити. За да компенсират високите разходи по депозитите и да задържат клиенти, банките предлагат конкурентни лихвени продукти, което обаче води до увеличаване на разходите по привличане на капитала. Тази тенденция е особено важна за банките, които разчитат на депозитите като основен източник на финансиране на кредитите си. В условията на нарастващи лихви банките засилват критериите за оценка на кредитоспособността на клиентите, прилагайки различен подход според мащаба и стратегиите си⁸²:

- Големите банкови институции, като ОББ, Банка ДСК и Уникредит Булбанк, запазват консервативен подход, поддържайки ниски или нулеви лихвени проценти по спестовните депозити.
- По-малките банки демонстрират по-гъвкава политика, като предлагат по-високи лихвени проценти в диапазона 1.8% - 2.5% по едногодишни депозити.

Макроикономически последици

Значителното нарастване на дълговете равнища в различни икономически сектори създава повишени рискове за платежоспособността, като най-засегнати са секторите, по-чувствителни към икономически сътресения. В еврозоната съотношението на държавния дълг към БВП продължава да се увеличава⁸³, което води до тревоги за евентуални последици, ако лихвените проценти продължат да се покачват. Ефектът от макроикономическите промени върху производителността на пазара на облигации в развиващите се икономики създава малко надежда за възстановяване в близко бъдеще.

⁸¹ Европейска Инвестиционна Банка, Ръст в помощта на Група на ЕИБ за България, Достъпно на: <https://www.eib.org/en/press/all/2024-087-eib-group-support-for-bulgaria-more-than-doubles-in-2023>

⁸² <https://www.segabg.com/hot/category-economy/malkite-banki-vse-po-osezaemo-vdigat-lihvite-po-spestyavaniyata>

⁸³ Евростат, Държавен дълг - индикатори, Достъпно на: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-euro-indicators/w/2-22102024-bp>

Развиващите се икономики се характеризират с висока банкова продукция - при такава ситуация, банките трудно разширяват своя депозитен опит поради високите лихвени проценти, тъй като това ограничава хората от спестяване на пари в банките понеже клиентите просто имат по-добри възможности за инвестиции и така разширяват своите инвестиционни портфейли. В областта на притока на чуждестранни директни инвестиции, това е отбелязано като тревожна тенденция, тъй като в еврозоната, където депозитите са значителни по отношение на способността за финансиране на общата кредитна дейност, увеличението на лихвените проценти по принцип довежда до увеличение на разходите за кредитни депозити, които имат обратно пропорционална връзка с лихвения процент. Налице е стабилна промяна в централните банки на основните икономики към режим с високи лихвени проценти, който насърчава банките и другите свързани институции да преосмислят начина, по който управляват своите процеси на управление на риска, което най-вече разширява финансите чрез увеличаване на заемането. Икономическите условия, характеризиращи се с повишаване на лихвените проценти и продължителни фискални и парични стимули, създават предпоставки за завишена оценка на цените в определени сегменти на финансовия пазар. Това повишава вероятността от корекция на пазара на облигации и капиталовия пазар.

Стрес тестове: оценка на готовността за кризи

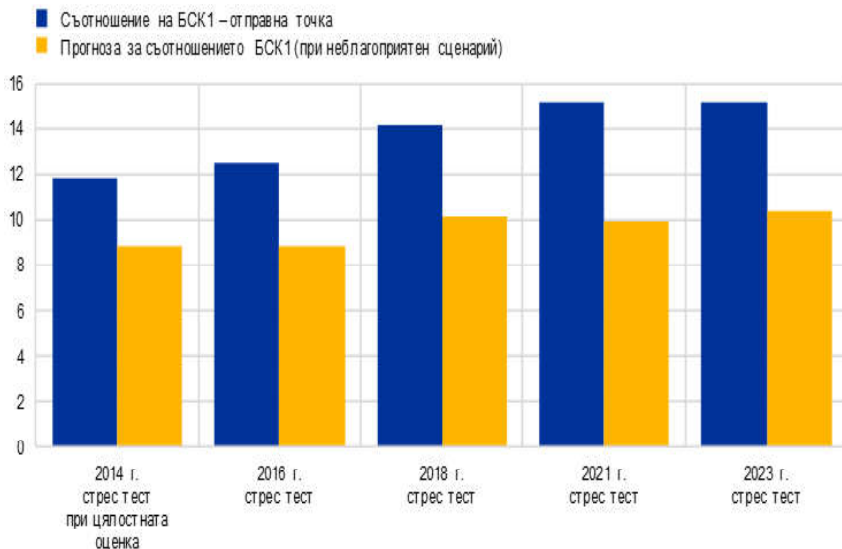
Стрес тестовете са инструмент, който проверява как банките биха се справили при неблагоприятни сценарии. През 2023 г. Европейската централна банка обхвана почти 100 банки от еврозоната, които заедно представляват 80% от пазара. Резултатите показаха, че ако се сбъдне тежък сценарий, средният капиталов резерв на банките би намалал значително – с около 4,8 процентни пункта. По-малките банки се оказаха по-уязвими, като техният капитал би спаднал с 6,6 пункта, докато големите банки регистрират по-малко намаление – около 4,6 пункта.⁸⁴ Тези резултати подчертават важността на стабилни регулации и стратегически подходи към управлението на риска.

Регулаторните изисквания към капиталовата адекватност на банките са определени от Регламент (ЕС) № 575/2013, изисквайки от банките минимални съотношения за:

- Базов собствен капитал от първи ред – 4.5%
- Капитал от първи ред – 6%
- Обща капиталова адекватност – 8%

⁸⁴ ЕЦБ, Стрес тест на банките от еврозоната 2023, Достъпно на: https://www.bankingsupervision.europa.eu/ecb/pub/pdf/ssm.Report_2023_Stress_Test-96bb5a3af8.bg.pdf

Европейският банков надзор използва стрес тестове като ключов инструмент за оценка на устойчивостта на банките към икономически сътресения. Резултатите от последния стрес тест показаха, че средното съотношение на базовия собствен капитал от първи ред би спаднало с 4.8% до 10.4% при утежнен сценарий, с по-голямо намаление за по-малките банки⁸⁵.

Фиг. 2. Промени в отправната точка и прогнозите за съотношението на БСК1

*Източник: ЕЦБ

ЕЦБ и ЕБО извършиха специален анализ относно оценка на рисковете, свързани със загубите в портфейлите на банките, съдържащи дългови ценни книжа. Тези загуби, изчислени по амортизирана стойност, бяха разглеждани заедно със свързаните инструменти за намаляване на риска, като хеджиране. До февруари 2023 г. установените нереализирани загуби в банките от еврозоната възлизат на 73 милиарда евро след прилагането на корекции от хеджирането. В най-лошия възможен сценарий, разглеждан в стрес тестовете на Европейския съюз, прогнозите показват, че тези загуби биха могли да нараснат до 155 милиарда евро⁸⁶.

⁸⁵ ЕЦБ, Годишен доклад на ЕЦБ за надзорната дейност 2023 г., Достъпно на: <https://www.bankingsupervision.europa.eu/press/publications/annual-report/html/ssm.ar2023~2def923d71.bg.html>

⁸⁶ Пак там

Адаптация на банките към новата среда на повишаващи се лихвени проценти

В отговор на новите предизвикателства, банките от еврозоната прибегват до различни стратегии за адаптация. Една от тези политики е диференциалното управление на лихвените проценти върху различни продукти, което позволява компенсирането на по-високите разходи за заеми. Освен това, те засилват усилията си за дългосрочни депозити и инвестиции, които са по-стабилни и намаляват рисковете, свързани с оттеглянето на капитали. Данните показват, че средната доходност по новооткритите депозити на домакинствата е преминала прага от 1% за първи път от 2016 г. насам⁸⁷, което отразява адаптацията на банковия сектор към новите пазарни условия. Такива институции също така намаляват усилията по пренастройка на инвестиционните си портфейли с цел постигане на по-висока възвръщаемост на капитала.

Финансова стабилност и перспективи

Финансовата стабилност остава приоритет за банките и регулаторите, като усилията са насочени към запазване на устойчиво ниво на активите и ликвидността. Въпреки краткосрочните ползи от повишаващите се лихвени проценти за банките, очакванията са, че в средносрочен план високите лихви ще усложнят финансирането и ще повишат нестабилността в сектора. Европейският банков сектор продължава адаптацията си към променящата се макроикономическа среда и геополитическите предизвикателства, с нарастващо внимание към устойчивото финансиране и дигитализацията като основа за бъдещото му развитие.

Европейските банки се намират в процес на сериозни промени, продиктувани от икономическа несигурност и геополитически напрежения. Тези фактори оформят бъдещето на банковата система, като налагат нуждата от адаптивност и дългосрочна стратегия. Очакват се значителни промени в регулациите. Надзорните органи планират въвеждането на постепенни механизми за преодоляване на системни слабости, засилване на изискванията за вътрешно управление и усъвършенстване на контрола върху риска.

Дигиталната трансформация и внедряването на иновации остават основен приоритет за банките. Около 90% от компаниите за финансови услуги в Европа са започнали дигитални трансформации, като много от тях вече отчитат значителни резултати. Електронните плащания в Европейския съюз през 2020 г. достигнаха впечатляващите 240 трилиона евро, доказвайки мащаба на дигитализацията в сектора⁸⁸.

⁸⁷ <https://www.segabg.com/hot/category-economy/malkite-banki-vse-po-osezaemo-vdigat-lihvite-po-spestyavaniyata>

⁸⁸ Европейска комисия, Съобщение на Европейската комисия, Достъпно на: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/ip_23_3543

Тази трансформация продължава да оформя начина, по който банките управляват своите операции и подкрепят икономиката.

При дигиталната трансформация банките срещат някои ключови трудности. Една от тях е разминаването между амбициите на бизнеса и конкретните действия за въвеждане на новите технологии. Когато стратегията и плановете не са синхронизирани, усилията за трансформация стават неефективни. Друг проблем е липсата на ясни цели и конкретни етапи за постигането им, което създава несигурност и объркване. Не на последно място, съществува и човешки фактор – съпротивата срещу промяната на вече установени процеси, която също може да забави развитието.

Много институции внедряват нови технологии, които им позволяват по-добра оценка на риска и автоматизация на процесите по анализ на кредити. Внедряването на дигитални системи и изкуствен интелект в управлението на риска им помага да оптимизират разходите и да намалят възможността за човешки грешки при оценка на кредитоспособността, като алгоритмите за машинно обучение все по-често стават основа за кредитни решения, като някои институции вече разчитат почти изцяло на тези технологии. Внедряването на изкуствен интелект за оценка на кредитния риск и подобряването на киберсигурността се очаква да окажат положително влияние върху ефективността и устойчивостта на банките. Банките се фокусират върху създаването на модерни дигитални платформи за обслужване на клиенти и подобряването на киберсигурността.

За успешна дигитална трансформация банките трябва да обърнат внимание на пет основни тенденции, които се очертават като водещи в новата ера на банкирането:

- **Ангажиращо банкиране:** създаване на по-силни и по-лични връзки с клиентите.
- **Платформено банкиране:** използване на платформи за интеграция на услуги и партньори.
- **Технологично банкиране:** модернизиране на основните технологични системи.
- **Социално банкиране:** участие в социални инициативи, които отразяват значими обществени ценности.
- **Инклузивно банкиране:** осигуряване на достъп до финансови услуги за всички обществени групи.

Отчетност и прозрачност в банковия сектор

Прозрачността днес е фундаментален принцип в банковото регулиране и играе важна роля за стабилността на финансовата система. Европейската централна банка (ЕЦБ) и други регулатори подчертават значението] в три основни

направления: тя дава на обществото по-добро разбиране за паричната политика, помага на пазарите да изграждат точни очаквания и подпомага ефективното изпълнение на мандатите от органите за вземане на решения.

Банките носят отговорността да гарантират, че техните практики са в съответствие с принципите за добро управление на рисковете, свързани с климатичните и екологичните предизвикателства. Докато някои институции вече постигат значителен напредък в областта на дигиталната трансформация, други все още не инвестират достатъчно ресурси за постигане на тези стратегически цели.

В стремежа си да поддържа високо ниво на прозрачност, ЕЦБ редовно се отчита пред Европейския парламент – орган, който представлява гражданите на ЕС. Председателят на ЕЦБ участва в тримесечни изслушвания пред Комисията по икономически и парични въпроси, предоставяйки актуална информация за дейността на банката и нейните приоритети.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Банковият сектор в еврозоната демонстрира забележителна устойчивост и адаптивност през периода на значителни промени в лихвените нива. Финансовите институции успешно преминават през фундаментална трансформация на своите бизнес модели, като същевременно поддържат стабилни капиталови позиции.

Анализът разкрива няколко ключови тенденции, определящи бъдещето на банковия сектор:

- Засилена роля оценката на кредитния риск.
- Строги регулаторни изисквания за капиталова адекватност.
- Нарастващо значение на устойчивото финансиране.
- Адаптация и дигитална трансформация на банковите услуги.

Предизвикателствата пред банковия сектор изискват балансиран подход между иновации и управление на риска.

В заключение, банковите институции коригират практиките и стратегиите си за управление на риска и свързват новите икономически условия, действащи на пазара, с инвестиции в дигитализация. Що се отнася до увеличението на лихвените проценти, се очаква то да продължи да оказва значително влияние върху европейските банки. От една страна, банките печелят от по-високите лихви, но от друга страна, търсенето на кредити намалява, а рискът от неплатежоспособност се увеличава. Тези фактори изискват прилагане на нови стратегии и модели на управление на риска, за да могат банките в Еврозоната да се адаптират успешно към новите икономически условия.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- [1] **Банка за международни разплащания**, Управление на риска, Достъпно на: https://www.bis.org/basel_framework/chapter/SRP/30.htm
- [2] **БНБ**, Парични, депозитни и кредитни показатели - Октомври 2024, Достъпно на: <https://www.bnb.bg/AboutUs/PressOffice/POStatisticalPressReleases/POPRSMonetarySurvey/>
- [3] **ЕБО**, Европейски банков надзор – Основни функции и цели, Достъпно на: <https://www.bankingsupervision.europa.eu/about/thessm/html/index.bg.html>
- [4] **ЕБО**, Надзорни приоритети, Достъпно на: https://www.bankingsupervision.europa.eu/banking/priorities/html/ssm.supervisory_priorities2022~0f890c6b70.bg.html
- [5] **Европейска Инвестиционна Банка**, Ръст в помощта на Група на ЕИБ за България, Достъпно на: <https://www.eib.org/en/press/all/2024-087-eib-group-support-for-bulgaria-more-than-doubles-in-2023>
- [6] **Европейска комисия**, Съобщение на Европейската комисия, Достъпно на: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/ip_23_3543
- [7] **Евростат**, Държавен дълг - индикатори, Достъпно на: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-euro-indicators/w/2-22102024-bp>
- [8] **ЕЦБ**, Основни лихвени проценти на ЕЦБ, Достъпно на: https://www.ecb.europa.eu/stats/policy_and_exchange_rates/key_ecb_interest_rates/
- [9] **ЕЦБ**, Прогнози на ЕЦБ за икономическото развитие, Достъпно на: https://www.ecb.europa.eu/press/projections/html/ecb.projections202409_ecbstaff~9c88364c57.bg.html
- [10] **ЕЦБ**, Стрес тест на банките от еврозоната 2023, Достъпно на: https://www.bankingsupervision.europa.eu/ecb/pub/pdf/ssm.Report_2023_Stress_Test~96bb5a3af8.bg.pdf
- [11] **ЕЦБ**, Годишен доклад на ЕЦБ за надзорната дейност 2023 г., Достъпно на: <https://www.bankingsupervision.europa.eu/press/publications/annual-report/html/ssm.ar2023~2def923d71.bg.html>
- [12] **Министерство на финансите**, Структурни фондове и Кохезионен фонд 2014-2020г. - Архив 2023г., Достъпно на: <https://www.minfin.bg/bg/1608>
- [13] **Цаневска, В.** Регулациите в банковия сектор в България – еволюция и надграждане, Сп. “Социално-икономически анализи”, 2023, № 1, с. 9
- [14] <https://bnr.bg/post/101959433>
- [15] <https://www.segabg.com/hot/category-economy/malkite-banki-vse-po-osezaemo-vdigatlihvite-po-spestyavaniyata>
- [16] <https://theagency.bg/eba-risk-dashboard-npl-share-increase/>

РОЛЯТА НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ В ПОДГОТОВКАТА НА СТУДЕНТИТЕ ПО ИКОНОМИКА

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PREPARATION OF ECONOMICS STUDENTS

Емилия Симеонова

Стоян Йосифов

Специалност „Международни икономически отношения“, 2 курс,

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

e-mail:

tigarbg69@gmail.com

emiliaspassova2004@gmail.com

***Abstract;** Artificial Intelligence (AI) is a key technology that is yet to find new and more significant applications in Healthcare, Education, Finance, Transportation, and other fields.*

***Keywords:** изкуствен интелект, образование, анкета, студенти.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Изкуственият интелект (Artificial Intelligence) представлява много интересен феномен. Терминът набира все по-широка популярност, но опитите за самостоятелното му дефиниране не винаги улавят истинската му същност. Различните функции и проявления често биват определяни като специфични видове, но на практика просто различни подмножества в класификацията му. Според Бърнард Мар (световно известен футурист и лидер в областта на бизнеса и технологиите), съществуват четири различни типа ИИ: респективен ИИ, ограничена памет, теория на ума и самоосъзнат ИИ.

Първата разновидност е най-основната. Ярък пример за респективен ИИ е суперкомпютърът Deep Blue, който през 80-те години на миналия век побеждава световния шампион по шах Гари Каспаров. Друг пример за респективен ИИ са спам филтрите. Те функционират чрез програма за предвидим изход въз основа на входа, който получава. Тези машини реагират по един и същи начин спрямо зададената ситуация. Те не са в състояние да научат или да си представят бъдещето или миналото. Те притежават единствено способността да реагират на предварително зададен набор от ситуации в съответните програми. Например, спам филтърът в Gmail. Той автоматично разпознава и премахва нежелани имейли въз основа на ключови думи, фрази, изпращачи или други предварително

програмирани критерии.

ИИ с ограничена памет е сравнително по-сложен, защото позволява абсорбиране на данни и последващо самостоятелно подобряване въз основа на автономните автомобили, които използват ИИ с ограничена памет, за да разпознават пътни знаци, пешеходци или други автомобили на база съхранени данни от сензори и камери. Това наподобява начина, по който невроните в човешкия мозък създават връзки помежду си. Този тип ИИ е най-широко разпространен и прилаган в наши дни, защото може да изпълнява сложни задачи, свързани с изграждане на класификация и изработка на прогнози въз основа на исторически данни.

При теорията на ума от машините вече се очаква да могат да вземат собствени решения, което силно ги доближава до човешкото поведение. Машината може да имитира човешките емоции и да коригира собственото си поведение, което е присъщо за социалните взаимодействия между хората. Този модел не е развит, но роботите Kimset (2000 г.) и Sophia (2016 г.) показват такива аспекти и двата робота могат да имитират емоции.

Самоосъзнатият ИИ се приема за все още неразработен, но от него се очаква да притежава осъзнатост както към заобикалящата го среда, така и към своята вътрешна такава. Този ИИ се приема за най-съвършената форма на ИИ, който е равностоен на човешкия с нужди и желания, сходни на човешките. Тук вече навлизаме в тематичните научно-фантастични книги, в които роботите завладяват света. Тази класификация за типовете на ИИ е хронологически насочена и ни разкрива различните етапи в развитието.

След гореизложеното следва да се погледне на ИИ като на повече от компютър, машина или предмет с чисто физическо проявление. Той е рамка, събираща в себе си познанието, което може да бъде интерпретирано по различни начини.

ИИ може да бъде софтуер, например виртуални асистенти като Siri или Alexa, търсачки като Google, системи за разпознаване на изображения като тези в медицинската диагностика, анализират рентгенови снимки или ЯМР с по-висока точност от хората, реч като автоматичното субтитриране в YouTube, преобразуват аудио в текст и други. ИИ може да има и физическо проявление във вид на дрон, кола, „умни“ електроуреди и други. Без значение от формата или вида му, ИИ безспорно притежава огромен потенциал и е способен да промени нашият начин на живот.

ИИ ни осигурява възможността да автоматизираме изпълнението на специфични задачи като обработка на големи обеми данни или мониторинг и диагностика. Може да бъде полезен при анализ и оценка на пазарни тенденции, както и при предлагане на насоки за оптимизиране на бизнес процеси, за изготвяне на примерни планове и за създаване на различни шаблони или образци на

документи. Това определя и естественото внедряване на ИИ като надежден асистент в сферата на образованието и обучението.

Значимостта на ИИ в историческия свят и икономическите дисциплини.

Хората придобиват разнообразни представи за облика на изкуствения интелект и често ИИ бива определян като „самоуправляващи се роботи“ или като „умни автомобили“. Ярък пример е създадената през XVIII в. машина, наречена „Турчинът“, която може да победи и най-добрите играчи по шах.

Първите опити за внедряването на ИИ са с помощта на Алън Тюринг и създадената от него „универсална машина“ (машина на Тюринг), която е математически модел, който дефинира абстрактна машина, способна да изчислява. През 1997 г. кръгзорът се разширява и започва да навлиза в колективното съзнание с победата на компютърът Deep Blue над световният шампион по шах Гари Каспаров.

Еволюцията и напредъкът на изкуствения интелект го формират в това, което познаваме днес. Според проучване на Евробарометър от 2017 г. 88% от европейците смятат, че ИИ изисква внимателно управление, а 61% имат положителен поглед и са позитивно настроени към ИИ. В направеното в България през 2023 г. от „Тренд“ всеки 4 от 10 души са негативно настроени като 45% от българите са заявили, че изкуствения интелект ще доведе до загубата на работни места, а 37% имат опасение, че човешкият труд в тяхната сфера може да бъде заменен от ИИ.

Мнозинството от българите не биха се доверили на употребата на изкуствен интелект в области като: образование, финансови услуги, счетоводство и журналистика. Най-ниските нива на притеснение и опасения към увеличаване влиянието на ИИ в ежедневието се регистрират сред хората до 30-годишна възраст.

Днес изкуствения интелект заема ключово място в бизнес сектора: обслужване на клиенти, маркетинг, търговия и продажби и др. Това налага адаптивност в обучението по икономика. Съществуват много обучителни курсове, насочени към разбирането и прилагането на тази технология.

Цел на доклада: Целта на доклада е да се изследва ролята и значимостта на изкуствения интелект върху обучението на студентите по икономика и да се установят ползите и предизвикателствата от употребата му в учебния процес и в ежедневието им.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Интегриране на ИИ в образованието. ИИ и технологиите в образователния процес.

Адаптивното обучение е образователен подход, при който се предоставят адаптивни услуги за електронно обучение и учебни материали, специално подготвени за адаптивно учене. Целта е да се постигне по-висока ефективност, като се съгласуват потребностите и способността на разбиране на обучаемите. Подходите, които могат да бъдат приложени с цел персонализирано обучение са анализ на данни и обратна връзка в реално време. Интелигентните системи за обучение (ИСО) са технологии, които използват изкуствен интелект за анализ и адаптиране на учебния процес. Този подход добавя и техники от изкуствения интелект. Техниките в различна степен успяват да автоматизират персонализирането на учебния процес. Основната им цел представлява симулацията на различни аспекти от учебния процес, в ролята на инструктор или на учител се явява самата система като направлява обучаемите в процеса.

Традиционните ИСО се състоят от три основни компонента:

- Студентски модул – събира данни за текущите знания и поведение на всеки обучаем.
- Преподавателски модул – съдържа набор от учебни материали и използва информацията от студентския модул, за да определи как трябва да продължи учебния процес.
- Експертен модул – оценява възможностите и напредъка на всеки обучаем и изготвя списък с насоки за да осигури максимална ефективност на обучението.

Като друг пример можем да посочим виртуалните помощници или AI асистентите. Те се дефинират като софтуерна програма, която разчита на технологии като обработка на естествен език (NPL), за да следва гласови и текстови команди. Виртуалните помощници могат да изпълняват голяма част от задачите, които биха изпълнявали и хората, които са наети за лични асистенти. Например четене на текст, диктовка, провеждане на разговори и др. AI асистентите често са базирани на облачните услуги, като достъпът до тях изисква единствено интернет достъп/свързаност.

Според класация, изготвена от Unite.AI има 10 най-добри виртуални асистента Notta преобразува срещи, интервюта и записи в текст с възможност за търсене с AI транскрипция и превод на 58 езика. Предлага резюмета с едно щракване за улавяне на ключови точки, решения и елементи за действие за бързо споделяне. Интегрира се с популярни платформи като Zoom, Google Meet и Microsoft Teams за безпроблемен запис и транскрипция. Осигурява сигурно облачно съхранение

и отговаря на стандартите SOC-2 и GDPR, като гарантира безопасността на данните. Доверен от над 5 милиона потребители, включително екипи от големи компании като Salesforce, PwC и Coca-Cola.

- Laxis - Автоматизира генерирането на потенциални клиенти и обхвата с AI SDR. Автоматично записва, преписва и обобщава срещи. Достъп до 700 милиона контакта за по-бърза квалификация на потенциален клиент. Спестява до 5 часа на седмица чрез автоматизация. Интегрира се с Zoom, Google Meet и други платформи.
- Видра - Записва и транскрибира обаждания незабавно. Позволява добавяне на коментари и подчертаване на ключови точки. Свързва се с Google & Microsoft Calendar. Автоматично заснема и вмъква слайдове в бележките за срещи. Автоматично генерира резюмета и ги изпраща по имейл.
- ChatGPT – Характерна особеност е способността му да провежда естествени разговори. Въпроси, препоръки и насоки и създаване на съдържание са едни от основните му функции.
- Светулки – AI асистент, който записва и транскрибира обаждания. Лесен преглед на обажданията. Транскрибира съществуващи аудио файлове в таблото за управление. Предлага собствени интеграции към дайлери, Zapier или API за обработка на аудио и повиквания. Води бележки.

Останалите софтуери са: Read AI, Кортана, Alexa, Google Assistant и Elsa Speak, Всички те притежават индивидуални характеристики и черти, които могат да бъдат полезни в различни насоки.

Друг пример са платформите за анализ и обработка на данни. Те предлагат автоматизация на задачите чрез анализ на голям обем от данни, с цел откриване и извличане на модели и тенденции при създаване на планове за подобряване на бизнес процесите. Такива платформи са Julius AI, която предлага възможност за анализиране на електронни таблици с множество раздели и DataLab може да се използва при кодиране, предоставяне на контекстно ориентирани предложения като поддържа сътрудничество в реално време, осигурявайки възможност за екипна работа и автоматично издаване на актуализиращи се отчети. Други подобни платформи са: BlazeSQL, Ехобаза, Microsoft Power BI, които улесняват процеса на анализ на бази данни и същевременно осигуряват възможност за работа в екип.

Приложения, използвани в икономическите науки.

Софтуер и други продукти с ИИ се използват и в икономиката различни цели. Такъв продукт е MATLAB, чиято основна функция е числената обработка на данни като може да бъде използван и за графичното изразяване на анализирани данни, за програмиране и изграждане на приложения. MATLAB може да извършва иконометрични анализи и предлага инструменти за линейни, нелинейни и динамични оптимизирани задачи.

STATA е друг пример за софтуер, полезен при статистическа обработка на бази данни и анализи от типа на регресии, анализ на времеви редове, панели данни и тестове за хипотези. Полезен е при провеждането на икономически изследвания.

Ползи от ИИ в обучението на студентите по икономика.

Изкуственият интелект предлага много ползи в обучението на студентите по икономика като оптимизира учебния процес, улеснява разбирането на сложни концепции и развива практически умения чрез:

- възможност за интерактивно обучение;
- бързо оценяване и обратна връзка;
- достъп до глобални ресурси;
- развиване на умения за бъдещето.

Предизвикателства и ограничения.

Използването на изкуствен интелект в образованието в областта на икономиката, както и в други сфери се характеризира с редица ползи, но среща и някои предизвикателства като:

- Липса на технологична инфраструктура, поради висока първоначална цена.
- Ограничен достъп до данни.
- Риск от технологична зависимост.
- Ненадеждност на алгоритмите.
- Необходимост от обучение на преподавателите за работа с ИИ.

Примери за добри практики:

Като примери може да посочим адаптивните системи за обучение: Coursera и платформата на Khan Academy. Те се използват за персонализирано обучение. Пример можем да дадем с първата платформа, която анализира напредъка на студентите и адаптира съдържанието. Друг пример могат да виртуалните асистенти и чатботовете.

Платформи като Simulink извършват симулации на икономически сценарии.

Студентите познават ли параметрите и приложението на ИИ? Могат ли да го използват и ако да, как точно го правят? За да намерим отговорите на тези въпроси, проведохме анкета сред студентите от всички икономически специалности (общо 34), първи курс в Стопанския факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Въпросите, включени в анкетата, имат за цел да изследват отношението на студентите към ИИ. Данните, представени във фигурите по-долу, показват, че младите хора, обучаващи се в сферата на икономическите науки, използват възможностите на ИИ в обучението и ежедневието си.

Въпросите, включени в анкетата са следните:

<p>1. Специалност и курс:</p> <p>2. Какво според вас е изкуственият интелект (ИИ)?</p> <ul style="list-style-type: none">- Интелигентна машина (напр. смартфон, прахосмукачка, климатик, суперкомпютър, робот и др.)- Изкуствен разум (напр. Siri, Alexa, Vixby и др.)- Чатбот (напр. Chat GPT, Microsoft Bing AI и др.)- Друго: <p>3. Интересувате ли се от изучаването на ИИ?</p> <ul style="list-style-type: none">- Да- Отчасти- Неособено- Не <p>4. С каква цел бихте използвали ИИ? (изберете до 3 отговора)</p> <ul style="list-style-type: none">- За работа с текст (редакция, форматиране и т.н.)- За самообучение- За навигация и придвижване- За лични съвети- За обработка и анализ на данни- За създаване на творчество (напр. изобразително изкуство, дизайни, музика и др.)- За друго:	<p>5. Какъв софтуер за ИИ бихте използвали?</p> <ul style="list-style-type: none">- Google Bard- Chat GPT- Microsoft Bing AI- Друго: <p>6. Формулирайте въпрос към ИИ, чрез който бихте поискали определение за „Икономика“.</p> <p>7. Според Вас къде ИИ намира най-широко приложение в икономиката? (изберете до 3 отговора)</p> <ul style="list-style-type: none">- В търговията и продажбите (напр. анализи, персонализирани препоръки)- В обслужването на клиенти (напр. персонализирани имейли, препоръки и запитвания)- В маркетинга (напр. създаване на дизайн, анализи и оценки на клиенти)- В мениджмънта и управлението (напр. стратегически анализи и решения)- В счетоводството и финансите (напр. прецизни оценки и анализи на резултати) <p>8. Според Вас в коя сфера ИИ има най-голям потенциал?</p> <ul style="list-style-type: none">- Медицина и здравеопазване- Образование и обучение- Изкуство- Програмиране
--	--

Отговори с най-висок процент
от студентите от всички специалности

Фиг. 1. Отговори с най-висок процент, дадени от студентите от всички специалности

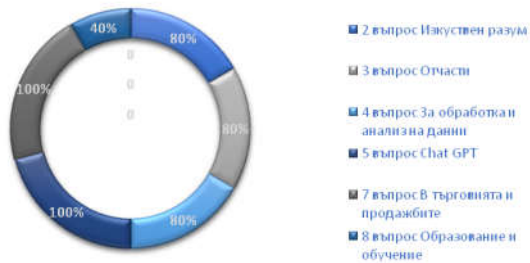
Най-предпочитани отговори от студентите
от различните икономически специалности

спец. „Международни икономически отношения“

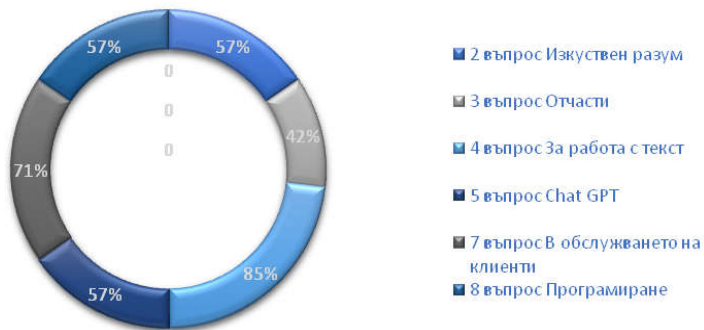
Фиг. 2. Най-предпочитани отговори от студентите спец. „Международни икономически отношения“

спец. „Счетоводство и контрол“

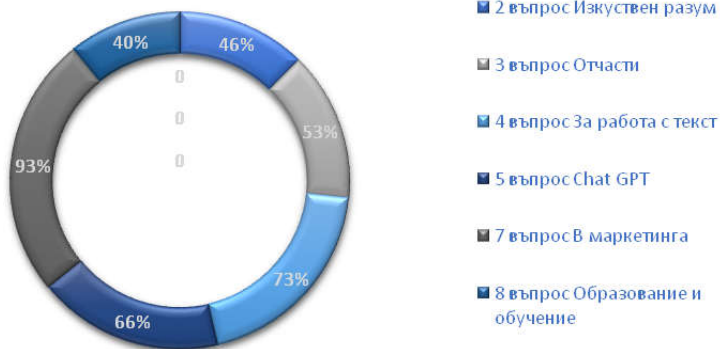
Фиг. 3. Най-предпочитани отговори от студентите спец. „Счетоводство и контрол“

спец. „Финанси“

Фиг. 4. Най-предпочитани отговори от студентите спец. „Финанси“

спец. „Маркетинг“

Фиг. 5. Най-предпочитани отговори от студентите спец. „Маркетинг“

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ИИ е инструмент, с който може да се постигне бързина и ефективност в обучителния процес.

ИИ е интересен феномен, който започва да заема все по-голяма част от нашето ежедневие.

Неговото използване за образователни цели не е нещо далечно, а по скоро факт, защото ускорява достъпа до информация чрез интелигентни търсачки и виртуални асистенти, които предлагат бързи и точни отговори.

ChatGPT е една от най-популярните платформи със свободен достъп, което значително улеснява внедряването му като един полезен инструмент, подпомагащ учебния процес.

Предимствата на ChatGPT и сходните с него продукти могат да бъдат много полезни за автоматизиране на рутинни задачи, персонализиране на обучения, подобряване на обслужването на клиенти, разработване на креативни решения и оптимизиране на бизнес процесите, което предразполага по-пълното разгръщане на потенциала им в бъдеще.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] НАЦИОНАЛЕН ИНСПЕКТОРАТ ПО ОБРАЗОВАНИЕТО (<https://nio.government.bg/>)
- [2] САЙТА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ (<https://www.europarl.europa.eu/portal/bg>)
- [3] ЕВРОПЕЙСКИ МЛАДЕЖКИ ПОРТАЛ (https://youth.europa.eu/_bg)
- [4] UNITE.AI
- [5] CHATGPT
- [6] „ИНСТРУМЕНТИ ЗА АДАПТИВНО ЕЛЕКТРОННО ОБУЧЕНИЕ“- ВЕСЕЛИН КЮРКЧИЕВ
- [7] ОФИЦИАЛНИТЕ САЙТОВЕ НА МАТЛАВ И СТАТА (<https://www.mathworks.com/products/matlab.html>; <https://www.stata.com/>)

ИСЛЯМСКИТЕ ФИНАНСИ – РОЛЯ И МЯСТО В ГЛОБАЛНАТА ИКОНОМИКА

ISLAMIC FINANCE – ROLE AND PLACE IN THE GLOBAL ECONOMY

Кристина Тодорова Коцева-Нахас

Специалност „Финанси“, 4 курс,

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

***Abstract:** The aim of this work is both to clarify the foundations of Islamic finance and to explore its place and significance for the global economy. In accordance with the aim, the principles and mechanisms of the functioning of Islamic finance, which distinguish it from conventional finance, are studied, the features and trends in the development of the Islamic financial market are analyzed, and the prospects for their development are outlined.*

***Keywords:** finance, Islamic finance, methods*

ВЪВЕДЕНИЕ

След Световната финансова криза от 2007-2008 г., наред с дефектите на финансовите системи и негативните последици от тях, се откроява и едно изключение – устойчивостта на ислямските финанси. Като устойчиво понятие ислямските финанси се утвърждават и започват да функционират трайно след 70^{те} - 80^{те} години на 20 век, в следствие на историческите обстоятелства и политическите процеси в мюсюлманските страни. Въпреки че моделите на дейност, базирани на ислямските финанси представляват малък дял от световният финансов пазар, те бележат тенденция на растеж, а акцента им върху споделянето на риска, ограниченията върху поемането на прекомерен риск и силната връзка с реални дейности ги правят устойчиви на икономически шокове.

Целта на настоящата работа е както да изясни фундамента на ислямските финанси, така и да изследва мястото и значението им за глобалната икономика. В съответствие с целта се изследват принципите и механизмите на функционирането на ислямските финанси, които ги отличават от конвенционалните финанси, анализира се особености и тенденции в развитието на ислямския финансов пазар, и се очертават перспективите за тяхното развитие.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Теоретико-методологична същност на ислямските финанси

Ислямските финанси и произтичащите в техните рамки взаимоотношения са изградени в съответствие с принципите на исляма. Ислямските финанси са базирани на реалните активи в стопанството и това ги оформя и утвърждава като финансова концепция за икономически растеж и просперитет на обществото.

Въпреки че в настоящата работа не са на фокус религиозните тълкувания, разглежданият вид финанси и механизмите на тяхното функциониране няма как да се анализират без внимание към фундамента им – подчинеността им на ислямският закон (*Shariah*). Шериата е систематизирана съвкупност от правила и забрани, права и задължения, уреждащи обществените отношения. Ислямският закон се основава на писанията в Свещената книга (*Quran*) и на заветите на Пророка Мохамед (*Hadith*).

Така религиозният закон формира пет основни стълба, включващи всички аспекти от живота:⁸⁹

- Опазване на вярата и религията.
- Защита на живота/съществуването.
- Защита на потомството и семейните ценности.
- Опазване на ума/интелекта/съзнанието.
- Благосъстояние.

Реализирането и благополучието в тези направления се осъществява чрез определени действия и поведение. Основно могат да се разделят на две групи:

• Ибадат (*Ibadat*) – действия със задължителен характер, които са точно упоменати като начин, време, условия и т.н. Това са отношения между човек/организация и Бог (*Allah*).

• Муамалат (*Muamalat*) – действия, касаещи уреждане на междучовешките връзки. При тях всички отношения са допустими, освен ако няма изрична/специфична забрана. Муамалат „определят правилата за управление на социалния, политически и икономически живот“⁹⁰.

Горепосоченото допринася за разбирането на ислямските финанси, що се касае до изпълнението им в динамична среда, където потребностите и на двете страни в трансакцията се променят, наред със заобикалящата ги среда.

⁸⁹ Almir Colan. How Islamic Finance Works. AUSCIF. Webinar By Aus CIF.com, <https://www.auscif.com/>

⁹⁰ Iqbal Z., Mirakhor A., An Introduction to Islamic Finance. Theory and Practice, 2nd ED; John Wiley & Sons (Asia) Pte. Ltd. 2011, p.8

Механизмът на функциониране на ислямските финанси се позовава на „червените линии“ упоменати в Шериата: *лихва (riba)*, *несигурност (gharar)*, *спекулации (mysir)*, *забранени стоки и услуги (haram)*.

Първата строга забрана, на основата, на която се обособяват и функционират ислямските финанси е свързана с вземането и даването на *лихва (Riba)*. Лихварството (*usury*) се счита за грях (*haram*) още от зараждането на исляма, а модерното разбиране за него е, че поставя едната страна по сделката в господстваща, експлоататорска роля спрямо другата.

Сред мюсюлманските учени и тълкуватели на Корана, конкретизирането и специфицирането на *риба*, особено в контекста на днешната икономическа действителност, не е недвусмислено. Има различни мнения по въпросите за обхвата на лихвата – „дали се ограничава само до потребителския кредит, дали се забранява само натрупването на лихви, дали инфлацията или друга индексация попада в определението, както и дали се отрича стойността на парите във времето“⁹¹.

Изначално е добре да се спомене, че за Шериата парите са само средство за придобиване на активи. А те от своя страна задвижват процесите в икономиката, които създават полезност и благосъстояние за обществото. Заемането на пари, от една страна, за ислямистите означава благотворителен акт – да си в помощ на нуждаещ се. Затова и „паричното облагодетелстване“ от това действие не се прием⁹².

Друго разбиране на ислямските учени касае функциите на парите. За разлика от общо възприетата мисъл, при ислямистите те се приемат само като средство за размяна и разчет, но не и като средство за съхранение на стойността. Парите само задават стандарт за стойност при финансовите взаимоотношения.

Друго различие е адаптацията на концепцията за времевата стойност на парите. Тя не се отрича, но изследователите я разглеждат като компенсация само на капитала, създаващ икономическа дейност. Компонентът време го интерпретират като фактор за възвръщаемост от развитието на стопанската дейност, „а не че натрупването на възвръщаемост е поради изтичането на времето“⁹³.

За конвенционалните стопански агенти, забраната за работа с лихва във финансово отношение е неясна. По-скоро, широката общественост я счита за догма на една религиозна група. Затова и стремежът на изследователи като Мухаммад Аюб да обяснят влиянието от използването или ограничаването на *риба*, разкрива по-широка социална теза⁹⁴. Според тях размяната на пари срещу пари не води до продуктивност, а увеличаването им чрез начисляване на лихва

⁹¹ Пак там, р. 59

⁹² Ayub M., Understanding Islamic Finance, Jonh Wiley and Sons Ltd, 2007

⁹³ Iqbal Z., Mirakhor A., An Introduction to Islamic Finance. Theory and Practice, 2nd ED; John Wiley & Sons (Asia) Pte. Ltd., 2011, p. 63

⁹⁴ За подробности виж: Ayub M., Understanding Islamic Finance, Jonh Wiley and Sons Ltd, 2007

поражда повече пари. „Резултатът е създаване на нов вид икономика – монетарна, при която има експоненциален растеж на дълга“ – споделя Алмир Чолан. Измества се фокуса от реалната икономика, която в действителност създава стойност за живота на обществата.

Втората червена линия за ислямските финанси е *gharar* (*Gharar*) – наличието на несигурност, заблуда. Едно от най-простите обяснения на *gharar*, цитира и Лукас Дауни в своя статия, сравнявайки я като „продажба на това, което още не е налично“, или „продажба на риба, преди да е заловена“⁹⁵.

От една страна, *gharar* представлява тип хазартно поведение. Хазарта, като дейност, е строго забранен от Шериата. Но и легитимни операции като търговските, които обаче се извършват чрез „комарджийски“ похвати, също са нежелани. От друга страна, икономическите обмени, при които има спекулативен (*maysin*) характер, или неопределеност на цената, или обекта на сделката, също се идентифицират като *gharar*, следователно са забранени. За такива се считат сделките с деривати, късите продажби, суап сделки и други.

Този аспект на ислямските финанси е по-трудно доловим, поради широкото си и размито определение. Търсейки примери и в бизнес среда, ръководени по белезите на *gharar*, за такъв може да се посочи например бизнес модела „Mystery box“⁹⁶. В последните години се разраства много, като за 2022 г. е оценен на 26.9 милиарда долара⁹⁷.

За общоприетите стопански участници няма нищо заблуждаващо в начина на търговия. Консуматорството, което сме самовъзпитали, е удовлетворено веднъж от екзалтацията при получаване на изненада, и второ – от чувството, че сделката е на далавера (за „ниска“ цена получаваш много количество продукт). За ислямските финанси обаче, това е липса на информираност от страна на купувача, заблуда върху предмета на размяна – относителна цена, характеристики и други.

Третата червена линия за ислямските финанси касае трансакции, свързани с придобиване, управление или прехвърляне на **забранени (харам) продукти и услуги**: алкохол, свински продукти, хазарт, наркотици и други аморални категории.

Базовите принципи, върху които се изграждат ислямските финанси, според група автори⁹⁸, изследвали ислямските финанси в техния широк смисъл, са сведени до:

⁹⁵ Downy, L, „Gharar: Meaning, Definition, Islamic Perspective, and Examples”, 2022, <https://www.investopedia.com/terms/g/gharar.asp>

⁹⁶ Клиентът купува абонаментно подаръчна кутия на определена цена, без да знае нейното съдържание. Кутията включва от 3 до 5 артикула от различно естество.

⁹⁷ <https://www.expertmarketresearch.com/>

⁹⁸ Hussain M., Shahmoradi A., Turk R.; An overview of Islamic finance; IMF, 2015, p. 6 <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2015/wp15120.pdf>

- Принцип на справедливостта.
- Принцип на участие/съдружие.
- Принцип на собствеността.

Тези постулати и същината вложена в тях, задават алтернативният метод, по който да функционират финансите, без наличието на гореспоменатите забрани.

Увеличението на богатството, което е насърчавано и богоугодно в Корана, се изразява чрез възвръщаемостта от инвестицията, от нейната капиталова печалба. Докато лихвата се характеризира с някаква количествена и времева определеност (т.е. има доза гарантиран резултат от експлоатацията на актива), то печалбата е пропорционална на риска, който се поема и се обезпечава от „ефективността на актива, или производителността на проекта“⁹⁹.

Изхождайки от смисъла на тези принципи, икономическите участници са в позиция на партньорство помежду си. Следователно информацията по сделката трябва да е обективна, вярна и изчерпателна и за двете страни, в противен случай ще се счита за *гарар* и договърът може да се анулира.

Собствеността и правото на ползване имат съществено значение за формирането на ислямските финансови инструменти, и още повече за разбирането на концепцията, възплетена в ислямската финансово-икономическа доктрина.

Друго възприятие на базовите принципи ги разграничава по вида на трансакциите, основани на идеята за собственост¹⁰⁰:

- Продажба (*bay*) – прехвърляне на собствеността или на част от нея срещу възнаграждение.
- Наем (*ijara*) – прехвърляне на правото на ползване срещу възнаграждение.
- Дарение (*hiba*) – безвъзмездно прехвърляне на собствеността.
- Заем (*ariyah*) – безвъзмездно отстъпване на правото на ползване.

Така изложените принципи се интегрират в различни финансови сделки и формират ислямското банкиране.

2. Ислямски финансови инструменти

Базовите договори, които са в основата на всички финансови инструменти и операции, както и във формиране структурата на ислямските финансови пазари са показани на *Фигура 1*. Освен че в тях е заложено убеждението за отсъствие на лихва в икономическите взаимоотношения, те служат като градивни елементи в създаването и адаптирането на по-сложни финансови инструменти, които да

⁹⁹ Пак там, р.6

¹⁰⁰ Algaoud L., Lewis M., chapter 3 „Islamic critique of conventional financing”. “Handbook of Islamic Banking”, Edward Elgar Publishing, Inc., 2007, p.38

отговорят на предизвикателствата на развиващия се свят. Както бе споменато по-рано, стопанските агенти се намират в отношение на партньорство, което ще послужи като отправна точка за смисловото групиране на инструментите на ислямското финансиране.

Фиг. 1. Схема на финансовите инструменти, групирани според разпределението на риска в сделките

Първата група финансови инструменти касае дялови инструменти, при които риска е споделен от всички участници. Към тях се отнасят *Musharaka* и *Mudaraba*.

Musharaka представлява съдружие на двама или повече участници, които осигуряват капитал за финансиране на предприемачески проект, за движими или недвижими активи, като съдружниците имат право да участват в управлението им. Печалбите се разпределят в съотношение, предварително уточнено в договора, а загубите – според дела на капитала. *Musharaka* е рисков инструмент, носещ висока възвръщаемост. Има две разновидности на *musharaka*:

- **постоянен** – срокът на участието на банката не е дефиниран в контракта и партньорството може да продължи, докато страните са съгласни;
- **намаляващ** – банката прехвърля собствеността си (акциите) във финансовият обект постепенно, докато остане без дялово участие.

Mudaraba представлява форма на инвестиционно партньорство, при което едната страна инвестира капитал, а другата предоставя управленски опит и

умения. При *Mudaraba* печалбата се разпределя в договорено съотношение, а загубата се поема само от финансиращия, освен ако не е причинена умишлено или вследствие на небрежност от изпълнителя. *Mudaraba* се нарича „спящо партньорство“¹⁰¹, защото едната страна е активния участник в проекта, а другата – статичния. Еквивалент на *Mudaraba ca* например взаимните фондове, или пък кредитирането на бизнес проекти.

Втората група финансови инструменти включва такива, при които рискът не е разпределен равномерно, и при които възвръщаемостта е предварително уточнена за всички страни. Тук се отнасят: *Murabaha*, *Ijara*, *Salam* и *Istisna*.

Murabaha е често използван инструмент, целящ придобиването на стоки и активи. При него банката закупува обекта и става негов собственик. След това го препродава с включена надценка (сума или процент от цената на придобиване), като всичко е описано в договора предварително, за да се избегне *zaraf*. При разсрочено изплащане на актива, бенефициентът се явява наемател, като при всяко плащане става собственик на равнозначен дял от актива, а наемът се калкулира по оставащата главница. Надценката обикновено е съобразена с лихвените плащания по заеми в конвенционалните финансови системи, за да се избегне нееднородност при международните сделки. *Murabaha* е еквивалент на ипотечните кредити.

Следващият финансов инструмент от тази група е **Ijara**. Представява еквивалент на лизинговите финансови операции по отдаване правото на ползване на актив за определен период от време. Активът трябва да е собственост на лизингодателя, да е наличен и да не променя натурално-веществената си форма. *Ijara* е равностойна с общоприетите финансов и оперативен лизинг, що се касае до последващото придобиване или не на актива от лизингополучателя. Различното при ислямския вариант е, че отговорността за обслужването на актива по време на договора е на лизингодателя. Чрез съществуването на риск в сделката, се оправдава законосъобразността според Шериата.

Salam е сделка, при която се извършва спот плащане в пълен размер, а доставката на актива – в бъдещ период. Всички параметри на сделката са уточнени в договора – обект, цена, количество, качество, дата и място. При неизпълнение на някое от условията, купувачът има избор дали да си върне платеното без компенсация (лихва), или да изчака продавача да изпълни останалите обстоятелства. Както се вижда има известна гъвкавост при *Salam*, както и изключение от правилото за наличност на стоката. При хипотеза на извършване на сделката чрез посредник (банка), при същите рискове банката си връща

¹⁰¹ Hussain M., Shahmoradi A., Turk R.; An overview of Islamic finance; IMF, 2015, p. 7 <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2015/wp15120.pdf>

инвестицията, но понася пропуснати ползи. За да се намали кредитния риск, често се изисква обезпечение.

И на последно място това е **Istisna**. При този финансов инструмент обекта на продажбата не съществува към момента на подписване на договора. Продавачът е задължен да го произведе и достави на купувача, при определена цена, дата и място. *Istisna* за разлика от *Salam* е форуърден контракт, при който задължението и на двете страни е в бъдещ период. Този финансов инструмент може да се използва при директни сделки, или при посреднически. В такъв случай, банката от една страна плаща на производителя в краткосрочен период, и взема от купувача плащанията в дългосрочен период, от друга.

Третата група, както подсказва наименованието ѝ, покрива транзакции базирани на такси, затова докладът няма да акцентира върху тях.

3. Ислямският финансов пазар – особености и тенденции в развитието му

Структурата на ислямската финансовата индустрия за 2024 г. е представена на *Фигура 2*. Най-голям е дялът на ислямското банкиране (70,21 %), последван от пазара на *sukuk* (25,16 %) , като ислямските фондове и застраховането са с незначителни дялове (съответно 3,9 % и 0,71 %).

Фиг. 2. Дялово разпределение на ислямските финанси по сектори (в %)

Източник: IFSB. Islamic Financial Services Industry Stability Report 2024

Ислямското банкиране функционира на основата на специфичен механизъм.

За разлика от общоприетите банкови институции, които извършват публично привличане на средства от вложители и предоставят същите на кредитополучатели срещу лихва, то при ислямските банки механизмът е различен. Всички ислямски банки се финансират от текущи сметки на ФЛ и ЮЛ, служещи за съхранение на средствата им. Вложителите дават съгласие банката да ги използва за своя сметка и на собствен риск. Понякога, в случай че банката генерира печалби, по нейно усмотрение би могла да предостави част от нея на титулярите по спестовната сметка. Но това трябва да се счита единствено като комплимент от нейна страна, а не предварително уговорено с вложителите. В противен случай ще се счита за лихвено плащане, което е забранено.

Друг основен метод за привличане на средства са инвестиционните сметки. Те се базират на *Mudaraba*, което означава, че вложителите участват в разпределението на печалбата или загубата от дейността на банката. Депозитите се отварят за три, шест, дванадесет или повече месеца, което ги оприличава на конвенционалните срочни депозити, но съществена разлика между двете системи е степента на защита интересите на вложителите. При конвенционалните банки, изискването за капиталова адекватност и законодалено уреденото за гарантиране на влоговете, дава защита на вложителите в банките. При ислямските депозитори няма такава гаранция и те, заедно с финансовата институция поемат оперативния риск.

Друг източник за финансиране на ислямските банки е от резервни фондове, създадени като буфери. Това са резерв за изравняване на печалбите (PER – profit equalization reserves) и резерв за инвестиционен риск (IRR – investment risk reserves)¹⁰², които не се включват в собствения капитал на дружеството.

При ускореното развитие на финансовия сектор и най-вече на ислямското банкиране, финансовите институции търсят начини за увеличение на ликвидността. Тъй като дългът не се припознава от принципите на Шериата, същите търсят иновативен подход за сформирание на обемно средство за набиране и растеж на капиталовите пазари. Такова решение разкриват в подобен на конвенционалните облигации инструмент – *sukuk*.

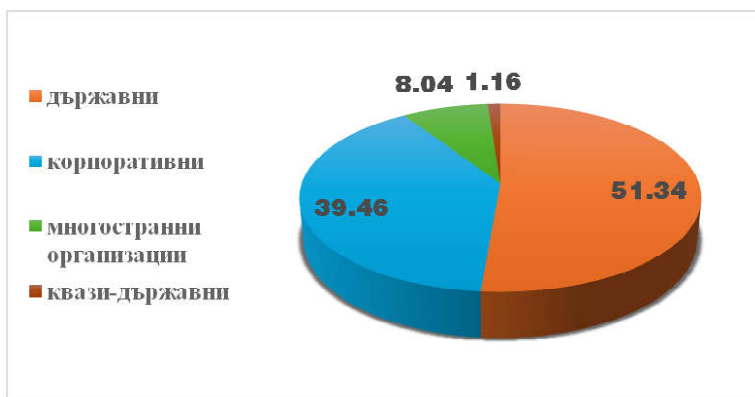
Sukuk са ценни книжа, основани на реален актив. ААОИФ¹⁰³ ги дефинира като „всеки сертификат представлява пропорционално неделимо право на собственост върху актив, група активи или бизнес начинание. Тези активи могат да бъдат в конкретен проект или инвестиционна дейност...“. Т.е. инвеститорът не притежава ЦК за заем от емитента, а право на собственост в базов актив, който е свързан с инвестицията. От участието в собствеността му, при реализиране на приходи, инвеститорите получават своята възвръщаемост, вместо фиксираната

¹⁰² Hussain M., Shahmoradi A., Turk R.; *An overview of Islamic finance*; IMF, 2015, p. 11

¹⁰³ Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI)

доходност от облигациите. Паричният поток се реализира до изтичане на срока (матуритета) на *sukuk*. Видовете сертификати спрямо организационната характеристика на емитента са главно държавни и корпоративни. *Sukuk* се различават също по договорите, върху които се изграждат – *mudaraba sukuk*, *ijara sukuk* и т.н.

С най-голям дял от общата емисия на сертификати са държавните *sukuk*, следвани от корпоративните (вж. Фиг. 3). В доклад на IFSB¹⁰⁴ се отбелязва, че най-голям инициатор на суверенни сертификати е региона на Източна Азия и Пасифика (EAP), а на корпоративни – страните от Залива (GCC).

Фиг.3 Видове емисии *sukuk*

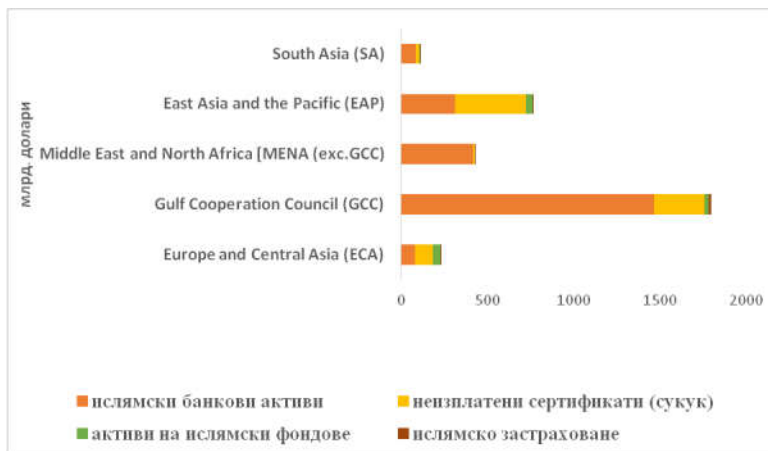
Източник: IFSB. Islamic Financial Services Industry Stability Report 2024

На *фигура 5* е представено географското разпределение на основните структурни звена на ислямския финансов пазар.

От графиката става ясно, че с най-развита ислямска банкова система са страните от Персийския залив, където активите на ислямския банков сектор генерират над половината от общите. Напълно закономерна е концентрацията на големи и системно значими банки, опериращи в страните от този регион. От списъка на десетте най-големи ислямски банки (вж. Таблица 1), изключение от представителките на Залива прави само Малайзия, която се намира в Тихоокеанския регион. Малайзия е една от държавите, които имат съществена роля за създаването и развитието на ислямски финансови институции, както и във формирането на надзорни стандарти, които да регулират тези организации и да се установи обща ислямска финансова рамка. С помощта и сътрудничеството

¹⁰⁴ IFSB. Islamic Financial Services Industry Stability Report 2024

на още седем държави, в Малайзия е основан „Ислямския съвет за финансови услуги“ (IFSB).

Фиг. 5. Разпределение на ислямските финанси по сектори и региони

Източник: IFSB. Islamic Financial Services Industry Stability Report 2024

Таблица 1. Десетте най-големи ислямски банки

1.	AL RAJHI BANK	САУДИТСКА АРАБИЯ
2.	DUBAI ISLAMIC BANK	ОБЕДИНЕНИ АРАБСКИ ЕМИРСТВА
3.	KUWAIT FINANCE HOUSE	КУВЕЙТ
4.	MAYBANK ISLAMIC	МАЛАЙЗИЯ
5.	QATAR ISLAMIC BANK	КАТАР
6.	ABU DHABI ISLAMIC BANK	ОБЕДИНЕНИ АРАБСКИ ЕМИРСТВА
7.	BANK NAGARA MALAYSIA	МАЛАЙЗИЯ
8.	AL BARAKA BANKING GROUP	БАХРЕЙН
9.	BANK ISLAM MALAYSIA	МАЛАЙЗИЯ
10.	BOUBYAN BANK	КУВЕЙТ

Източник: money-gate.com

Видно от *фигура 5* регионите, водещи в разпределението на ислямско банкиране са и с по-широка експозиция на *sukuk*. В Тихоокеански регион обемът на неизплатените сертификати *sukuk* е най-голям, като пак там активите от ислямски фондове изпреварват останалите. Въпреки умерения растеж на активите в останалите територии, има потенциал за растеж, благодарение на по-големия достъп на мюсюлманското население до банкови и други финансови инструменти, което ще доведе до насочване на спестяванията към инвестиции.

Оперирайки в глобалната финансова система, ислямските банки не са напълно изолирани от тенденциите в нея. Ислямските банки по своята същност се придържат към етични и морални стандарти, които резонират със социалните и управленските аспекти на ESG. Въпреки това, включването на съображения за околната среда в техните рамки е сравнително зараждащо се. Например едва през 2023 г. Qatar Islamic Bank (QIB) стана първата пълноправна ислямска банка и първата катарска банка, която прие Екваториалните принципи (EP)¹⁰⁵ – рамка за управление на екологични и социални рискове¹⁰⁶. Банката ще актуализира своята рамка за управление на риска, за да се съобрази с принципите и ще наблюдава експозицията на риск, базирана на ESG, в нови проекти. Очаква се това да допринесе за повишаване на осведомеността за риска сред клиенти, а чрез ангажиране на банката с клиентите и за намаляване на риска¹⁰⁷.

Следвайки „зелените“ политики и ESG концепция, емитирането на ценни книжа, които инвестират в подобни начинания се увеличава тенденциозно¹⁰⁸, а „устойчивите *sukuk*“ генерират все по-голямо търсене.¹⁰⁹

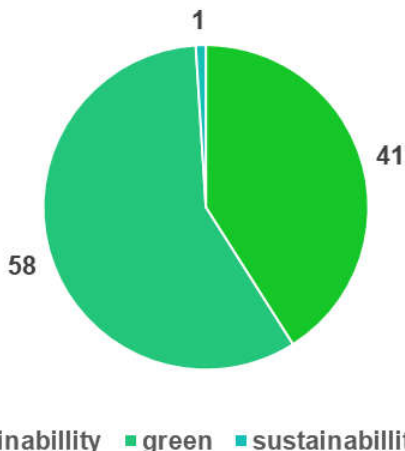
¹⁰⁵ <https://equator-principles.com/qib-adopts-the-equator-principles/>

¹⁰⁶ Вж. по-подробно за EP: Врачовска М. Аспекти на проектното финансиране в условията на глобален банков пазар. Икономически хоризонти 21 - финансово-счетоводни перспективи. Том 1, В. Търново: УИ «Св. св. Кирил и Методий», 2019, с. 164-166

¹⁰⁷ Qatar Islamic Bank (QIB) - <https://www.qib.com.qa/en/news/qib-becomes-the-first-qatari-bank-to-adopt-equator-principles/>

¹⁰⁸ За справка виж: ICMA. Guidance on Green, Social and Sustainability Sukuk. , Zurich, 2024, ICMA-IsDB-LSEG-Guidance-on-Green-Social-and-Sustainability-Sukuk-April-2024.pdf

¹⁰⁹ ESG идеологията напълно аккомпанира на целите и същността на ислямските финанси. Социалната отговорност е заложена в техните принципни основи, за което свидетелства и задължителния годишен данък *zakat*. Той представлява инструмент за преразпределение на доходите и богатството, с цел намаляване на социалните неравенства. Със ставката от 2.5% се облага нетната стойност на притежаваните активи, а постъпленията се събират от организации, които отговарят за тяхното пренасочване.

■ sustainability ■ green ■ sustainability-linked
Фиг. 4. Дялово разпределение на емитираните ESG sukuk за 2023 г. (в %)

Източник: ICMA. Guidance on Green, Social and Sustainability Sukuk

Независимо от различията в привличането и отдаването на средства, интересът на конвенционалните банки към ислямските финанси е осезаем. От десетилетия в европейски и американски институции се предлагат услуги и продукти на ислямското банкиране, с цел да се привлекат ликвидните активи от Близкия изток и да се отговори на търсенето на ислямски финансови решения. Конвенционалните страни предприемат законови промени, с които да интегрират ислямските стандарти и тяхната специфика, без това да влияе на ортодоксалните норми в западното право.

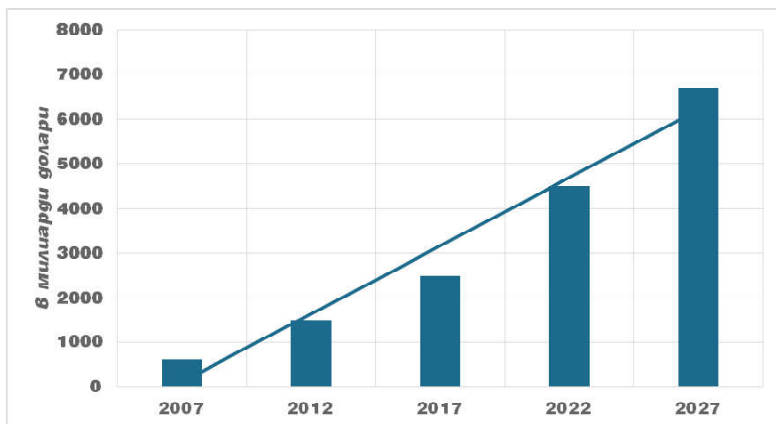
Пионер в създаването на ислямски банки в рамките на собствената си финансова система е Великобритания. Към момента в страната оперират 5 напълно привързани към Шериата банки и около 20 институции, предлагащи ислямски финансови услуги¹¹⁰. Във Франция и Германия, които са с голям дял на мюсюлманско население, също функционират подразделения, които работят на ислямски принцип, наречени „ислямски прозорци“. Белгия, Италия и Люксембург също са от страните, отворени и съзиращи нова ниша в ислямските инструменти. Например в Люксембург функционират 45 регулирани инвестиционни фонда и подфондове, съвместими с Шериата и страната е първата европейска държава, която е членка на Islamic Financial Services Board (IFSB) със седалище в Малайзия¹¹¹. Особено атрактивен за европейските региони е *sukuk*,

¹¹⁰ www.gov.uk

¹¹¹ Димов. С., Проекции на ислямските финанси. сп. Бизнес посоки, бр. 1, 2018, с. 52 https://bjournalbfu.bg/uploads/posts/2018_1_bg_37-53_bg.pdf

който според американската агенция за кредитен рейтинг S&P, се очаква емисията за 2024 г. да е на стойност около 170 млрд. долара. Германия е първата западна страна, която се включи в ислямския капиталов пазар на сукук¹¹².

Необходимостта от функционирането на този пазар и интересът на конвенционалния финансов свят към ислямските финанси е оправдан, поради резултатите, които реализира (вж. *Фигура б*). Потенциалът за разрастването им е основателен и е възможност за дългосрочни инвестиционни проекти.

Фиг. 6. Размер на общите ислямски финансови активи от началото на Световната финансова криза, с проекция на очакванията за 2027 г.

Източник: statista, IFSB.

¹¹² Димов, С., Проекции на ислямските финанси. сп. Бизнес посоки, бр. 1, 2018, с. 52 https://journalbfu.bg/uploads/posts/2018_1_bg_37-53_bg.pdf

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Докато конвенционалните финанси стимулират икономиката, чрез експоненциален растеж на дълга и вкарването на различни количествени улеснения в системата, които изкривяват и „балонизират“ сектори в нея, то ислямските финанси залагат на по-слабо ефективно, но устойчиво дългосрочно представяне. Тази устойчивост се дължи на етичните принципи, социалната отговорност и връзката им с реалната икономика. Участниците в нея са активни партньори, които защитават взаимно своите интереси.

Привличането на свободен ресурс от изтока, чрез кошница от финансови инструменти и адаптирането им към по-широка, не мюсюлманска маса, разкрива голям потенциал за глобалната икономика.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Algaoud, L., Lewis M., Handbook of Islamic Banking , Chapter 3 „Islamic critique of conventional financing”. Edward Elgar Publishing, Inc., 2007, p. 38
2. Ayub M., Understanding Islamic Finance, Jonh Wiley and Sons Ltd, 2007
3. Colan, Almir, How Islamic Finance Works. AUSCIF. Webinar By Aus CIF.com, <https://www.auscif.com/>
4. Downy, L., Gharar: Meaning, Definition, Islamic Perspective, and Examples, 2022, <https://www.investopedia.com/terms/g/gharar.asp>
5. Hussain M., Shahmoradi A., Turk R.; An overview of Islamic finance; IMF, 2015, p. 6 <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2015/wp15120.pdf>
6. IFSB. Islamic Financial Services Industry Stability Report 2024
7. Iqbal Z., Mirakhor A., An Introduction to Islamic Finance. Theory and Practice”. 2nd ED; John Wiley & Sons (Asia) Pte. Ltd. 2011, p.8
8. Врачовска М., Аспекти на проектното финансиране в условията на глобален банков пазар. Икономически хоризонти 21 - финансово-счетоводни перспективи. Том 1, В. Търново: УИ “Св. св. Кирил и Методий”, 2019
9. Димов, С., Проекции на ислямските финанси. сп. Бизнес посоки, бр. 1, 2018, с. 52 https://bjournalbfu.bg/uploads/posts/2018_1_bg_37-53_bg.pdf
10. ICMA. Guidance on Green, Social and Sustainability Sukuk. , Zurich, 2024, ICMA-IsDB-LSEG-Guidance-on-Green-Social-and-Sustainability-Sukuk-April-2024.pdf
11. <https://www.expertmarketresearch.com/>

УПРАВЛЕНСКИТЕ СЧЕТОВОДНИ ПРАКТИКИ ПО СВЕТА

MANAGEMENT ACCOUNTING PRACTICES AROUND THE WORLD

Антонина Дончева

Специалност „Счетоводство и контрол“, 4 курс,
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
email: S2106013309@sd.uni-vt.bg

***Abstract:** Management accounting and its importance for economic development leads to the importance of studying its practices around the world. The literature review of accounting authors and their views on the current situation and future development of science are significant for theory and practice. This also contributes to the possibilities for integrating new approaches and concepts of management accounting into the Bulgarian economic reality.*

***Keywords:** management accounting, accounting practices*

Въведение

Концепцията за управленско счетоводство обхваща принципите, техниките и мерките за ефективност, използвани в счетоводния анализ. Въпреки че тълкуването на управленското счетоводство може да варира в страните с развити пазарни икономики, то обикновено споделя обща рамка с малко вариации.

Понятието управленско счетоводство се използва в англоговорящите нации, докато франкофонските страни приемат концепцията за „Аналитично счетоводство“, а Германия го нарича „вътрешно фирмено счетоводство“ или „вътрешен фирмен счетоводен анализ“. Независимо от това, доминиращото влияние на англосаксонските счетоводни школи затвърди разпространението на концепцията за управленско счетоводство по целия свят. Следователно това име е възприето и у нас.

По време на по-ранните етапи от възникването и утвърждаването си като дисциплина, управленското счетоводство се нарича калкулационно счетоводство и счетоводство на разходите. Тези две форми на счетоводство, особено счетоводството на разходите, се считат за предшественици на съвременното управленско счетоводство. От гледна точка на историческата хронология, счетоводството на разходите за първи път възниква в Европа през 16 век и преминава през няколко етапа на еволюционен прогрес, преди да се развие в съвременната система за управление. По време на началната фаза, обхващаща от 16 век до края на 19 век, са установени основополагащите принципи на отчитането на разходите. През този период се появяват ключови концепции,

особено във връзка с използването на материали и труд в рамките на производствения процес.

В периода от 1970-те до края на 20-ти век е постигнат значителен напредък в областта на отчитането на разходите, което води до установяването на тази теория като отделна и автономна научна област. Това бележи ключов момент в развитието на счетоводството на разходите, като през тази епоха бяха направени забележителни крачки.

По време на четвъртия етап, който се провежда след 50-те години на миналия век, фокусът се измества към разработването на счетоводни техники, специално предназначени за анализ на управленско счетоводство, за да се вземат точни решения в икономически сценарии. Именно през този период терминът "управленско счетоводство" получи широко признание, особено в англосаксонските нации.

1. Същност и предназначение на управленското счетоводство

Целта на управленското счетоводство е да помогне на мениджърите да се справят с предизвикателствата за осигуряване на адекватно качество и предоставяне на изчерпателни отчети и показатели, които да ги мотивират да оценяват и оценяват ресурсите, инвестирани в подобряване на качеството. В момента много организации нямат информация относно размера и разпределението на средствата, предназначени за поддържане и подобряване на качеството. В резултат на това е препоръчително да се генерират отчети за разходите за качество (costs of quality report), които очертават следните категории разходи¹¹³:

- Има разходи, които служат като предпазна мярка, тъй като те са свързани с необходимостта да се гарантира, че крайният продукт отговаря на предварително определените стандарти. Тези разходи могат да бъдат категоризирани като разходи за планиране на качеството, разходи, направени за доставка на по-висококачествени суровини, планирана поддръжка на машини и оборудване и програми за обучение на производствения персонал.
- Освен това има разходи за оценка, които се правят, за да се оцени качеството на суровините, незавършеното производство и крайния продукт. За постигането на тази цел е наложително да се разработи задълбочена система за контрол и да се провеждат вътрешни одити на качеството, като същевременно се изследва нивото на потребление на крайния продукт.
- Разходите, направени за идентифициране и отстраняване на всички недостатъци в рамките на организацията, от началните етапи до изпращането

¹¹³ Drury, C. Management Accounting for Business Decisions, Thomson, 2002.

на крайния продукт от съоръженията на компанията. Тези разходи включват дейности като преработка, управление на отпадъците, престой, причинен от повреди и др.

- Разходите, свързани с идентифициране и адресиране на дефекти, които възникват извън организацията. Това включва разходи, направени от обработка на връщания от клиенти на некачествени продукти, извършване на ремонти на върнати артикули, предоставяне на замени за продукти, обхванати от гаранция, управление на жалби на клиенти и защита на репутацията на компанията.

Докладът за качеството служи като инструмент за висшето ръководство за идентифициране на разпределението на ресурсите за поддържане на качеството. Чрез анализиране на разходите в четирите категории, споменати по-рано, има потенциал да се идентифицират области, в които разходите за качество могат да бъдат намалени чрез по-балансирано разпределение на разходите в различните категории.

Чрез пренасочване на разходите към профилактика и поддръжка, разходите, свързани с последните две категории, могат да бъдат намалени. Освен това, ако процесът на проектиране гарантира по-високо качество, разходите в категорията “разходи за оценка” ще намалеят, тъй като инспекциите стават по-евтини. Непрактично е да се измерват всички разходи за качество и да се определя тяхната оптимална величина, като се вземат предвид фактори като пропуснати ползи от нереализирани обеми.

В резултат на това стремежът към нулеви дефекти може да се счита за успешен подход. Този подход дава приоритет на изграждането на системи за вътрешен контрол, като крайната цел е липсата на дефекти или некачествени продукти. Постигайки това, разходите, свързани с адресирането на недостатъци и дефекти в и извън организацията, могат да бъдат елиминирани.

2. Фактори, които са оформили и в момента влияят върху управленските счетоводни практики в Европа

В изследването на Бимани¹¹⁴ от 1996 г. различните глави очертават седем ключови фактора, които са изиграли значителна роля в оформянето и продължават да оказват влияние върху управленските счетоводни практики в европейските страни.

Тези фактори обхващат набор от влияния, включително:

1. Трудовите на влияние учени, които оформят дискурса и практическото приложение на принципите на управленското счетоводство. Например, тези учени

¹¹⁴ Bhimani, A., Management Accounting: European Perspectives, Oxford University Press, Oxford, 1996.

може да се застъпят за използването на методи за изчисляване на пълни или променливи разходи, отчитане на съответните разходи за вземане на решения и дори да подкрепят специфични практики в определени нации.

2. Повишаване на знанията на студентите и персонала по отношение на специфични перспективи на управленското счетоводство, включително въздействието на учебниците и казусите върху еволюцията и разпространението на техниките за управленско счетоводство;

3. Прилагане на правителствени мерки и разпоредби за регулиране на ценообразуването и печалбите, базирани на разходите, като се гарантира желаното ниво и тип конкуренция, особено по време на периоди на икономически дисбаланси и военновременни ситуации като Първата световна война и Втората световна война, за да се разпределят ресурсите ефективно и ограничат прекомерните военни печалби;

4. Активно участие на професионални асоциации в насърчаването на специфични управленски счетоводни практики;

5. Ангажиране на консултанти, които се застъпват и подпомагат компаниите при проектирането и прилагането на ефективни управленски счетоводни практики.

6. Развитието и еволюцията на управленското счетоводство в една нация може да се дължи на няколко фактора. Важен фактор е напредъкът на технологиите, по-специално компютъризацията на счетоводните системи. Този технологичен прогрес позволява ефективно събиране, обработка и предаване на информация на по-ниска цена и по-бързо темпо.

7. Друг влиятелен фактор е пренасянето на идеи и практики за управленско счетоводство през националните граници. Този обмен на знания се осъществява чрез различни канали като академични среди, образование, консултанти и мултинационални фирми. Тези субекти играят решаваща роля в разпространението на концепциите за управленско счетоводство и оформянето на прилагането им в различни страни.

Важно е да се отбележи, че степента и въздействието на тези фактори може да варира в отделните нации. Природата, времето и силата на тези влияния се различават, което води до уникални характеристики на управленските счетоводни практики във всяка страна. Въпреки тези вариации обаче, има общи черти в много нации. Повечето, ако не всички, от гореспоменатите фактори допринасят за оформянето на управленските счетоводни практики в световен мащаб.

Историческото предаване на управленското счетоводство в различни страни е допринесло за няколко прилики. Например, преди Втората световна война германското управленско счетоводство оказва значително влияние върху развитието на скандинавското и холандското управленско счетоводство. По същия

начин след Втората световна война влиянието на образованието и литературата по управленско счетоводство в САЩ може да се наблюдава в практиките на управленско счетоводство в Белгия, Италия, Холандия и Скандинавия.

Представените констатации показват, че множество компании в различни нации променят своите управленски счетоводни практики чрез възприемане на нова терминология и техники. Независимо от това, тези данни предлагат ограничено разбиране по отношение на това дали се извършват промени в целите на управленските счетоводни техники и тяхното използване.

В представената информация липсва яснота по отношение на това дали развиващите се техники в управленското счетоводство имат едни и същи компоненти и връзки между тях. Въпреки че проучванията показват съществуването на определени елементи като ABC, остава несигурно дали тези елементи и тяхната архитектура, като дефиницията на пуловете от разходи за дейности и разходните драйвери, йерархията на разходните драйвери, етапите на разпределение и степента на разпределение, са последователни във фирмите.

Освен това ефектите от ABC, като вземане на решения и изпълнение, също са неясни. Доказателствата от изследването не успяват да хвърлят светлина върху това дали докладваните промени в техниките отразяват действителни промени в съдържанието или са просто реторични по природа.

Въз основа на наличните доказателства може да се заключи, че са настъпили някои промени в управленските счетоводни практики, по-специално по отношение на терминологията и техниките. Тези промени обаче вероятно ще бъдат ограничени по отношение на техния обхват, дълбочина и съдържание, особено когато става въпрос за целите и стиловете на използване на техниката. Трансформацията на управленските счетоводни практики изглежда е фокусирана основно върху приемането на нова терминология и техники, но само малка част от фирмите в дадена страна са приложили тези промени. Освен това в много фирми промените са ограничени до специфични техники за управленско счетоводство, като например прилагането на изчисляване на разходите по дейности (ABC) към избрани продукти и организационни единици.¹¹⁵

С намаляващите национални бариери в Европа е от решаващо значение да се проучат задълбочено общите черти и значителните разлики в управленските счетоводни практики в региона, вместо да се предполагат отговорите. Става необходимост от сравнителни изследвания, за да се отговори на тази нужда, особено като се има предвид продължаващото влияние на националната култура върху вариациите в управленските счетоводни практики в цяла Европа.

¹¹⁵ Павлова, М., Управленско счетоводство, ЛБМ Инвест, В. Търново, 2010 г.

Според книгата на Бимани от 1996 г. практиките на управленско счетоводство в дадена страна са различни и особени, произлизащи от индивидуалната култура на страната, включително обичаи, образование, история и закони.

В своя анализ Арънс^{116,117} се задълбочава в контрастиращите подходи към управленското счетоводство за отчитане в Германия и Обединеното кралство. Той изследва историческото развитие на тези стилове, като Германия предпочита оперативен подход, а Обединеното кралство възприема финансов и маркетингов подход. Причините за разминаването на тези стилове остават донякъде неуловими. Арънс предполага, че може да има сближаване между британските и германските фирми по отношение на използването на управленски счетоводни техники за целите на отчитането.

Шеридан¹¹⁸ твърди, че поради техните многонационални операции и приемането на глобални практики, британските и континенталните глобални корпорации традиционно са използвали подобни управленски счетоводни техники. Съществуват обаче разлики в техните цели и използване на тези техники. Независимо от това, присъединявайки се към Арънс, Шеридан твърди, че всеобхватни фактори като пазарни и технологични промени, натиск върху разходите и производителността, корпоративни информационни системи и координация на глобалните операции сега подтикват тези фирми не само да се сближават с едни и същи техники за управленско счетоводство, но и да приемат все по-сходни подходи в приложението им. Би било полезно да се проведат сравнителни проучвания, които не само да изследват терминологията и методите на управленското счетоводство, но и да разгледат как тези техники се използват и за каква цел. Тези проучвания биха били още по-ценни, ако можеха да предоставят доказателства за това как терминологията, техниките, целта и стилът на използване са свързани с организационния контекст, дизайн, процеси и изпълнение.

Като се фокусират върху самите техники, тези проучвания биха могли да предложат сравнителни доказателства относно степента, в която се използват специфични техники, като например процента от общите разходи, управлявани от система за изчисляване на разходите. Освен това, различни проучвания могат да изследват структурата на тези техники, включително границите и видовете групи разходи, броя и видовете бази за разпределение и броя на етапите, включени в разпределението на разходите.

¹¹⁶ Ahrens, T., *Styles of accountability*, Accounting, Organizations and Society, 21,1996.

¹¹⁷ Ahrens, T., *Talking accounting: an ethnography of management knowledge in British and German brewers*, Accounting, Organizations and Society, 1997.

¹¹⁸ Sheridan, T., *Management accounting in global European corporations: Anglophone and continental viewpoints*, Management Accounting Research, 1995.

Не е маловажно да се представи и влиянието на индустриалните революции върху променящата се икономическа среда. Индустрия 4.0 променя сериозна част от визията на управленското счетоводство и това е „нов бизнес модел. За тяхното управление бизнесът се нуждае от иновативни решения, базирани на възможностите на новите цифрови технологии. Част от тези решения са свързани с усъвършенстване на счетоводството¹¹⁹. Индустрия 4.0 е възможно да оказва и конкретни промени в методи и практики в управленското счетоводство като Kaizen costing¹²⁰. Това неминуемо ще промени и изискванията за работещите в сферата на управленското счетоводство. Управленските счетоводители са сред най-засегнатите, при така променящата се икономика. Според Мария Павлова и Райна Петрова „в днешно време бизнес процесите претърпяват трансформация чрез дигитализация и в хода на тези промени Индустрия 4.0 оказва влияние и върху счетоводството и счетоводната професия.“¹²¹. И не на последно място „използването на иновативни технологии в условията на Индустрия 4.0 предполага изграждането на управленска стратегия на база различни сценарии, съобразени с възможните разходи за всеки един от тях.“¹²²

Също така би било важно проучванията да гарантират, че използваните термини имат последователно значение за всички участници и да изследват целите и стиловете, в които се използват тези техники. И накрая, сравнителните доказателства за факторите, които влияят и въздействието на управленските счетоводни практики, също биха били много ценни. Според Райна Петрова „Изграждането на гъвкава система от аналитични показатели и рационална система за планиране на ресурсите позволява моделиране на създаваната счетоводна информация с цел изработване на управленски решения за различни нива на делова активност, различни ситуации и др.“¹²³

¹¹⁹ Петрова, П. (2018). Индустрия 4.0 и счетоводството: предизвикателства и възможности. Научни трудове, том 3, стр. 242-247

¹²⁰ Колев, Р. (2023). Индустрия 4.0 и kaizen costing 4.0 – възможности за развитие на системите за управление на разходите, по пътя към кръгова икономика. Народностопански архив, (2), с. 68-82

¹²¹ Павлова, М. Петрова, Р., (2024) Ефектите на дигиталната трансформация върху счетоводната професия – счетоводни роли и умения, УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, 2024 г., стр. 42

¹²² Колев, Р., (2022) *Разходите, свързани с планиране, изработване на решения и анализ в условията на Индустрия 4.0* Сборник с доклади от Международна научнопрактическа конференция „Кръговата икономика в контекста на релацията Индустрия 4.0 - Общество 5.0“ Свищов, 21-22 октомври 2022 г., Стопанска академия “Д. А. Ценов”, с. 548 - 554, Академично издателство „Ценов“ – Свищов,

¹²³ Петрова, Р. (2020) Modern information technologies in the management accountant working activities "SocioBrains– International Scientific Online Journal", ISSN 2367-5721 (online), ISSN 2367-5721, бр. 67, 2020

3. Управленски счетоводни практики в мултикултурна среда - сравнение между Австрия, Русия и САЩ

В днешния динамичен бизнес пейзаж компаниите трябва да се ориентират в постоянно развиваща се среда и да участват в икономически дейности по целия свят. За ефективно управление на чуждестранни офиси за продажби, заводи, клонове или дъщерни дружества, внедряването на система за управленско счетоводство в приемащата страна е от решаващо значение. Това гарантира, че мениджърите имат достъп до необходимата информация за стратегическо планиране, ефективен контрол и информирано вземане на решения.

Възможността за прехвърляне на теориите за управление в различни култури е широко признат и широко изследван феномен. Този принцип се простира и в сферата на управленското счетоводство, което има голямо значение за улесняване на постигането на организационните цели и ефективното управление на компанията.

Въздействието на културната дистанция върху управленските счетоводни практики е очевидно поради различните реакции и интерпретации на индивидите въз основа на техните културни норми. Въпреки че изследването на управленското счетоводство привлекла повече внимание напоследък, остава забележима празнина в разбирането на влиянието на културата върху управленското счетоводство.

Чрез интервюта, проведени с австрийски компании, работещи както на руския, така и на американския пазар, можем да придобием представа за уникалните изисквания и сложността на воденето на бизнес в тези страни.

Резултатите от проучванията разкриват значително несъответствие в значението, което се отдава на планирането, достъпа до управленска счетоводна информация и готовността за споделяне на данни между Русия, Австрия и САЩ.

В сравнение с техните американски и австрийски колеги, руските служители придават по-ниско ниво на значение на тези фактори. Нещо повече, те показват по-малка склонност да приемат критика и санкции. Австрийските служители, от друга страна, показват по-висока степен на ангажираност в процеса на планиране и са склонни да създават изключително сложни планове. За разлика от това, планирането в САЩ и Русия се характеризира с по-ниско ниво на детайлност.

За разлика от своите австрийски и руски колеги, американските мениджъри предпочитат да се занимават с конфликти директно.

Основната цел на тази точка е да демонстрира същественото влияние на културните различия върху управленските счетоводни практики. Следователно компаниите, които навлизат или вече оперират на руския или американския пазар, трябва да вземат предвид тези различия, когато разработват продуктивна система за управленско счетоводство. В днешния динамичен бизнес пейзаж компаниите са изправени пред предизвикателството да работят в бързо развиваща

се среда и да извършват икономически дейности в глобален мащаб. За да управляват ефективно своите международни търговски офиси, клонове или филиали, компаниите трябва да използват различни инструменти за управление, включително създаването на система за управленско счетоводство в приемащата страна. Тази система играе решаваща роля в предоставянето на мениджърите на основната информация, необходима за ефективно планиране, контрол и процеси на вземане на решения.

Възможността за прехвърляне на теориите за управление между културите е широко призната и емпирично подкрепена идея^{124, 125}

Добре установено е, че теориите, разработени в конкретен културен контекст, не се прилагат лесно в други културни контексти.

Управленското счетоводство също е предмет на този принцип, тъй като играе жизненоважна роля в насочването на организацията към нейните цели. Културните различия оказват влияние върху управленските счетоводни практики, тъй като индивиди от различни култури реагират и тълкуват информация въз основа на техните културни норми.

Освен това Русия се откроява като един от ключовите търговски партньори на Австрия, като двустранната търговия достига безпрецедентните 5 милиарда евро през 2008 г.¹²⁶ Руският пазар е дом на над 1200 австрийски компании, като около 400 от тях имат филиали или клонове в 50 различни региона на Русия¹²⁷. От друга страна, САЩ са основният външен пазар за австрийските продукти.

Според Търговската служба на САЩ през 2012 г. има около 1000 австрийски компании, които в момента са активни на американския пазар. От тях приблизително 200 са създали производствени съоръжения. Това прави американския пазар вторият най-обещаващ пазар за австрийските компании, като Китай заема първото място. Пълно след него е руският пазар, както отбелязва Пъртшер¹²⁸ през 2007 г.

За да осъществи модернизация, Русия ще изисква значителни инвестиции както в инфраструктура, така и в зелени технологии. Съединените щати, по-специално, имат голям интерес към възобновяеми енергийни източници и

¹²⁴ Newman, Karen L. and Nollen Stanley D., “Culture and congruence: the fit between management practices and national culture”, *Journal of International Business Studies*, Volume 27, Number 4, Pages 753-779, 1996.

¹²⁵ Thang, Le C., Rowley, Chris, Quang, Truong and Warner, M., “To what extent can management practices be transferred between countries? The case of Human Resource Management in Vietnam”, *Journal of World Business*, Volume 42, Number 1, Pages 113-127, 2007.

¹²⁶ Statistik Austria, Foreign trade, January 2012; <http://sdb.statistik.at/superwebguest/login.do?guest=guest&db=dewatlas12>.

¹²⁷ Pfeffer, G., “Arbeiten in Russland: Mitarbeiter finden, führen und binden”, *Personal Manager*, Volume 6, Number 2, Pages 18-20, 2008.

¹²⁸ Purtscher, H., Leitl: Russland in Österreich ebenso willkommen, wie Österreich in Russland, May 2007; Austrian Economic Chamber.

технологии с ниски емисии.

Австрийските фирми, със своите обширни познания и дългогодишен опит в тези области, са в добра позиция да се възползват от многобройните възможности за успешно участие както в Русия, така и в САЩ.

Сферата на организационното поведение и връзката му с културата е широко проучена, но има забележима липса на изследвания за това как културните различия конкретно влияят върху управленското счетоводство. Предишни научни изследвания са се концентрирали предимно върху ролята на управленския контрол в межкултурни среди^{129, 130, 131}

Според Шеит и др.¹³² (2003), преобладаващият консенсус сред проучванията е, че процедурите за контрол не могат да бъдат формулирани без да се вземат предвид основните културни модели. Например, Шу Шилдс и Ву (1999) провеждат изследване на влиянието на националната култура върху дизайна на системите за контрол на управлението в тайванските филиали на компании, притежавани от Съединените щати и Япония.

Резултатите от тяхното проучване показват, че културата играе важна роля при оформянето на системите за контрол. По-конкретно, системите за контрол в родната страна са адаптирани, за да съответстват на местните предпочитания. Уено и Ву (1993) откриват, че американските мениджъри проявяват по-силно предпочитание към формалната комуникация, по-строгите мерки за контрол и приоритизирането на краткосрочните печалби в сравнение с техните японски колеги. Въздействието на културните различия върху процеса на планиране и бюджетиране, както и върху разпространението на информация, е изследвано в различни проучвания^{133, 134, 135}.

¹²⁹ Ueno, Susumu and Wu, Frederick H. "The comparative influence of culture on budget control practices in the United States and Japan", *The International Journal of Accounting*, Volume 28, Number 1, Pages 17–39, 1993.

¹³⁰ Harrison, Graeme L. and McKinnon, Jill L., "Cross-cultural research in management control systems design: a review of the current state", *Accounting, Organizations and Society*, Volume 24, Number 5- 6, Pages 483–506, 1999.

¹³¹ Van der Stede, Wim A., "The effect of national culture on management control and incentive system design in multi-business firms: evidence of intracorporate isomorphism", *European Accounting Review*, Volume 12, Number 2, Pages 263–285, 2003.

¹³² Scheytt, Tobias, Soin, Kim and Metz, T., "Exploring notions of control across cultures", *European Accounting Review*, Volume 12, Number 3, Pages 515–547, 2003.

¹³³ Wijewardena, Hema and De Zoysa, A., "A comparative analysis of management accounting practices in Australia and Japan: an empirical investigation", *The international Journal of Accounting*, Volume 34, Number 1, Pages 49–70, 1999.

¹³⁴ Choe, Jong-min and Langfield-Smith, K., "The effects of national culture on the design of management accounting information systems", *Journal of Comparative International Management*, Volume 7, Number 1, Pages 3–24, 2004.

¹³⁵ Krumwiede, Kip and Suessmair, A., "Comparing US and German cost accounting methods", *Management Accounting Quarterly*, Volume 8, Number 3, Pages 1–9, 2007.

Поведението и отношението на мениджърите към стратегията, участието в планирането и прецизността на плана са значително повлияни от националната култура, както разкриват различни проучвания. Например Кръмвайд и Сузмер (2007), правят сравнение на практиките за счетоводно отчитане на разходите в Съединените щати и Германия и техните констатации показват, че германските управленски счетоводители дават приоритет на точността и прецизността на плановете и анализите повече от техните американски колеги.

Освен това Харисън, МакКинън, Панчапакесан и Леунг (1994) провеждат изследване, което демонстрира засиления акцент върху дългосрочното планиране в азиатските страни.

Преидишни изследвания на сравнителното управленско счетоводство се фокусираха основно върху англо-американските страни, Япония и Западна Европа, особено Германия и Великобритания¹³⁶. Въпреки че има нарастващ интерес към изучаването на управленското счетоводство в Русия^{137, 138, 139} и влиянието на руската култура върху управленските дейности^{140, 141, 142} остава значителна празнина в изследванията, когато става дума за разбиране на влиянието на културните фактори върху руските управленски счетоводни практики.

Развитието на управленското счетоводство в Русия е ускорено от значителни промени, които също стимулират приемането на иновативни методи. Руският пазар притежава огромен потенциал за глобални инвеститори, което води до скок в мултинационалните бизнес операции в последно време. Въпреки това, поради ограничената наличност на емпирични данни за управленските счетоводни практики, съществува належаща необходимост от допълнителни изследвания в руския контекст.

¹³⁶ Endenich, Christoph, Brandau, Michael and Hoffjan, A., “Two decades of research on comparative management accounting – achievements and future directions”, *Australian Accounting Review*, Volume 21, Number 4, Pages 365-382, 2011.

¹³⁷ Morrison, Alana D. and Abrosimova, I., “Accounting’s evolution in Russia”, *Management Accounting*, Volume 71, Number 11, Pages 18-19, 1993.

¹³⁸ Taylor, Thomas C. and Osipenkova, O., “Management accounting in Russia: A work in process”, *Cost Management*, Volume 17, Number 3, Pages 39-45, 2003.

¹³⁹ Enthoven, Adolf Jan H., “Russia’s accounting moves west”, *Strategic Finance*, Volume 81, Number 1, Pages 32-37, 1999.

¹⁴⁰ Michailova, S., “Contrasts in culture: Russian and Western perspectives on organizational change”, *The Academy of Management Executive*, Volume 14, Number 4, Pages 99-112, 2000.

¹⁴¹ Naumov, Alexander and Puffer, S., “Measuring Russian culture using Hofstede’s dimensions”, *Applied Psychology*, Volume 49, Number 4, Pages 709-718, 2000.

¹⁴² Grachev, M., “Making the most of cultural differences”, *Harvard Business Review*, Volume 79, Number 9, Pages 28-30, 2001.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Управленските счетоводни практики в Европа показват както общи тенденции, така и значителни различия, обусловени от различните икономически и културни контексти в отделните държави. В по-развитите икономики като Германия, Франция и Обединеното кралство, управленското счетоводство е високо интегрирано в стратегическото управление на компаниите. Тези страни са възприели комплексни методологии като ABC (Activity-Based Costing) и Balanced Scorecard, които помагат на мениджърите да вземат информирани решения и да подобряват оперативната ефективност. Също така, управленските счетоводни практики в Европа представляват динамична и многообразна картина, където глобалните тенденции се преплитат с местните особености. Тази комплексност предлага уникални възможности за обмяна на опит и заемстване на добри практики между различните държави, което в крайна сметка спомага за развитието на по-ефективни и устойчиви бизнес модели на континента. Освен това последните тенденции показват постепенно преминаване към интегриране на по-стратегически управленски счетоводни техники. Тази промяна има за цел да подобри процесите на вземане на решения чрез включване на информация, насочена към бъдещето, като пазарни прогнози и анализ на конкуренцията. развитието на управленските счетоводни практики в Австрия илюстрира балансиран подход, съчетаващ стриктно управление на разходите със стратегическо планиране за справяне със сложността на глобалната бизнес среда.

В заключение, сравнителният анализ на управленските счетоводни практики в Австрия, Русия и САЩ разкрива интересни прозрения за разликите и приликите между тези страни. В Австрия е очевиден силен акцент върху прецизността и спазването на разпоредбите, докато в Русия практиката е повлияна от исторически и културни фактори, което води до по-гъвкав подход. От друга страна, САЩ демонстрира динамична и ориентирана към иновации управленска счетоводна практика, отразяваща конкурентната бизнес среда. Разбирането на тези вариации може да помогне на глобалните бизнеси да адаптират своите стратегии за управленско счетоводство, за да отговарят на специфичния контекст на различните страни, което в крайна сметка води до по-ефективно вземане на решения и оценка на изпълнението. Чрез признаването и включването на тези разнообразни практики организациите могат да подобрят своята конкурентоспособност и устойчивост в един все по-взаимосвързан свят.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. **Ahrens, T.**, Styles of accountability, *Accounting, Organizations and Society*, 21, 1996.
2. **Ahrens, T.**, Talking accounting: an ethnography of management knowledge in British and German brewers, *Accounting, Organizations and Society*, 1997.
3. **Bhimani, A.**, *Management Accounting: European Perspectives*, Oxford University Press, Oxford, 1996
4. **Drury, C.** *Management Accounting for Business Decisions*, Thomson, 2002.
5. **Sheridan, T.**, Management accounting in global European corporations: Anglophone and continental viewpoints, *Management Accounting Research*, 1995.
6. **Newman, Karen L. and Nollen Stanley D.**, "Culture and congruence: the fit between management practices and national culture", *Journal of International Business Studies*, Volume 27, Number 4, Pages 753-779, 1996.
7. **Thang, Le C., Rowley, Chris, Quang, Truong and Warner, M.**, "To what extent can management practices be transferred between countries? The case of Human Resource Management in Vietnam", *Journal of World Business*, Volume 42, Number 1, Pages 113-127, 2007.
8. **Statistik Austria**, Foreign trade, January 2012; <http://sdb.statistik.at/superwebguest/login.do?guest=guest&db=dewatlas12>.
9. **Pfeffer, G.**, "Arbeiten in Russland: Mitarbeiter finden, führen und binden", *Personal Manager*, Volume 6, Number 2, Pages 18-20, 2008.
10. **Purtscher, H.**, Leitf: Russland in Österreich ebenso willkommen, wie Österreich in Russland, May 2007; Austrian Economic Chamber
11. **Ueno, Susumu and Wu, Frederick H.** "The comparative influence of culture on budget control practices in the United States and Japan", *The International Journal of Accounting*, Volume 28, Number 1, Pages 17-39, 1993.
12. **Harrison, Graeme L. and McKinnon, Jill L.**, "Cross-cultural research in management control systems design: a review of the current state", *Accounting, Organizations and Society*, Volume 24, Number 5-6, Pages 483-506, 1999.
13. **Van der Stede, Wim A.**, "The effect of national culture on management control and incentive system design in multi-business firms: evidence of intracorporate isomorphism", *European Accounting Review*, Volume 12, Number 2, Pages 263-285, 2003.
14. **Scheytt, Tobias, Soim, Kim and Metz, T.**, "Exploring notions of control across cultures", *European Accounting Review*, Volume 12, Number 3, Pages 515-547, 2003.
15. **Wijewardena, Hema and De Zoysa, A.**, "A comparative analysis of management accounting practices in Australia and Japan: an empirical investigation", *The international Journal of Accounting*, Volume 34, Number 1, Pages 49-70, 1999.
16. **Choe, Jong-min and Langfield-Smith, K.**, "The effects of national culture on the design of management accounting information systems", *Journal of Comparative International Management*, Volume 7, Number 1, Pages 3-24, 2004.
17. **Krumwiede, Kip and Suessmair, A.**, "Comparing US and German cost accounting methods", *Management Accounting Quarterly*, Volume 8, Number 3, Pages 1-9, 2007.

18. **Endenich, Christoph, Brandau, Michael and Hoffjan, A.**, "Two decades of research on comparative management accounting – achievements and future directions", Australian Accounting Review, Volume 21, Number 4, Pages 365-382, 2011.
19. **Morrison, Alana D. and Abrosimova, I.**, "Accounting's evolution in Russia", Management Accounting, Volume 71, Number 11, Pages 18-19, 1993
20. **Taylor, Thomas C. and Osipenkova, O.**, "Management accounting in Russia: A work in process", Cost Management, Volume 17, Number 3, Pages 39-45, 2003.
21. **Enthoven, Adolf Jan H.**, "Russia's accounting moves west", Strategic Finance, Volume 81, Number 1, Pages 32-37, 1999.
22. **Michailova, S.**, "Contrasts in culture: Russian and Western perspectives on organizational change", The Academy of Management Executive, Volume 14, Number 4, Pages 99-112, 2000.
23. **Naumov, Alexander and Puffer, S.**, "Measuring Russian culture using Hofstede's dimensions", Applied Psychology, Volume 49, Number 4, Pages 709-718, 2000.
24. **Grachev, M.**, "Making the most of cultural differences", Harvard Business Review, Volume 79, Number 9, Pages 28-30, 2001
25. **Колев, Р. (2023)**. Индустрия 4.0 и kaizen costing 4.0 – възможности за развитие на системите за управление на разходите, по пътя към кръгова икономика. Народностопански архив, (2), с. 68-82
26. **Колев, Р., (2022)** Разходите, свързани с планиране, изработване на решения и анализ в условията на Индустрия 4.0 Сборник с доклади от Международна научнопрактическа конференция „Кръговата икономика в контекста на релацията Индустрия 4.0 - Общество 5.0“ Свищов, 21-22 октомври 2022 г., Стопанска академия "Д. А. Ценов", с. 548 - 554, Академично издателство „Ценов“ – Свищов,
27. **Павлова, М.**, Управленско счетоводство, ЛБМ Инвест, В. Търново, 2010 г.
28. **Павлова, М. Петрова, Р., (2024)** Ефектите на дигиталната трансформация върху счетоводната професия – счетоводни роли и умения, УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, 2024 г., стр. 42
29. **Петрова, П. (2018)**. Индустрия 4.0 и счетоводството: предизвикателства и възможности. Научни трудове, том 3, стр. 242-247
30. **Петрова, Р. (2020)** Modern information technologies in the management accountant working activities "SocioBrains– International Scientific Online Journal", ISSN 2367-5721 (online), ISSN 2367-5721, бр. 67, 2020

ПРОМЕНЯЩАТА СЕ СТРУКТУРА НА РАЗХОДИТЕ, В КОНТЕКСТА НА ИНДУСТРИАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

THE CHANGING COST STRUCTURE IN THE CONTEXT OF THE INDUSTRIAL REVOLUTION

Деница Атанасова

Специалност „Счетоводство и контрол“, 4 курс,
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
Email: S2106011611@sd.uni-vt.bg

***Abstract:** Industrial revolutions and their impact on economic entities can be considered in many aspects. This paper focuses on the changing cost structure due to the integration of new production facilities. This change leads to different approaches to analysis and implementation of management accounting objectives.*

***Keywords:** cost accounting, management accounting, cost structure*

Въведение

Съществуват различни начини за съставяне на структурата на разходите и не всеки бизнес или експерт ще посочи структурата на разходите по един и същ начин, поради икономическия сектор, в който работи. Структурата на разходите включва всички разходи, които са свързани както с производствената дейност и оказването на услуги, така с продажбата на продукт или услуга и как тези разходи са категоризирани. Много са компонентите на структурата на разходите и научаването за тях помага за разбирането на концепцията за разходите в икономическите субекти.

1. Същност на разходите

В своята същност разходите са всички средства, време и усилия, които трябва да се вложат за постигане на даден резултат. Обикновено за създаване на продукт, предоставяне на услуга или извършване на определена дейност. Следователно може да ги тълкуваме като „отдаване“ или „пожертване“ на ресурси от страна на предприятието за постигането на определени цели. Когато те са правилно планирани, тяхната възвръщаемост е максимална и е свързана с минимален период от време¹⁴³. Те не просто са от съществено значение за развитието на

¹⁴³ Павлова, М., (2010) Управленско счетоводство – оценка и анализ на дейността, ЛМБ Инвест, В. Търново, стр.31

всяко едно предприятие, но са и главна движеща роля на производството. Това довежда и до тяхното основно значение и изследване за целите на мениджмънта на предприятията. Създават се науки занимаващи се с разходите, както в счетоводство, така и във финансите и икономиката, защото дават на бизнеса инструменти за по-добро управление на ресурсите. Това знание води до ефективни икономически системи, устойчиви бизнес модели и информирани обществени политики.

Разходите играят основополагаща и особена роля в управленското счетоводство. Информацията за разходите е необходима на всички управляващи предприятието, тъй като има за цел изчисляване на печалбата, пределния доход, себестойността на наличностите от материални ценности и други. Разходите като счетоводно понятие се дефинират в Международните счетоводни стандарти. „По-конкретно разходите представляват намаления и загуби в хода на нормалната стопанска дейност на предприятието¹⁴⁴“, за да функционира нормално едно предприятие. Изразяват се в намаление на активите като имущество, пари, материални запаси и други, но това е по-точно от гледна точка на финансовото счетоводство.¹⁴⁵ Ако на някой му се струват простието понятие разходите, то това не е точно така. Може би самата дума звучи така, но информацията, която носят е толкова обширна, значима и необятна, че самите те са толкова разнообразни и се налага да бъдат систематизирани по подходящ начин.

Освен това, според Росен Колев : „Намирането на адекватна методология за отчитането на разходите е изключително трудно заради съвременните изисквания предоставяната информация и постоянно променящите се производствени технологии“¹⁴⁶. Това определя значението и важността за цялостното развитие на икономическия субект. Ключово за развитието и изчисляването на себестойността за бизнес стратегията, е определящо за търговската и маркетинговата дейност.

2. Структура на разходите

Съществуват различни начини за съставяне на структурата на разходите и не всеки бизнес или експерт ще посочи структурата на разходите по един и същ начин. Структурата на разходите включва всички разходи, които са свързани с производствената дейност, продажбата на продукт или услуга и как тези разходи

¹⁴⁴ Павлова, М., Управленско счетоводство – оценка и анализ на дейността, ЛМБ Инвест, В. Търново, 2010 г., стр.31

¹⁴⁵ Международни счетоводни стандарти, ФорКом, С., 2001г., Въведение, с.65.

¹⁴⁶ Колев, Росен (2021) Счетоводен модел на системата „Standard Costing“ в предприятия от промишления сектор Списание “Социално-икономически анализи”, том 13, книга 2/2021 (20), ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ “СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ” - УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО, ISSN - 2367-9379, стр. 193-199

са категоризирани. Много са компонентите на структурата на разходите и научаването за тях помага за разбирането на тази концепция. Предприятията се нуждаят от финансова яснота, за да определят тези разходи и да се позиционират за успех в конкурентна среда. Тази яснота се постига чрез цялостно разбиране на структурата на разходите. А. Остервалдер и Ивс Пигнуар предоставят точно и ясно описание на това какво представлява структурата на разходите в тяхната книга „Създаване на бизнес модел“. „Структурата на разходите описва най-важните разходи, направени по време на работа при определен бизнес модел.“¹⁴⁷ Структурата на разходите е част от бизнес модела, също разработен от А. Остервалдер . В рамките на блока за структура на разходите, управляващите могат да посочат най-значимите разходи в своите операции, като прецизно различават всеки един разход. Необходимостта от тази структура се изразява в това, че по този начин се определят подходящи цени, идентифицирайки потоци от приходи, намалявайки разходите.

Структурата на разходите представлява разпределението на различните видове разходи в една организация или икономическа единица. Разходите могат да бъдат класифицирани въз основа на тяхното поведение по отношение на промените в нивото на дейност или обема на производство, а именно постоянни и променливи. Класифицирането на тези две групи разходи е първата стъпка от анализа на структурата на разходите. Промяната в структурата на разходите често означава промяна в съотношението между тези видове разходи или преминаване към нови начини за управление на ресурсите.

- Фиксирани разходи

Фиксираните разходи, не се променят, остават постоянни в рамките на съответния обхват от дейност или производствен обем. Възможно е тези разходи да варират от месец за месец, но не се променят независимо дали предприятието произвежда повече или по-малко продукти и услуги. „Постоянните разходи се характеризират с непроменлив обем, независимо от големината на производствената дейност“.¹⁴⁸ Фиксираните разходи остават относително стабилни. Към тях може да отнесем постоянни разходи за наем, амортизация на производствена сграда, производствени съоръжения, данъци върху имуществото, комунални услуги и заплати.

- Променливи разходи

Променливите разходи са тези, които варират директно в зависимост от промените в нивото на дейност или обема на производството. Тъй като

¹⁴⁷ Osterwalder, A. и Pigneur, Y.(2010). **Business Model Generation** , с. 40-45. Wiley

¹⁴⁸ Колев, Р.,(2017) По въпроса за класифицирането на разходите в промишлените предприятия, Свищов, Стопанска академия “Д. А. Ценов”, стр. 336

предприятието произвежда повече продуктивни единици или предоставя повече услуги, променливите разходи се увеличават и обратно. Примери за такива разходи са: „Себестойността на продадените стоки“ или преките разходи за производство на продукт, като суровини, бонуси и комисионни за продажби, разходи за труд на почасови работници, преки материални разходи, пътни разходи и маркетингови разходи.

Поведението на разходите може да варира в зависимост от естеството на бизнеса и неговите операции. Разход, който може да бъде фиксиран за един вид бизнес, може да бъде променлив за друг вид бизнес. Такъв пример са комуналните услуги. За малък офис, комуналните услуги могат да бъдат значително фиксирани разходи, нивата на потребление могат да не варират особено, което води до значително стабилни разходи. От друга страна за производствено предприятие или съоръжение с променливи нива на производство, комуналните услуги могат да се считат за променливи разходи. С нарастването на производството потреблението на енергия и разходите за комунални услуги също се увеличават. Поради това всеки бизнес трябва да разграничи различните разходи на фиксирани и променливи, за да рационализира разходите. Следвайки тази логика може да се обърне внимание и на строителството¹⁴⁹ и на други отрасли значими за българската икономика и увеличаването на БВП

Според Райна Петрова „в съпоставка между технологиите, присъщи на Индустрия 4.0, може да се установи излизането на по-предни позиции на изкуствения интелект, електронната търговия, обработката на текст, на изображения и на глас, блокчейн технологиите и др.“¹⁵⁰ Всички тези промени в икономическите субекти налагат и реструктуриране на разходите. Развитието на индустриалните революции променя съществено стопанските единици и по тази причина се откриват и същевременно закриват производства. Например с Индустрия 4.0 се налага промяна в технологията и създаването на нови производствени мощности и това чувствително ще промени разходите за амортизации, спрямо останалите или това ще повиши относителния дял на този

¹⁴⁹ Иванова, С. (2019) *Възможности за оптимизиране на разходите в процеса на проектиране на строителните обекти* Сборник с научни изследвания от годишната конференция „Развитие на българската и европейската икономика – предизвикателства и възможности“ на Стопански факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, проведена на 18-19.10.2018 г. в гр. В. Търново, том. 2. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 91-96

¹⁵⁰ Павлова, М., Петрова, Р., (2023) *ВЛИЯНИЕТО НА ИНДУСТРИЯ 4.0 ВЪРХУ ПАЗАРА НА ТРУДА И ЗАЕТОСТТА В СФЕРАТА НА ФИНАНСОВО-СЧЕТОВОДНАТА ДЕЙНОСТ* Списание „Социално-икономически анализи“, том 15, книга 1/2023 (22), ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ - УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО, ISSN - 2367-9379, с. 62-76

вид разходи в сравнение с другите. Имплементирането на облачни технологии променят структурата на разходите, от гледище на дигитализацията на всички процеси в предприятието. „Системите за отчитане на разходите и калкулиране себестойността на оказаните услуги и произведената продукция, базирани на оптимизация на производствените ресурси, са пряко засегнати от икономическата обстановка. Промислените предприятия произвеждат ресурси, които се потребяват от всички в общественно-икономическия живот.”¹⁵¹ Този фактор също не е за пренебрегване от гледна точка на това, че оптимизирането на редица разходи в различните сектори на икономиката също ще промени цялостно структурата на разходите. Незаобиколим фактор е и дигитализацията. Относно дигитализацията Мария Павлова пише: „Под въздействието на редица стратегически предизвикателства, породени от дигиталната трансформация, професионалните счетоводители са изправени пред необходимостта да увеличават своя принос при създаването на стойност за предприятието, да поемат ролята на стратегически бизнес партньори в рамките на организацията и да бъдат релевантни на съвременните пазарни очаквания.”¹⁵² Всичко това води до редица промени във всяко направление в дейността. Като последно в тази характеристика може да се представи и промяната в структурата на разходите поради законови промени. Пример за такава промяна е енергийният сектор в Р България. Редица предприятия, по силата на европейски директиви и регламенти, започнаха да плащат квоти за емисии на парникови газове. В част от предприятията те се превърнаха в основен компонент в производствените разходи и като цяло – за ТЕЦ „Марица изток“ 2 от 15 % за 2013 г. до 63,5 % за 2022 г.¹⁵³

3. Функции на разходите

Функциите на разходите играят решаваща роля в управлението на предприятията, независимо от техния размер и индустрията, за която се отнасят. Служат като ефективни инструменти, които позволяват на вземащите решения да разберат отражението върху разходите на различните нива на производство, като по този начин информират ключови процеси за вземания на решения.

Важна функция на разходите е именно, това че помага на предприятията да

¹⁵¹ Колев, Р. (2023). Индустрия 4.0 и kaizen costing 4.0 – възможности за развитие на системите за управление на разходите, по пътя към кръгова икономика. Народно стопански архив, (2), с. 68-82

¹⁵² Петрова, Р., Павлова, М., (2024) „ЕФЕКТИТЕ НА ДИГИТАЛНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ ВЪРХУ СЧЕТОВОДНАТА ПРОФЕСИЯ – СЧЕТОВОДНИ РОЛИ И УМЕНИЯ“ УИ „Св. св. Кирил и Методий“, гр. Велико Търново стр. 10

¹⁵³ Колев, Росен (2024) СТРУКТУРЕН АНАЛИЗ НА РАЗХОДИТЕ И ЕФЕКТИВНОСТТА ИМ В ТЕЦ „МАРИЦА-ИЗТОК 2“ ЕАД ЗА ПЕРИОДА 2013-2022 г. e-Journal VFU, ISSN 1313-7514, ВСУ “Черноризец Храбър”, стр. 158

предвиди себестойността на продукцията, като подпомага вземането на решения чрез определяне на най-рентабилното количество за производство. Помагат да мениджърите да оптимизират ресурсите, да маркират ценовите стратегии и да оценят икономическата осъществимост на бизнес проект. Функцията на разходите помага при вземането на стратегически решения относно производството, цените и печалбите. Например нивата на производство могат да бъдат променени въз основа на разходите, свързани с променливи входящи ресурси като материали и труд.

Връзката, която съществува между функцията на разходите и неговия марж на печалба е обратно пропорционална. Колкото по-високи са производствените разходи (функцията на разходите), толкова по-нисък е маржът на печалбата. И обратно, минимизирането на функцията на разходите може да доведе до максимизиране на маржа на печалбата. От което следва, че контролирането на разходите може да помогне за увеличаване на печалбите.

4. Защо отчитаме разходите?

Отчитането на разходите представлява процес на събиране, проследяване, анализиране на разходите, направени по време на жизнения цикъл на предприятието. Отчитането на разходите обикновено се правят на месечна база, те обаче могат да се правят и по-често, дори ежедневно. Тук идва и отговорът на въпросът защо ги отчитаме, като първа причина, е помощта за наблюдение и контрол на бюджета. Помагат на ръководителите и заинтересованите страни да наблюдават финансовото представяне на проекта, да идентифицират и смекчат рисковете и да вземат информирани решения въз основа на действителни и прогнозиран разходи. Целта, която носи е да се гарантира, че проектът остава в рамките на бюджета.

5. Анализ и оценка на структурата на разходите

В днешната конкурентна бизнес среда разбирането на структурата за оценка на разходите е жизненоважна за успеха на всяко предприятие. Оценката позволява на управляващите да оценят и анализират разходите си, като им помага да вземат информирани решения, да оптимизират ресурсите и да подобрят рентабилността. Играе решаваща роля при вземането на решения и финансовото планиране. Оценката на разходите позволява на бизнеса да намери точния баланс между генериране на приходите и контролиране на разходите, като по този начин генерира дългосрочна устойчивост.

Разбирането на тази структура позволява на организациите конкурентно предимство. Като анализират своите разходи, предприятията могат да идентифицират възможностите за спестяване на разходи, да рационализират

процесите и да предлагат продукти и услуги на по-конкурентни цени.

Анализът играе критична роля в оценката на разходите. Той помага на предприятията да разберат финансовите последици от тяхната структура на разходите, да идентифицират области на неефективност и да разработят стратегии за намаляване и оптимизиране на разходите. Също така анализът определя области, където разходите са по-високи или по-ниски от очакваното, което им позволява да предприемат коригиращи действия.

6. Фактори, предизвикващи промени в структурата на разходите

Промяната на структурата на разходите на предприятието може да отнеме от месеци до години, докато промяната на разходите може да отнеме от минути или дни с минимални последици за организацията. Като обобщение на всичко представено до тук в разработката е възможно да се обособят и следните обобщени групи фактори:

Степента на разнообразие и иновации. С въвеждането на нови технологии и автоматизация на процесите, компаниите могат да намалят разходите за труд и да се увеличат разходите за капиталови инвестиции, като машини и оборудване. Така се променя съотношението между труд и капитал в структурата на разходите.

Друг фактор е и промяната в пазара и потребителските изисквания, тъй като потребителите все по-често изискват персонализирани продукти, което може да повиши променливите разходи. За да удовлетворят тези нужди, предприятията могат да променят структурата на разходите си, като инвестират в по-гъвкави производствени системи и верига за доставки.

Глобализацията и външния пазар от своя страна позволява на организациите да използват ресурси и труд от други страни с по-ниски разходи, което може да промени структурата на разходите в ползва на по-евтини суровини и работна ръка.

Регулации и екологични изисквания- С нарастващото значение на екологичната устойчивост, се въвеждат нови регулации, които задължават предприятията да променят своите производствени методи и суровини. Това често води до промяна в структурата на разходите, като се увеличават разходите за екологични чисти технологии и намаляват разходите за традиционни енергийни ресурси.

7. Промяна в структурата на разходите на база данни от Националния статистически институт

Според бизнес сектора, в който функционира предприятието и вида дейност, разходите могат да се обособят като: разходи в производството, разходи в търговията и разходи в сферата на услугите. „Поради тази причина е желателно разходите да се познават в контекста на отрасловите особености, за да могат да се

контролират адекватно на оперативно ниво, планиране и отчитане¹⁵⁴.

Разходите, които всички предприятия от отрасъла промишленост извършват, са свързани с производствения процес и административната дейност на управленския персонал. Тези разходи ежегодно се разглеждат от Националния статистически институт. С информацията, която предоставя НСИ¹⁵⁵ може да се определят зависимости, както и да се направят определени изводи относно структурата на разходите по икономически елементи, и тяхното изменение във времето. Правилното структуриране на разходите дава възможност за повишаване на устойчивостта и същевременно намаляване на риска¹⁵⁶.

Заклучение

Промяната в структурата на разходите е неизбежен процес за всяка организация, която се стреми към устойчивост и конкурентоспособност в бързо променящата се икономическа среда. Анализът и управлението на структурата на разходите позволяват на предприятията да отговорят на предизвикателствата, като едновременно с това максимизират печалбата и минимизират рисковете. В дългосрочен план успешната промяна в разходната структура не само подобрява финансовите резултати, но и укрепва гъвкавостта на организацията, като дава възможност да се адаптира и расте в условия на несигурност. Въпреки че промените в структурата на разходите могат да бъдат предизвикателни, те са също така ключ към устойчиво развитие и успех на бизнеса в дългосрочен план.

¹⁵⁴ Атанасова, А.(2021), Управленско счетоводство, Научна икономика, Варна, стр.115

¹⁵⁵ Данни за структурата на разходите в различните видове предприятия може да се открие в Статистическите годишници на НСИ

¹⁵⁶ Петрова, Петя (2019) *Оповестяване на риска в консолидираните финансови отчети на публичните дружества - очаквания и реалност* В: Development of the Bulgarian and European Economies – Challenges and Opportunities/ Развитие на българската и европейската икономика – предизвикателства и възможности, vol.2/ том 2. Велико Търново: УИ „Св.св. Кирил и Методий“, 2019, с. 62-75.

Използвана литература

1. **Атанасова, А.(2021)**, Управленско счетоводство, Научна икономика, Варна, стр.115
2. **Иванова, С, (2019)** *Възможности за оптимизиране на разходите в процеса на проектиране на строителните обекти* Сборник с научни изследвания от годишната конференция „Развитие на българската и европейската икономика – предизвикателства и възможности“ на Стопански факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, проведена на 18-19.10.2018 г. в гр. В. Търново, том. 2. Велико Търново: УИ „Св.св. Кирил и Методий“, с. 91-96
3. **Международни счетоводни стандарти**, ФорКом, С., 2001г, Въведение, с.65
4. **Колев, Р., (2017)** По въпроса за класифицирането на разходите в промишлените предприятия, Свищов, Стопанска академия “Д. А. Ценов”, стр. 336
5. **Колев, Р. (2023)**. Индустрия 4.0 и Kaizen costing 4.0 – възможности за развитие на системите за управление на разходите, по пътя към кръгова икономика. Народно стопански архив, (2), с. 68-82
6. **Колев, Росен (2024)** *СТРУКТУРЕН АНАЛИЗ НА РАЗХОДИТЕ И ЕФЕКТИВНОСТТА ИМ В ТЕЦ „МАРИЦА-ИЗТОК 2“ ЕАД ЗА ПЕРИОДА 2013-2022 г.* e-Journal VFU, ISSN 1313-7514, ВСУ “Черноризец Храбър”, стр. 158
7. **Колев, Росен (2021)** Счетоводен модел на системата „Standard Costing“ в предприятия от промишления сектор Списание “Социално-икономически анализи”, том 13, книга 2/2021 (20), ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ “СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ” - УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО, ISSN - 2367-9379, стр. 193-199
8. **Павлова, М.,(2010)** Управленско счетоводство – оценка и анализ на дейността, ЛМБ Инвест, В. Търново, стр.31
9. **Павлова, М., Петрова, Р., (2023)** *ВЛИЯНИЕТО НА ИНДУСТРИЯ 4.0 ВЪРХУ ПАЗАРА НА ТРУДА И ЗАЕТОСТТА В СФЕРАТА НА ФИНАНСОВО-СЧЕТОВОДНАТА ДЕЙНОСТ* Списание “Социално-икономически анализи”, том 15, книга 1/2023 (22), ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ “СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ” - УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО, ISSN - 2367-9379, с. 62-76
10. **Петрова, Петя (2019)** *Оповестяване на риска в консолидираните финансови отчети на публичните дружества - очаквания и реалност* В: Development of the Bulgarian and European Economies – Challenges and Opportunities/ Развитие на българската и европейската икономика – предизвикателства и възможности, vol.2/ том 2. Велико Търново: УИ „Св.св. Кирил и Методий“, 2019, с. 62-75
11. **Петрова, Р., Павлова, М., (2024)** *„ЕФЕКТИТЕ НА ДИГИТАЛНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ ВЪРХУ СЧЕТОВОДНАТА ПРОФЕСИЯ – СЧЕТОВОДНИ РОЛИ И УМЕНИЯ“* УИ „Св. св. Кирил и Методий“, гр. Велико Търново стр. 10
12. **Osterwalder, A. и Pigneur, Y.(2010)**. *Business Model Generation* , с. 40-45. Wiley

ПРОМЕНИ В СЧЕТОВОДНОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО

CHANGES IN ACCOUNTING LAW

Десислава Манолова

Специалност „Счетоводство и контрол“, 4 курс,
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
Email: S2106010939@sd.uni-vt.bg

Abstract: *Accounting legislation is among the most changed in the Republic of Bulgaria. However, these changes are significant and fundamental for enterprises, because they regulate accounting and other activities. The latest changes are necessary due to the entry into force of a new European directive for the implementation of ESG standards for enterprises and at the same time the requirements for determining the size of the same are changing.*

Keywords: *accounting, law, changes*

ВЪВЕДЕНИЕ

Счетоводството заема важно място в икономиката, като осигурява достоверна и ясна информация за финансовото състояние на организациите. За да се гарантира прозрачността, автентичността и точността на тази информация, счетоводната наука и практика се контролират от група от стандарти и правила, познати като счетоводно законодателство.

Счетоводното законодателство се характеризира с дълга история, като неговата основна роля и значение се изменят и развиват паралелно с икономическите и социалните изменения. Марин Димитров пише: „По-късно, когато през 1673 година във Франция се приемат „Търговския кодекс“ и през 1861 година в Германия „Всеобщ немски закон“ в счетоводството се внася нов елемент с включването е него на правни норми при воденето на търговските книги от търговците¹⁵⁷. Това е област, която се приспособява към развитието на нови технологии и променящите се условия в икономиката или иначе казано счетоводството и нормативните промени вървят ръка за ръка с икономическото развитие. С нарастването на международните пазари и интеграция на националните икономики, през последните десетилетия, важноста от уеднаквиени счетоводни стандарти и правила стремглаво се засилва. Въвеждането на Международните счетоводни стандарти за финансово отчитане (МСФО), се отбелязва като значим момент от развитието на счетоводното законодателство, тъй като се осигурява основата за сравняване и яснота на финансовите отчети на международно ниво.

¹⁵⁷ Димитров, М., Симеонова, Р., (2012) Теория на счетоводството, Академично издателство „Ценов“ гр. Свищов, стр. 9

ИЗЛОЖЕНИЕ

Интересен поглед и значение на развитието на счетоводното законодателство в България представя Антон Свраков, който акцентира и върху принципа на изграждане на това законодателство. „У нас се е създала странната представа, че счетоводното законодателство се развива саму за себе си или в най-добрия случай, за да обслужва администрацията. Според мен твърде слаба е връзката му с нуждите на сферата, към която то е насочено – бизнеса. Ето основните причини за това:

- а) наследената историческа обремененост, която видяхме, че води началото си от преди цял век;
- б) откъснатост на Търговския закон от Закона за счетоводството;
- в) слаба финансова и юридическа подготовка на една немалка част от собствениците и ръководителите. Тяхната загриженост се свежда основно до внасяне на по-малко ДДС и избягване на осигуровки върху по-високите заплати;
- г) липса на интерес от страна на работодателските организации към развитието на счетоводното законодателство, независимо че това би било в тяхна полза. Той е заместен изцяло от интерес към данъчните закони;
- д) подценяване на счетоводния труд от редица собственици, тъй като, както посочихме по-горе, те нямат минимално разбиране за неговото значение за по-доброто финансово управление;
- е) липса на национална, но и на международно призната организация на счетоводителите, която да им налага по-строги правила за първоначална и текущо поддържана квалификация.¹⁵⁸

Като съществена цел на счетоводното законодателство е да се гарантира истинността и съотношението на отчетните данни с учредените изисквания и регламенти и да се подсигури защита на интересите на различните потребители на финансова информация. Благодарение на изграждането на точни и ясни правила за отчетност и методи на контрол, счетоводното законодателство допринася за създаването на доверена информация, която служи като основание за вземане на точни и адекватни икономически решения.

Целта на настоящата работа е да изследва съществените промени в счетоводното законодателство, да разгледа причини, поради които са наложени, както и влиянието им върху организациите и счетоводните специалисти като цяло.

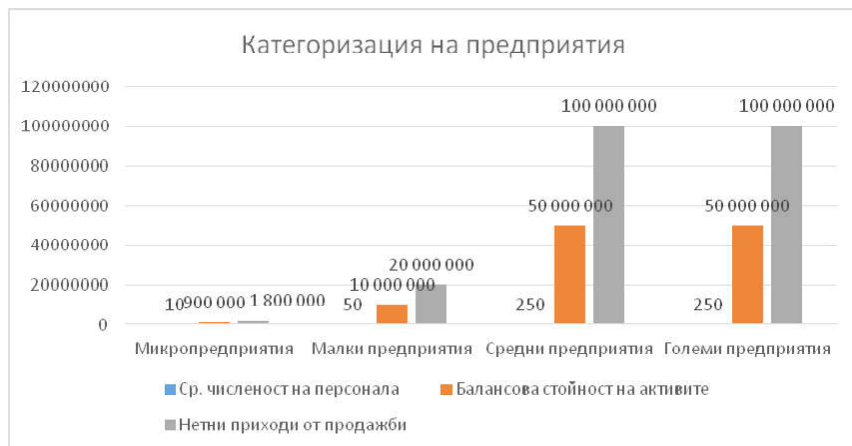
¹⁵⁸ Свраков, А.,(2021) Развитие на счетоводното законодателство в България, ИК Труд и право, Списание ИДЕС, Извънреден брой, стр. 18

1. Промени в Закон за счетоводството 2024 г.

1.1. Категоризация на предприятия

Промените в счетоводното законодателство в България през последните години целят да облекчат административната тежест над микро и малките предприятия, като в същото време разширяват контрола и прозрачността над по-големите предприятия.

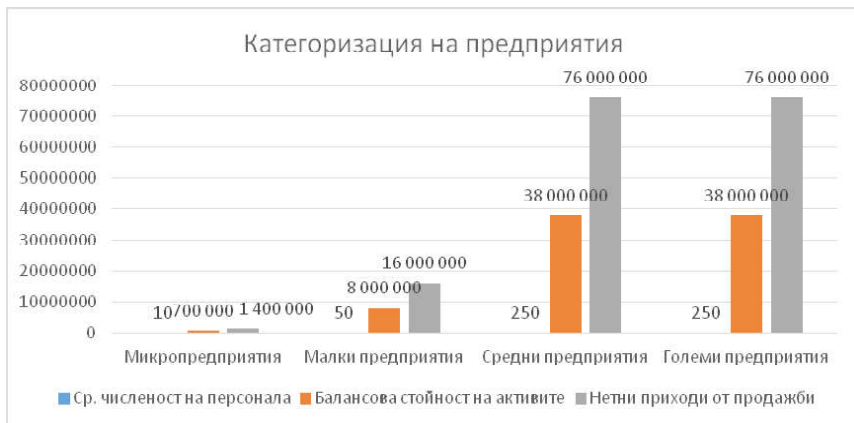
Категоризацията на предприятието обикновено се основава на три ключови критерия, а именно средна численост на персонала, балансова стойност на активите и нетни приходи от продажба. В Закона за счетоводството от 2024 г. се изменят критериите за категоризация на предприятията (*диаграма 1*)¹⁵⁹:

Диаграма 1

За първи път категоризацията на предприятията е въведена в Закона за счетоводството от 2015 г., където ако предприятие не надвишава най-малко два от трите си показатели за дадена категория към 31.12.2015 г., то попада в тази категория. Ако впоследствие предприятието престане да отговаря на два от показателите за съответната категория в продължение на две последователни години, настъпва промяна в категоризацията му. В *диаграма 2* следва да се разгледат показателите:

¹⁵⁹ Закона за счетоводство, Обн. ДВ. бр.95 от 8 Декември 2015г., влязъл в сила 01.01.2016 г., изм. ДВ. бр.79 от 17 Септември 2024 г.

Диаграма 2

Категоризацията на предприятията в България претърпява няколко съществени промени през последните години, като целта е да се въведе съответствие с европейските стандарти. Директивата на Европейския съюз 2013/34/ЕС поставя основата на класификацията на предприятията. Промените, които се наблюдават за двата периода за микро и малките предприятия, показват, че се дава възможност на организациите да не се натоварват с допълнителни изисквания и административни разходи и да се съсредоточат върху основните си дейности. За средните и големите предприятия показателите остават еднакви, тъй като големите компании имат строги изисквания за одит и отчетност, и те попадат в категорията за международните счетоводни стандарти за отчетност (МСФО). В заключение, структурата остава непроменена, но е актуализирана с нови горни граници на балансовата стойност на активите и нетните приходи на продажби.

1.2. Финансов одит

Като следваща значителна промяна в Закона за счетоводството от 2024 г. може да се характеризират измененията в праговете за задължителен финансов одит, чиято цел е да се облекчат по-малките организации от задължителен одит и да се фокусира върху значително по-големите икономически субекти. В Закона за счетоводството се споменава, че едно предприятие трябва да подлежи на задължителен финансов одит, ако надвишава два от критериите, а именно- задължителният среден брой на заетите лица е 50 души, нетните приходи от продажба да са 8 млн. лв., а балансовата стойност на активите- 4 млн. лв.

1.3. ESG отчети

През 2024 г. изискванията за ESG отчетите са значително засилени в България, като в резултат се очаква близо 800 предприятия да бъдат подложени на изготвяне на отчет за устойчивост. Броят ще бъде достигнат поетапно до 2026 г. Целта е да се изготвя по-детайлна и стриктна ESG отчетност. С тази промяна, освен големите организации, и малките и средни предприятия, чиито прехвърлими ценни книжа са допуснати до търговия на регулирания пазар в държава членка на Европейския съюз, ще трябва да изготвят такъв отчет. Спазването на тези изисквания е от особена важност за български организации и тяхното дългосрочно развитие и престиж. Тези изисквания налагат компаниите да адаптират своите счетоводни политики, съгласно новите промени. Законът планира глоби за непубликуване, невключване и/или непълно и невярно представяне на информацията в отчета за устойчивост в доклада за дейността на предприятието. Спорен Надежда Веселинова : „Динамиката на средата очертава тенденции към разширяване обхвата на ESG критерии. Фирмите трябва да планират не само традиционните ESG критерии, но да предвидят и нови социално икономически предизвикателства, което разширява набора от критерии ..”¹⁶⁰

2. Счетоводна политика

Счетоводната политика е ключов елемент от всяко едно предприятие, тъй като чрез нея се осигурява съответствие със законовите изисквания, като се стреми да се постигне прозрачност и обективност във финансовата отчетност. Счетоводната политика е съвкупност от практики, правила и принципи, които организацията прилага при изготвянето на финансовите си отчети. „Разработването на счетоводна политика се счита за един от основните елементи на организацията на счетоводството. Целта на формирането на счетоводната политика е създаването на система от документи, която да осигури единна методология за организиране на всички видове счетоводство и да повиши качеството на отчетите, както и да представи надеждна и оперативна информация за вземане на разумни управленски решения.”¹⁶¹ Предприятията са задължени да адаптират своите счетоводни политики, поради промените в счетоводното законодателство, за да има съответствие с новите стандарти. Ако отново обърнем внимание на интегрирането на ESG стандартите, то : „Необходимо е да се определи конкретно място в нефинансовата информация за представянето на влиянието

¹⁶⁰ Веселинова, Н., Интегрирането на ESG критерии в бизнес планирането, Сборник с доклади от Международен научен форум “Световни и национални бизнес трансформации - проактивни, управленски, финансово-счетоводни и планови решения”, 25-26 Октомври 2024 г., гр. Свищов, СА “Д.А. Ценов”, АИ “Ценов” Свищов, стр. 251-257

¹⁶¹ Grigoryan, L., Nakobyan, A. (2024). THE ESTABLISHMENT OF MANAGERIAL ACCOUNTING., *Economics, Finance and Accounting*, 1(13), 44-54.

върху околната среда, така се постига засилването на вниманието и получаване на данни сравнително бързо. Това се изисква от възможността на органите за контрол да санкционират неправилно оповестената информация за всеки един от компонентите от петте стандарта за екологичното влияние¹⁶²

2.1. Изменения в Международните стандарти за финансовото отчитане

Международните стандарти за финансово отчитане са основен компонент на финансово отчитане за много организации в ЕС, включително и в България. Значителни промени през последните години претърпяват МСФО 9, 15 и 16. МСФО 9 въвежда нови изисквания за класификация и оценяване на финансовите активи. МСФО 15 въвежда нов подход към признаването на приходите, като се основава на „петстепенен модел“, а МСФО 16 регулира нови изисквания за отчитането на оперативните лизинги.

2.2. Отчитане на устойчивост и социално въздействие

Включването на нови показатели за отчитане на устойчивостта, изисква разширяване на счетоводната политика на компаниите. Тези показатели включват използването на природните ресурси, социално въздействие, въглеродни емисии и други фактори, които налагат изграждането на нови процеси и въвеждане на подходи за оценка и измерване на тези нефинансови данни, което се явява като нова сфера за повечето предприятия.

Адаптирането на счетоводната политика спрямо новите законови изисквания е сложен и комплексен процес. Изискванията за повишена прозрачност и отчетност в местен и глобален мащаб засилват значението за адекватна счетоводна политика, която отразява новите регулаторни стандарти и цели.

3. Други промени

През последните години Законът за корпоративно подоходно облагане претърпява значителни промени, с цел модернизация на законодателството, поради новите икономически реалности, пред които са поставени организацията.

3.1. Глобален минимален данък

Основна промяна за 2024 г. е глобалният минимален данък, който става неделима част от действащия ЗКПО¹⁶³. С въвеждането на минимална данъчна

¹⁶² Колев, Р. (2024) Интегриране на екологични стандарти в счетоводната политика, Сборник с доклади от Международен научен форум “Световни и национални бизнес трансформации - проактивни, управленски, финансово-счетоводни и планови решения”, 25-26 Октомври 2024 г., гр. Свищов, СА “Д.А. Ценов”, АИ “Ценов” Свищов, стр. 166-171

¹⁶³ Закон за корпоративното подоходно облагане, Обн. ДВ. бр.105 от 22 Декември 2006 г., влязал в сила от 01.01.2007 г., доп. ДВ. бр.72 от 27 Август 2024 г.

ставка от 15% върху печалбите на мултинационални компании с годишен оборот над 750 млн. евро, се стреми да се предотврати ерозията на данъчната основа, да се увеличат приходите в националните бюджети на приелите страни, да се създаде равнопоставена конкурентна среда, и т.н. Въвеждането на глобален минимален данък е основна стъпка срещу избягването на данъци. По този начин се достига по-справедливо ниво на облагане в глобален мащаб.

През 2024 г. в Закона за данъците върху доходите на физическите лица (ЗДДФЛ) са въведени няколко немаловажни промени, които целят да улеснят отчетността и да се засили контролът върху определени доходи, както и да се насърчи устойчивото развитие.

3.2. Освобождаване от облагане на доходите от отпадъци

В Закона се споменава, че са освободени от облагане на доходите лица, които имат право да извършват събиране, оползотворяване, рециклиране или обезвреждане на отпадъци, в съответствие със Закона за управление на отпадъците. Преди промяната доходите са се облагали с окончателен данък.

3.3. Деклариране на командировъчни средства

От 01.01.2024 г. е въведено задължение за работодателите да декларират изплатените командировки над 1000лв. Целта е да се насърчават предприятията да използват командировките и да се подобряват условията за труд без допълнителна тежест над служителите. Данните относно необлагаемите доходи за 2024 г. следва да се подадат в началото на 2025 г.

Заклучение

Промените в счетоводното законодателство са неизбежна част от приспособяването на регулаторната и икономическата среда към активните условия на глобалния и местния пазар. Периодичното обновяване на нормативните изисквания отразява стремежа за прозрачност, обективност и ефикасност в отчетността на организациите. Тези промени често поставят предизвикателства пред компаниите, които трябва бързо да внедрят новите правила и принципи в дейността си. Адаптирането към новите условия изисква добро познаване на законите и добра организация на процесите, които съдействат за своевременното изпълнение на регулаторните стандарти. Счетоводните специалисти заемат важно място в този процес, тъй като осигуряват надеждна база за икономическа отчетност, необходима за развитието на компаниите и за доверието на заинтересованите страни. В заключение, промените в счетоводното законодателство целят не само да въведат нови правила, но и да изградят устойчива финансова среда, която да подкрепя бизнеса.

Използвана литература

1. **Grigoryan, L., Hakobyan, A. (2024).** THE ESTABLISHMENT OF MANAGERIAL ACCOUNTING., *Economics, Finance and Accounting*, 1(13), 44-54.
2. **Веселинова, Н.,** Интегрирането на ESG критерии в бизнес планирането, Сборник с доклади от Международен научен форум “Световни и национални бизнес трансформации - проактивни, управленски, финансово-счетоводни и планови решения”, 25-26 Октомври 2024 г., гр. Свищов, СА “Д.А. Ценов”, АИ “Ценов” Свищов, стр. 251-257
3. **Димитров, М., Симеонова, Р., (2012)** Теория на счетоводството, Академично издателство „Ценов“ гр. Свищов, стр. 9
4. **Колев, Р. (2024)** Интегриране на екологични стандарти в счетоводната политика, Сборник с доклади от Международен научен форум “Световни и национални бизнес трансформации - проактивни, управленски, финансово-счетоводни и планови решения”, 25-26 Октомври 2024 г., гр. Свищов, СА “Д.А. Ценов”, АИ “Ценов” Свищов, стр. 166-171
5. **Свраков, А.,(2021)** Развитие на счетоводното законодателство в България, ИК Труд и право, Списание ИДЕС, Извънреден брой, стр. 18
6. **Закон за данъка върху доходите на физическите лица (ЗДДФЛ)**, Обн. ДВ. бр.95 от 24 Ноември 2006г., влязъл в сила 01.01.2007 г., изм. ДВ. бр.70 от 20 Август 2024 г.
7. **Закон за корпоративното подоходно облагане**, Обн. ДВ. бр.105 от 22 Декември 2006г., влязъл в сила от 01.01.2007 г., доп. ДВ. бр.72 от 27 Август 2024 г.
8. **Закона за счетоводство**, Обн. ДВ. бр.95 от 8 Декември 2015г., влязъл в сила 01.01.2016 г., изм. ДВ. бр.79 от 17 Септември 2024 г.

ПРИЧИНИ ЗА ИЗМАМИ В СЧЕТОВОДСТВОТО. „КРЕАТИВНО“ И „АГРЕСИВНО“ СЧЕТОВОДСТВО

CAUSES OF ACCOUNTING FRAUD. "CREATIVE" AND "AGGRESSIVE" ACCOUNTING

Десислава Филева

Специалност „Счетоводство и контрол“, 4 курс,
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
Email: S2106011873@sd.uni-vt.bg

***Abstract:** Accounting fraud is a vast and extremely dynamic scientific subject. Research in this direction is constantly changing its nature due to the changing economic situation. Changes in regulations and the European framework also affect it, which also causes the development of the subject in question. The possibilities of "creative" and "aggressive" accounting suggest an environment of higher security for economic entities.*

***Keywords:** accounting fraud, creative accounting*

ВЪВЕДЕНИЕ

Концепцията за „креативно счетоводство“ е сравнително ново явление, което включва хора, които се стремят да заобиколят или пренебрегнат установените счетоводни разпоредби, за да получат предимство. Въпреки това, няма общоприето определение за „креативно счетоводство“, тъй като различни автори и професионални организации предоставят различни тълкувания, като се фокусират върху различни аспекти на термина.

Една възможна дефиниция характеризира „креативното счетоводство“ като манипулиране на финансови данни, оставяйки в рамките на правните и счетоводни стандарти, но отклонявайки се от предназначението си, като в крайна сметка не успява да представи точен и безпристрастен поглед върху финансовото състояние и представяне на компанията.

Друга дефиниция го описва като използване на агресивни тактики за генериране на по-високи финансови резултати, като например увеличена печалба на акция. Освен това някои определят „креативното счетоводство“ като представяне на финансова информация по подвеждащ начин, който не нарушава никакви закони.

Концепцията, обсъждана в научната литература, може да бъде наричана с различни имена като „готвене на книгите“, „агресивно счетоводство“, „масажиране на числата“ и други термини като „подреждане на витрини“

(въпреки че този термин има малко по-широко значение). Докато „творческото счетоводство“ технически не нарушава правните норми, то поражда опасения относно надеждността на финансовите отчети, тъй като компрометира честното представяне на информацията в тях. За разлика от неумишлените грешки и неточности във финансовите отчети, които не са умишлено прикрити, „креативното счетоводство“ включва умишлени усилия на лица или групи, често компетентни и квалифицирани, да скрият своите действия. Б. Йонкова в един от трудовете си по тази тема заключава, че въпросът за творческото счетоводство „винаги ще остане актуален, защото винаги ще има хора, които намират начини да заобикалят установените правила.“¹⁶⁴

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Етични въпроси и счетоводни измами

Мария Павлова пише: „Измами в счетоводството е имало и преди. Те могат да възникнат по различни причини при решаването на даден проблем.“¹⁶⁵. Счетоводната измама и етичните дилеми, които тя представлява, са тясно преплетени. В днешно време има широко разпространено признание, че предприятията притежават етичен аспект и са задължени да се придържат към етичните принципи и стандартите за отчетност, посочени в законодателството и препоръчителните насоки. Следователно както мултинационалните корпорации, така и малките и средните предприятия са въвели етичен кодекс, който служи за идентифициране на основните характеристики на всяка компания, независимо от нейния размер, и за въвеждане на понятието социална отговорност.

За да отговори на изискването за обществена отчетност, Италия въведе административната отговорност D. Lgs. 231/2001, който установява създаването на кодекс за морал и етика („Codice Etico 231“) и очертава насоките за етично поведение. Вградени в този кодекс са моралните принципи, които определят компанията и предоставят насоки как да предотвратим престъпна вина. Значението на корпоративната етика не може да бъде надценено, тъй като тя играе ключова роля за възпирането на корпоративни и счетоводни измами.

Несъмнено компания, която дава приоритет на етиката, почтеността и отчетността, значително намалява вероятността от измамни дейности поради цялостното обучение, което нейните служители получават по принципите,

¹⁶⁴ Йонкова, Б., Креативното счетоводство и ролята на независимия финансов одит, годишник ИДЕС, София, 2011, стр. 79

¹⁶⁵ Павлова, М.(2014)Ценности и етика в счетоводната професия, УИ „Св. св. Кирил и Методий“ – гр. Велико Търново, стр. 20

изложени в етичния кодекс. Изследването на Micewski и Troy¹⁶⁶ демонстрира трайните последици от счетоводните измами, подчертавайки как те изваждат най-вече етичните предизвикателства, пред които е изправено ръководството, дори и да изглежда като временно решение на неотложен проблем.

2. "Креативно" счетоводство

Концепцията за креативно счетоводство първоначално е изследвана от английския автор Ian Griffith¹⁶⁷ през 1986 г. и оттогава е получила световно признание. Въпреки че няма общоприето определение за този термин, тълкуването му варира в различните страни. В академичната литература често се споменава с алтернативни имена като „управление на приходите“ или „изглаждане на доходите“.

Въпреки че няма точна дефиниция на термина, той има различни значения в зависимост от страните, в които са дадени. В САЩ творческото счетоводство е не само легална операция, насочена към коригиране на счетоводни данни, но има по-широко значение, включващо в себе си и измама. Вместо това в европейската литература е известно с уникалното име творческо счетоводство. За разлика от това, в Обединеното кралство творческото счетоводство се счита само за практика в рамките на регулаторната система и е напълно легитимно.

Ian Griffith въвежда термина „креативно счетоводство“ в книгата си Творческо счетоводство. Според Griffiths всяка компания се занимава с манипулиране на печалбата.

Компаниите са изправени пред значителен риск, когато започнат да променят определени аспекти на своите финансови отчети, потенциално преминавайки границата, където „креативното“ счетоводство се трансформира в измамно поведение. Тези действия обикновено се ръководят от мотивация, свързана с възнаграждението на мениджърите, което може да е свързано с представянето на компанията или дивидентите, ако мениджърите също притежават акции в компанията.

3. Откриване на измами и счетоводни измами

Целта на този раздел е да представи общ преглед на откриването на измами, като започнем с изследване на статистическите подходи, използвани във връзка с компютърни системи и специфични алгоритми.

Впоследствие ще проучим алтернативни техники, които не разчитат на

¹⁶⁶ Micewski, E. R., & Troy, C. (2007). Business ethics - deontologically revisited. *Journal of Business Ethics*, 72(1), 17-25.

¹⁶⁷ Griffiths, I. (1986). *Creative accounting*. London: Sidgwick and Jackson.

информационни системи, включително сигнализиране, триъгълник на измами и мозъчна атака.

Процесът на откриване на измами и манипулиране на счетоводни данни с помощта на статистически методи започва с извличане на данни. Това включва извличане на подходящи данни, които ще служат като основа за изчисляване на финансови показатели, които оценяват вероятността от фалит или измама. След като данните бъдат събрани, ще бъдат използвани статистически методи като закона на Benford, Altman's z-score и Beneish's M-score.

3.1. Законът на Benford

Революционното откритие на закона на Бенфорд от Newcomb през 1881 г. и последващото му утвърждаване от Benford през 1938 г. го превърнаха в незаменим инструмент в света на бизнеса.

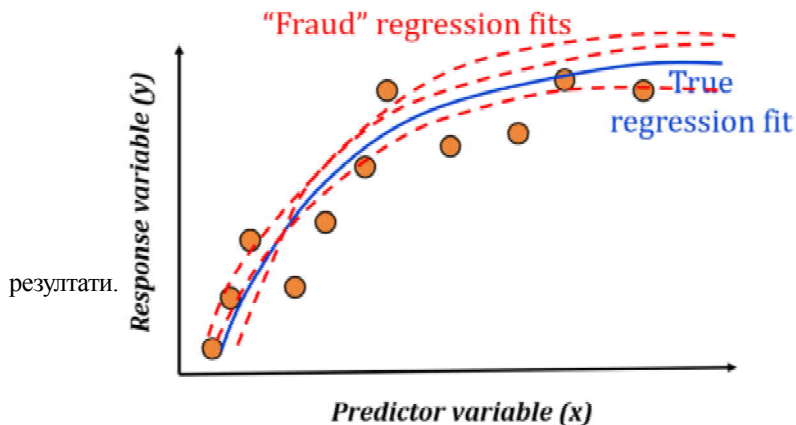
Неговото значение през последните години е очевидно от факта, че от 350 научни статии за разпределенията на Benford, 166 са публикувани между 2000 и 2006 г.

Тази статистическа техника, често наричана „антидопингов тест“, играе решаваща роля в разкриването на измами и анализа на счетоводните данни. От одиторите се изисква да използват аналитични процедури, за да идентифицират необичайни тенденции или транзакции и да правят предположения въз основа на моделите на разпространение на данните. Като предоставя очаквани модели на цифри в цифровите данни, Законът на Бенфорд служи като надежден тест за проверка на автентичността и точността на транзакционните счетоводни данни.

В своето цялостно проучване Nigrini & Miller¹⁶⁸ не само обясняват механиката на модела на Бенфорд, но също така въвеждат тест от втори ред, който изследва честотите на цифрите в разликите между класираните стойности в набор от данни. Прилагайки този допълнителен тест към четири различни набора от транзакционни данни, те успешно откриха грешки при извличане на данни, закръгляване на данни, данни, генерирани чрез статистически процедури, и неточно подредени данни.

За ефективното използване на модела на Бенфорд е важно да се сведе до минимум вероятността както от фалшиви положителни, така и от фалшиви отрицателни

¹⁶⁸ Nigrini, M. J., & Miller, S. J. (2009). Data diagnostics using second-order tests of Benford's law. *Auditing*, 28(2), 305-324.

Фигура 1: Модел на Бенфорд

Източник: <https://builtin.com/data-science/benfords-law>

3.2. Z-score (зет-резултатът) на Алтман

Друг статистически метод, който обикновено се прилага към счетоводни данни и при откриване на измами, е z-резултатът на Алтман. Altman (1968)¹⁶⁹ със своята научна публикация представи на света модела z-score, който е резултат от тест за платежоспособност на компания, измерен на нейната вероятност от провал.

Индикаторът на Алтман е изграден върху пет финансови индикатора, които могат да се получат от финансовия отчет на компанията:

X1 = Оборотен капитал/Общи активи;

X2 = Неразпределена печалба/Общ актив;

X3 = ЕБИТ/Общи активи;

X4 = Пазарна стойност на собствения капитал/общо пасиви;

X5 = Продажби/Общи активи.

z-score моделът след това се изчислява от следната формула:

$$Z_SCORE = 1.2X_1 + 1.4X_2 + 3.3X_3 + 0.6X_4 + 0.999X_5$$

¹⁶⁹ Altman, E. I. (1968). Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy. *Journal of Finance*, 23(4), 589-609.

Чрез анализиране на резултатите е възможно да се установи нивото на уязвимост на компанията към неплатежоспособност и последващ фалит. Ако z-резултатът надвишава 2,99, компанията може да бъде класифицирана като в сигурна позиция. Обратно, ако резултатът падне под 1,81, компанията се счита, че е в опасна „зона на бедствие“. И накрая, когато z-резултатът дава стойност между 2,99 и 1,81, това е сива зона, където резултатите не са сигурни и те трябва да бъдат проверени с повече анализи.

В проучване, проведено от Almamy et al.¹⁷⁰ беше установено, че добавянето на парични потоци към петте променливи на модела може да има правилен резултат при оценката на здравето на компанията и в риска от платежоспособността на британските компании.

Освен това, за да се тества предсказващата сила на модела на степента на Алтман, той беше приложен преди, по време и след кризата от 2008 г. Резултатите показват, че „моделът J-UK“ има по-голяма точност от модела z-score при прогнозирането на здравословното състояние на компанията.

3.3. Моделът M-score (м-резултатът) на Бенейш

Моделът M-score, разработен от професор Beneish, във връзка с z-score на Алтман и закона на Бенфорд, служи като надежден инструмент за откриване на измамни дейности. Този математически подход, състоящ се от осем променливи, ефективно идентифицира случаи на финансови измами и разкрива склонността на компанията към манипулиране на счетоводна информация.

Чрез комбиниране на действителните данни от баланса, променливите точно описват степента на управление на приходите.

Променливите на M-резултатите са:

SGI (индекс на растеж на продажбите),

GMI (индекс на брутния марж),

AQI (индекс на качеството на активите),

DSRI (индекс на продажбите за дни във вземания),

SGAI (индекс на продажби, общи и административни разходи),

DEPI (Индекс на амортизация),

LVGI (Индекс на ливъридж) и

TATA (Общо натрупване към общите активи).

¹⁷⁰ Almamy, J., Aston, J., & Ngwa, L. N. (2016). An evaluation of Altman's z-score using cash flow ratio to predict corporate failure amid the recent financial crisis: Evidence from UK. *Journal of Corporate Finance*, 36(c), 278 - 285.

След като финансовите индикатори са изчислени, следващата стъпка е използването им в линейната регресия:

$$M_SCORE = -4.84 + 0.92 DSRI + 0.528 GMI + 0.404 AQI + 0.892 SGI + 0.115 DEPI - 0.172 SGAJ + 4.679 TATA - 0.327 LVGI$$

Когато *m*-резултатът падне под -2,22, това показва, че компанията не е участвала в никаква форма на счетоводна манипулация. Обратно, ако *m*-резултатът надвишава -2,22, това предполага, че е по-вероятно компанията да е използвала тактики за управление на приходите.

Индикаторът на Бенейш служи като ценен инструмент за определяне на онези, които са манипулирали данни, и идентифициране на конкретните области, в които са приложени стратегии за управление на приходите. В процеса на откриване на измами, статистически техники като закона на Бенфорд, *z*-резултат на Алтман и *M*-резултат на Бенейш се оказаха ценни и надеждни. Наред с тези аналитични методи, експертите по откриване и предотвратяване на измами използват допълнителни инструменти.

Един от начините за събиране на информация и идеи е чрез сесии за сътрудничество, като мозъчна атака или чрез разпространение на въпросници на служители на различни нива в организацията. Друг метод е да се осигурят канали за подаване на сигнали, които позволяват на лицата да докладват за всякакви незаконни действия в рамките на компанията, като същевременно запазват своята анонимност.

И накрая, измамният триъгълник на Албрехт служи като ценен инструмент за идентифициране на конкретни фактори, които е вероятно да допринесат за счетоводни или финансови измами, когато се комбинират.

3.4. Whistleblowing (подаване на сигнали)

По време на своите разследвания през 70-те години на миналия век Ралф Недар въвежда термина „подаване на сигнали“, за да опише концепция, която вече съществува в корпоративната сфера. Преди приноса на Недар лицата, които разкриха неправомерни действия, бяха наричани с по-неблагоприятни термини като „доносник“ или „къртица“. Речникът на Кеймбридж дефинира подателя на сигнали като „човек, който казва на някого с власт за нещо незаконно, което се случва, особено в държавен отдел или компания“. Освен това, обикновено при повечето обстоятелства лицето, което проговаря е служител на докладваната компания.

Dyck, Morse & Zingales¹⁷¹ (2010) са направили проучване, проведено върху случаи на измами в Съединените щати от 1996 г. до 2004 г., което разкрива недостатък в системата за стимулиране на подателите на сигнали. Отбелязано е, че при одиторите, анализаторите и служителите не са постъпили значителен брой лица, подаващи сигнали за нередности. Трябва да се отбележи, че служителите изглеждат са в неизгодно положение, когато става въпрос за докладване на измамни дейности.

Според множество лица, които са разкрили неправомерни действия, финансовата тежест, която са изпитали в резултат на действията си, ги е накарала да преосмислят решението си и да изберат мълчание в бъдеще. Академичните изследвания се задълбочават в различните фактори, които допринасят за това подателите на сигнали да изберат да замълчат, когато са изправени пред възможността да действат етично.

MacGregor и Stuebs¹⁷² са използвали триъгълника на измамата и моделите на морално поведение, за да определят елементите, които могат да подтикнат служителите да оправдаят своето „измамно мълчание“. Тези фактори често се въртят около индивидуалните характеристики, обществените и културни влияния и моралното съзнание.

3.5. Триъгълник на измамите

Триъгълникът на измамите, метод, използван за разкриване на случаи на счетоводни измами и измами като цяло, първоначално е предложен от Cressey¹⁷³ и по-късно възобновен от Albrecht¹⁷⁴ през 1984 г. Според тази теория измамата е резултат от три ключови фактора: възможност, натиск и рационализация. Натискът, който е първият елемент, предполага, че въпреки че не всеки е склонен да участва в престъпна дейност, определени обстоятелства или натиск (като финансов, екологичен или личен) могат да накарат хората да извършат измама.

В допълнение към натиска има наличие на възможност, която се отнася до лични обстоятелства, които улесняват измамното поведение. И накрая, рационализацията играе решаваща роля, тъй като позволява на извършителите да прехвърлят вината върху системата или други за своите действия. Чрез използването на триъгълника за измама в процеса на откриване става възможно да се идентифицират предупредителни знаци, които, когато се комбинират, могат да показват измамно поведение.

¹⁷¹ Dyck, A., Morse, A., & Zingales, L. (2010). Who blows the whistle on corporate fraud? *The Journal of Finance*, 65(6), 2213-2253.

¹⁷² Macgregor, J., & Stuebs, M. (2014). The silent Samaritan syndrome: Why the whistle remains unblown. *Journal of Business Ethics*, 120(2), 149-164.

¹⁷³ Cressey, D. R. (1953). *Other people's money: A study in the social psychology of embezzlement*. Glencoe, IL: Free Press.

¹⁷⁴ Albrecht, W. S., Howe, K. R., & Romney, M. B. (1984). *Deterring fraud: the internal auditor's perspective*. Florida: Institute of Internal Auditors Research Foundation.

Въз основа на триъгълника на измамите, Wolfe и Hermanson¹⁷⁵ проучиха концепцията допълнително и въведеха модела на риска от измама с диаманти, който включва четвърти елемент: възможности за повишаване на надеждността на резултатите в процеса на откриване на измами. В сферата на способностите влизат в игра няколко ключови фактора, включително интелигентност, его, заемане на видно място в организацията, умелост в лъжите и умение за справяне със стресови ситуации.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Натискът за постигане на финансови цели е значителен двигател зад появата на измами в счетоводството, особено в сферата на „креативните“ и „агресивните“ счетоводни практики. Компаниите често са изправени пред огромен натиск от заинтересовани страни, включително инвеститори, кредитори и дори вътрешно ръководство, да отчитат непрекъснат финансов растеж. Този натиск може да доведе до приемането на счетоводни практики, които, макар и да не нарушават директно законите или стандартите, са предназначени да представят финансовото състояние на дадена компания в прекалено положителна светлина. Тези практики могат да варират от агресивното признаване на приходите до креативното структуриране на разходите и пасивите. Основният проблем е, че когато основният фокус се измества към постигане или надхвърляне на финансовите цели на всяка цена, целостта на финансовото отчитане може да бъде компрометирана, което води до значително въздействие върху достоверността на финансовите отчети.

Ролята на корпоративната култура за насърчаване на етичните пропуски не може да бъде подценена, когато се изследват причините за измамите в счетоводството. Корпоративна среда, която дава приоритет на рентабилността и краткосрочните печалби пред етичното поведение и дългосрочната устойчивост, може да насърчи атмосфера, в която „творческите“ и „агресивните“ счетоводни практики не само се толерират, но и се насърчават. Тази култура на етичен компромис може да проникне в цялата организация, от висшето ръководство до отделните счетоводители, което прави етичните нарушения по-вероятни. Когато служителите видят, че неетичните практики се възнаграждават или поне не се наказват, това създава прецедент, че финансовият успех трябва да бъде постигнат с всички необходими средства. Такава култура не само увеличава риска от счетоводни измами, но също така вреди на цялостната етична позиция на организацията, което води до загуба на доверие сред инвеститорите, регулаторите и обществеността.

¹⁷⁵ Wolfe, D. T., & Hermanson, D. (2004). The fraud diamond: Considering the four elements of fraud. *The CPA Journal*, 38-42.

БИБЛИОГРАФИЯ

- 1. Йонкова, Б.**, Креативното счетоводство и ролята на независимия финансов одит, годишник ИДЕС, София, 2011, стр. 79
- 2. Павлова, М. (2014)** Ценности и етика в счетоводната професия, УИ „Св. св. Кирил и Методий“ – гр. Велико Търново, стр. 20
- 3. Albrecht, W. S., Howe, K. R., & Romney, M. B. (1984).** Deterring fraud: the internal auditor’s perspective. Florida: Institute of Internal Auditors Research Foundation.
- 4. Almamy, J., Aston, J., & Ngwa, L. N. (2016).** An evaluation of Altman’s z-score using cash flow ratio to predict corporate failure amid the recent financial crisis: Evidence from UK. *Journal of Corporate Finance*, 36(c), 278- 285.
- 5. Altman, E. I. (1968).** Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy. *Journal of Finance*, 23(4), 589-609.
- 6. Cressey, D. R. (1953).** Other people’s money: A study in the social psychology of embezzlement. Glencoe, IL: Free Press.
- 7. Dyck, A., Morse, A., & Zingales, L. (2010).** Who blows the whistle on corporate fraud? *The Journal of Finance*, 65(6), 2213-2253.
- 8. Griffiths, I. (1986).** Creative accounting. London: Sidgwick and Jackson
- 9. Macgregor, J., & Stuebs, M. (2014).** The silent Samaritan syndrome: Why the whistle remains unblown. *Journal of Business Ethics*, 120(2), 149-164.
- 10. Micewski, E. R., & Troy, C. (2007).** Business ethics - deontologically revisited. *Journal of Business Ethics*, 72(1), 17-25.
- 11. Nigrini, M. J., & Miller, S. J. (2009).** Data diagnostics using second-order tests of Benford’s law. *Auditing*, 28(2), 305-324.
- 12. Wolfe, D. T., & Hermanson, D. (2004).** The fraud diamond: Considering the four elements of fraud. *The CPA Journal*, 38-42.

ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА В СЧЕТОВОДСТВОТО

DIGITALIZATION IN ACCOUNTING

Елеонора Борисова

Специалност „Счетоводство и контрол“, 4 курс,
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
Email: S2106010303@sd.uni-vt.bg

***Abstract:** The processes of the changing economic environment have led to the digitalization of a number of activities for business organizations. Accounting, as a fundamental and legally regulated activity for enterprises, is also adapting to the new environment. Research in the scientific field is increasing and is constantly changing the importance of digitalization as a fundamental perspective for economic development.*

***Keywords:** digitalization, accounting, digitalization process*

ВЪВЕДЕНИЕ

Счетоводството има хилядолетна история. То възниква по емпиричен път и съществува първоначално като самостоятелна практическа дейност, а на по-късен етап получава своята теоретична обосновка. Благодарение на осъщественото сполучливо проникване и взаимодействие между емпиричното и теоретичното, между приложните и фундаменталните изследвания, счетоводството се превръща във важна част от дейността на хората. Намерените през различните исторически епохи източници свидетелстват, че счетоводството се развива и усъвършенства на всеки етап от развитието на обществото като влияние върху формирането му оказват различни фактори. Днес счетоводството се превръща във важна информационна система, която задоволява информационните потребности на широк кръг от потребители и не случайно се възприема като „международен език на бизнеса“. Във времето в което се намираме днес – Четвъртата индустриална революция е тази, която поставя пред изпитания както световния бизнес, така и голяма част от професиите. Затова и съвременният етап от развитието на счетоводството се определя от напредъка в информационните технологии и дигитализацията. Точно те са основните фактори, които влияят върху счетоводството и счетоводната професия. Бързото техническо развитие променя и подобрява много от процесите в счетоводството. Основната роля на счетоводителите се трансформира и те трябва да надградят традиционните си счетоводни знания с нови, които включват аналитични способности, управленски и организационни умения, отлични компютърни умения и работа със различни счетоводни софтуери. Дигитализацията създава и множество стратегически предизвикателства за счетоводителите. Те не само трябва да придобият

нови професионални компетенции, а и да увеличат своя принос при създаването на стойност за предприятието и да поемат ролята на стратегически бизнес партньори в организацията.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Какво е дигитализацията?

Ако попитаме хората днес какво е дигитализация, всеки един от тях ще ни даде различни отговори, базирани на техния опит и контекст. Основните възприятия обаче се въртят около технологичната трансформация, улеснения достъп до информация, подобрената комуникация, а в бизнес средите понятието се свързва с нови бизнес възможности за оптимизиране на операциите и автоматизиране на процесите. Както основателят на Световния икономически форум Клаус Шваб¹⁷⁶ споделя „Дигитализацията не само променя традиционните начини за правене на бизнес, но и фундаментално променя самата същност на икономическите системи“. Това подчертава колко дълбока е трансформацията, предизвикана от дигитализацията в икономиката и съответно в счетоводството. Именно дигитализацията е ключов елемент в развитието на съвременните общества и икономики, която дава много нови възможности за развитие. Така под понятието дигитализация най-често се разбира съвкупността от дейности по преобразуването на аналоговите информационни ресурси в дигитални копия и тяхното съхранение, достъп, използване, разпространение и сигурност. Този процес има значително влияние върху счетоводството, което е ключово за всеки един бизнес по света.

2. Как дигитализацията променя счетоводната дейност

Дигитализацията е един от водещите проблеми в дневния ред на много предприятия по света. Това е и документирано в статия на С. В. Fray и М. А. Osborne от Оксфордския университет „Бъдещето на заетостта: Колко податливи са работните места на компютризацията?“¹⁷⁷ Frey, C. B., and Osborne, M. A. The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation?

В тази статия са представени индустрии с различен риск на дигитализация – малък, среден и висок. Като се доказва, че счетоводната професия е сред професиите, които са изложени на дигитализация в по-нататъшното си развитие с много висока вероятност, между 94% и 98%. Това доказва, че и традиционните счетоводни дейности ще се променят до голяма степен.

¹⁷⁶ Klaus Schwab, “The Fourth Industrial Revolution, 2016

¹⁷⁷ Frey, C. B., and Osborne, M. A. The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation? *Technological Forecasting and Social Change*, 114 (C), 2017, pp. 254-280

В настоящата дигитална ера е необходимо все по-бързо да се адаптираме и да използваме правилно технологиите. Това напълно важи и в счетоводството, защото технологиите са тези, които променят изцяло средата, в която работят предприятията, променят се обществените очаквания от счетоводната професия както и изискванията на бизнеса и работодателите. Именно професорът и автор на книги за бъдещето на професиите Ричард Съскинд¹⁷⁸ споделя, че „Бъдещето на счетоводството не е просто в дигитализацията на съществуващите процеси, а в преосмислянето на начина, по който създаваме и използваме информацията. Дигитализацията променя ролята на счетоводителите от обработка на данни до стратегическо управление на бизнес информацията“. Съскинд говори за това как дигитализацията не само автоматизира рутинните процеси, но също така води до трансформация в ролята на счетоводителите. Днес „хартиеното“ счетоводство под влиянието на дигитализацията претърпява промени и се заменя с електронни фактури, електронни декларации и електронни книги. Всичко това изисква счетоводителите да имат нови познания по теми като специализиран анализ на информация, предотвратяване на измами, сигурност и други, за да бъдат в крак с цифровата трансформация. Така новата индустриална революция поставя пред счетоводителите и нови проблеми като: бързо навлизане в спецификата на дигиталните технологии, осигуряване надеждност на информацията, сигурност на информацията и управление на рисковете. Ролята на професионалния счетоводител също преминава през дигиталната трансформация. Акцентът в работата им от предоставяне на данни и резултати се измества в интерпретация на информацията и принос към дейностите за вземане на управленски решения. Така счетоводителите вече не трябва да извършват дейности по въвеждане на данни, а започват да вземат все по-голямо участие в анализа и формулирането на решения по стратегически ориентирани въпроси. Голяма част от тази промяна се дължи на автоматизацията на процесите и повтарящите се задачи, които освобождават време на счетоводителите и те могат да се съсредоточат в решаването и анализирането на различни проблеми както и в дейности, който имат по-висока добавена стойност за предприятията.

3. Сферите в които се внедрява дигитализацията в счетоводството

За сферите, в които се внедрява дигитализацията в счетоводната дейност пишат много автори и се провеждат множество изследвания. Едно от мненията е на В. Лазарова¹⁷⁹ според, която „спецификата на дигитализацията и дигиталната трансформация в счетоводството е свързана с еднородност на основните системи, използвани във фирмата; оценка на качеството и точността на основните данни;

¹⁷⁸ Richard Susskind, "The Future of the Professions", 2015

¹⁷⁹ Лазарова, В. (2020) Дигитализация в счетоводството. София: Авангард Прима, стр.11

отчитане в реално време; автоматизиране на рутинните процеси; високи очаквания на одиторите...“¹⁸⁰. Друго мнение е на Ф. Филипова¹⁸⁰, която споделя, че дигиталната трансформация на счетоводството се изразява във внедряване на следните технологии: електронен бизнес (E – Business) включително блокчейн технологии; облачни технологии (Cloud Computing); ERP системи (Enterprise Resource Planning System); нови приложения на дигиталните технологии, чрез които се създава, обработва и анализира информация, свързана с по-сложни счетоводни, финансови и данъчни обекти; електронни отчети със стандарти за открит достъп (XBRL) и други.

Може би най-актуалното днес в счетоводството е навлизането на блокчейн технологиите и изкуствения интелект. Блокчейн технологиите (Blockchain) представляват цифрова технология за съхранение на данни, която позволява записване на информацията в непроменяеми записи (блокове), които са свързани помежду си и образуват верига. Всеки един блок съдържа хеш¹⁸¹ на предишния блок (уникален идентификатор), данни за транзакция и текущ хеш, който идентифицира блока. Информацията от предишния блок свързва заедно блоковете и предотвратява промяната във всеки блок или блокирането между два съществуващи блока. Това създава една непрекъсната и сигурна верига от транзакции, която е трудна за фалшифициране и както споделя Б. Боянов¹⁸² „е своеобразна ваксина срещу счетоводни измами“¹⁸². Затова и блокчейн технологията се характеризира с прозрачност и невъзможност за промяна на минали записи, защото промяната на един ще наруши цялостната верига. Именно така блокчейн променя начина, по който се обработват и съхраняват финансовите данни в счетоводството като едновременно с това предлага и нови възможности за прозрачност, сигурност и автоматизация. Подпомага се и дейността на одиторите, защото те могат да проверяват в реално време данните, което значително намалява времето за провеждане на одит и разходите, свързани с него. Тъй като блокчейна е и международно призната технология тя улеснява счетоводството спрямо регулациите и прилагането на глобалните счетоводни стандарти. Регулаторните и данъчните органи могат да получават достъп до данни в блокчейна, което значително улеснява и проверката за съответствие с данъчните и регулаторните изисквания както на местно, така и на международно ниво. Известни примери за

¹⁸⁰ Филипова, Ф.(2020) Трансформациите в счетоводството и одита. Сб.: Икономическа наука, образование и реална икономика: развитие и взаимодействие е дигиталната епоха, том 1, Икономическа университет, Варна стр.106 -107

¹⁸¹ Хеш (хеш- стойност) – е резултат от математическа функция, наречена хешираща функция, която преобразува входни данни с произволна дължина (като числа или файлове) в изходна стойност с фиксирана дължина. Тази стойност се нарича хеш.

¹⁸² Б. Боянов (2020) Приносите на счетоводството в икономическата наука, Сборник с доклади от Юбилейна Международна Научна конференция по повод 100-годишнината на катедра „Счетоводство и анализ“, УНСС, София

внедряване на блокчейн в счетоводството са големите счетоводни компании PwC¹⁸³ и Deloitte¹⁸⁴. Те успешно тестват и внедряват блокчейн технологии за подобряване на одиторските си услуги. Най-често ги използват за създаване на прозрачни и проследими записи на финансови транзакции, което улеснява процесите на одит и верификация на данни. Така блокчейн технологията има за цел да трансформира традиционните счетоводни процеси и да улесни както оперативната работа, така и взаимодействието между бизнесите, одиторите и регулаторните органи. Въпреки че внедряването и е в още ранни етапи се очаква в бъдеще нейното прилагане да е обещаващо за счетоводния сектор.

Друг начин по който Четвъртата индустриална революция налага внедряването на информационните и комуникационни технологии в счетоводството е чрез облачните технологии (Cloud Computing). Те улесняват достъпа до съответната фирмена информация от всяко едно място и по всяко време като се спазват съответни стандарти за сигурност и права за достъп. Именно облачното счетоводство е типичния пример за дигиталното счетоводство. Неговата поява е резултат от създадените нови интернет платформи, наречени облачни пространства, които улесняват достъпа до данни, от всяко едно устройство и от всяка една точка на света. За определянето какво е облачно счетоводство доцент Петя Петрова¹⁸⁵ споделя, че „облачното счетоводство е система (цялостен комплекс от услуги), която е базирана на традиционните програмни продукти, достъпът до която е през интернет“. Именно то представлява една счетоводна система, която обединява счетоводна политика и комплексно финансово-счетоводно обслужване, т.е. при него връзката между счетоводителя и клиента се осъществява във виртуална среда. Улесненият достъп, който се предоставя и големият обем от данни, който може да се съхранява и прехвърля в това облачно пространство привлича все повече потребители да се насочат към внедряване на този тип счетоводство в дейността си. Освен постоянният достъп до информация, системите за облачно счетоводство имат и други предимства като сигурност, защото достъпът до тях се осъществява с персонално потребителско име и парола и доставчиците използват различни защити срещу кибератаки, вируси и други заплахи. Също така системите автоматично подлежат на актуализации от доставчиците, което гарантира, че потребителите винаги ще имат достъп до най-новите версии на софтуера, без да се налага ръчно обновяване. Друго предимство на облачното счетоводство е, че намалява разходите в сравнение с традиционните счетоводни програмни продукти. Според различни

¹⁸³ PwC (PricewaterhouseCoopers) – международна мрежа от компании, предлагащи услуги в областите консултинг и одит.

¹⁸⁴ Deloitte - <https://www.deloitte.com/global/en.html>

¹⁸⁵ Петрова, П. (2018), „Индустрия 4.0 и счетоводството: предизвикателства и възможности“, Научни трудове на УНСС – Том 3, стр. 138

класации¹⁸⁶ днес едни от най-популярните облачни счетоводни софтуери са: Freshbooks (най-добра за цялостен облачен счетоводен софтуер), Xero (за малки и микробизнеси), QuickBooks Online (за малки и средни бизнеси), Wave Accounting (безплатна опция за малки бизнеси) и много други.

В центъра на технологичното развитие днес главно място заемат изкуственият интелект (AI) и роботизираната автоматизация на процесите (RPA). Въпреки че и двете технологии се използват за подобряване на ефективността и автоматизацията на процесите в счетоводството между тях съществуват различия. Първото нещо по което се различават двете е в функционалността и целите. RPA технологията може да автоматизира рутинни, повтарящи се задачи чрез програмиране на софтуерни работи, наречени „ботове“, които могат да изпълняват специфични задачи като въвеждане на данни в счетоводните системи, обработка на фактури, попълване на форми и други, но е насочена към процеси, които имат фиксирани правила. За разлика от тях изкуствения интелект е една по-сложна технология, която включва способността за самостоятелно учене, вземане на решения и анализ на по-голямо количество данни. AI използва различни техники като машинно обучение, дълбоко обучение, обработка на естествен език (NLP) и анализ на големи данни, за да може да разбира сложни модели, да прави прогнози и да взема решения на база непълни данни. Той може да изпълнява задачи, които не са рутинни, като да анализира финансови документи и да открива измами. В тази насоченост AI все повече ще се използва за прогнозиране на бъдещи финансови резултати или за предоставяне на препоръки за намаляване на разходите в предприятията. Друга разлика между двете нововъведения се открива по отношение на обучението. Тъй като RPA работи по предварително зададени правила и скриптове, той трудно може да се адаптира към настъпването на промени. Тогава е необходимо процесът да се промени и ботът да бъде повторно конфигуриран. От друга страна изкуственият интелект е много по-гъвкав и много по-лесно се адаптира към нови данни и ситуации. В счетоводството обаче двете технологии могат да работят съвместно и тогава се получава една интелигентна автоматизация на процесите, която подпомага ефективното извършване на работата. Именно напредъкът в тази технологична област предоставя нови инструменти и възможности за подобряване на набора от счетоводни практики. В тази насока и Лоусън споделя, че именно „Това е пътят на бъдещето. Като управленски счетоводители трябва да очакваме с нетърпение възможностите, които новите технологии могат да донесат на нашите компании. Финансовите функции, които не успеят да приемат подходяща технология, рискуват да станат неподходящи, тъй като изостават от останалите в организацията“¹⁸⁷.

¹⁸⁶ <https://www.forbes.com/advisor/business/software/best-cloud-accounting-software/>

¹⁸⁷ Lawson, R. (2020) Preparing The Finance Function For Technological Change

4. Ползите и негативните аспекти на дигитализацията в счетоводството

Въпреки че дигитализацията навлиза с много високи темпове във всички сфери на бизнеса, включително и счетоводството, то носи както ползи така и своите предизвикателства и рискове. Според В. Лазарова някои от основните предимства на внедряването на дигитализацията в счетоводството включват: гъвкавост относно средствата за комуникация, подобряване процеса на вземане на решения, прозрачност на информацията, мобилност, екологичност, равенство между служителите, подобряване на производителността, предоставяне на точни отчети и данни в реално време, увеличаване на сигурността и много други.¹⁸⁸ Също така благодарение на RPA и изкуствения интелект (AI) се намаляват и грешките, които могат да се допуснат в ръчното счетоводство. Именно и известният професор по информационни технологии и мениджмънт Томас Девънпорт отбелязва, че „автоматизацията не само ускорява процесите, но и осигурява по-точни резултати“¹⁸⁹. Другото предимство на дигитализацията относно гъвкавостта и достъпността също се дължи на изкуствения интелект, но и на прилаганите облачни технологии, които позволяват на счетоводителите да имат достъп до информацията от всяко едно място и по всяко едно време. В тази насока и доцент П. Петрова споделя, че „към ползите на облачното счетоводство могат да се добави и това, че то се приспособява към нуждите на финансова информация, създава информация в реално време, финансовата и счетоводната информация се обновява, архивира и възстановява автоматично, програмният продукт не изисква периодично обновяване“¹⁹⁰. Също така можем да отнесем и към предимствата на дигитализацията в счетоводството подобрената сигурност и съответствието с регулаторните изисквания. Благодарение на дигитализацията се предоставя по-високо ниво на сигурност чрез криптирането и същевременно с това се автоматизират и процесите по отчитане, като се спазват регулаторните изисквания. Това помага и за минимизирането на санкциите от страна на регулаторните органи. Всички тези предимства помагат за работата на счетоводителите, но от друга страна дигитализацията има и своите недостатъци и рискове, които трябва да бъдат идентифицирани и управлявани.

За съжаление новите технологии и процеси водят до нови форми на корупция и измами. Затова тук водещо място заема киберсигурността, която се превръща в неизбежна част от стратегическото планиране днес и в бъдеще. Именно

¹⁸⁸ Лазарова, В. (2020) Дигитализация в счетоводството, Авангард Прима, стр. 106-110

¹⁸⁹ https://www.researchgate.net/profile/HindBenbya/publication/346580474_Artificial_Intelligence_in_Organizations_Current_State_and_Future_Opportunities/links/5fc89120299bf188d4ed06fd/Artificial-Intelligence-in-Organizations-Current-State-and-Future-Opportunities.pdf

¹⁹⁰ Петрова, П. (2018), „Индустрия 4.0 и счетоводството: предизвикателства и възможности“, Научни трудове на УНСС – Том 3, стр. 138

професор М. Павлова и доцент Р. Петрова споделят, че „компаниите трябва да инвестират и да управляват тези нови рискове от киберпрестъпления. Счетоводните фирми, от своя страна, правят всичко възможно да защитят бизнеса си и в тази връзка използват машинно обучение при предотвратяване на киберпрестъпления и при идентифициране на отклонения в данните, като в случаите на идентифициране на фалшиви фактури за техните клиенти и други“.¹⁹¹ Друга негативна черта на дигитализацията в счетоводството е взаимоотношението човек-машина. Тук се има предвид как дигитализацията ще доведе до намаляване на човешката намеса в рутинните счетоводни задачи, което от своя страна ще доведе до намаляване на заетостта в счетоводния сектор. Въпреки това обаче трябва да се мисли за ново сътрудничество между хора и машини или както споделят Р. Дохърти и Н. Уилсън „технологията вероятно ще замени определени работни места и определени функции, но нейната основна сила е в допълването на човешките способности“.¹⁹² Подобно е и мнението за изкуствения интелект и неговото внедряване в дигиталното счетоводство, а именно известният учен и футуролог Дейвид Ууд споделя, че „изкуствения интелект няма да замени счетоводителите, но счетоводителите, които използват AI, ще заменят тези, които не го правят“. С това той цели да покаже важността на адаптация към новите технологии, вместо страха от замяната на човешките професии с машини. Затова и пред счетоводителите стои въпросът, че те трябва да преквалифицират своите знания и умения и от типичните отчетници да заемат ролята на стратегически сътрудници в организациите. Друг важен недостатък на дигитализацията е проблем с високите начални разходи. За да се внедрят различните облачни технологии, роботизираните процеси или дори ERP система се изискват значителни инвестиции в софтуер и обучение на персонала, който ще работи с тях. Именно това създава пречка особено за по-малките и микро предприятията.

Всички тези ползи и недостатъци са доказани и чрез различни проучвания сред които е това на KPMG¹⁹³ през 2022 г. В него се изследват процесите на дигитализиране на счетоводството чрез проучване на практиката в Германия, Австрия и Швейцария. Като авторите на проучването доказват, че най-големите предизвикателства при прилагането на инициативи за дигитализацията са преди всичко в управлението на качеството на основни данни, стандартизирането на работните процеси и ограничение на човешките ресурси за проектите. Наблюдава се и постоянен растеж на облачните технологии и платформите за управление на

¹⁹¹ Павлова, М., Петрова, Р. (2024) „Ефектите на дигиталната трансформация върху счетоводната професия – счетоводни роли и умения“, Университетско издателство „Св. Св Кирил и Методий“, В. Търново, стр. 68

¹⁹² Daugherty, P.R., Wilson, H.J. (2018) “Human +machine: reimagining work in the age of AI”, Harvard Business Press.

¹⁹³ <https://kpmg.com/xx/en.html>

бизнес процесите (BPM), продължава интереса към прилагането на изкуствен интелект, но се обръща и сериозно внимание на киберсигурността и оторизацията в счетоводството. Също така в проучването се обръща и особено внимание на хората като ключов фактор за успех на фирмата. От тук става видно, че „счетоводството ще се промени напълно по отношение на организационната си структура тъй като автоматизацията, цифровото и хибридно сътрудничество ще бъдат ясно застъпени“¹⁹⁴.

5. Как е отразена дигитализацията в счетоводството в България?

В българските фирми процесите на дигитализация и дигитална трансформация са в начална фаза, но все пак се придвижват със сравнително бързи стъпки. Фирмите осъзнават, че ако не се приспособят бързо към дигиталните промени, ще изостанат и ще претърпят негативни последици в бизнесите си.

Чрез различни анализи и проучвания се установява и какъв е делът на внедряването на дигитализацията в счетоводството у нас. Пример за такова проучване е на проекта „Готови за дигитална трансформация“¹⁹⁵, организиран от Българската стопанска камара (БСК) в партньорство с Министерството на труда и социалната политика и Конфедерацията на независимите синдикати в България. Според него преобладаващата част от предприятията в България (60%) са с ниско и умерено ниско ниво на дигитализация, 32% се определят с умерено високо и с високо ниво на дигитализация са само 8%. Изводът от проучването е, че преобладаващата част от предприятията, особено малките и средни предприятия, не са достатъчно подготвени и изостават в осъществяването на цифровия подход. Като с ниско ниво на дигитализация се определят най-много предприятията от хранително-вкусовата и преработвателната промишленост, а с относително високо ниво са предприятията в секторите за производство на електрически съоръжения, производство на основни химични вещества, производство на хартия и други. По-големите предприятия и тези с чуждестранно участие имат високо ниво на дигитализация в сравнение с малките.

Друго известно изследване е проведеното онлайн анкетно проучване на М. Миткова¹⁹⁶ през 2023 г., където участие вземат 212 респондента, избрани на случаен принцип. Целевата група са счетоводители, които представляват счетоводни предприятия и управители на счетоводна дейност, оперативни счетоводители и

¹⁹⁴ Павлова, М, Петрова, Р. (2024) „Ефектите на дигиталната трансформация върху счетоводната професия – счетоводни роли и умения“, Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, В. Търново, стр. 91

¹⁹⁵ <https://www.investor.bg/a/517-pazar-na-truda/371456-60-ot-predpriyatiyata-v-balgariya-imat-nisko-nivo-na-digitalizatsiya>

¹⁹⁶ Миткова, М. (2023) Внедряване на дигитални инструменти и иновации в счетоводната практика – възможности и перспективи. Счетоводство, ИДЕС, бр.03/2023, год. XXVII, стр. 1-13

наети лица в счетоводните предприятия. Малко повече от половината анкетирани (68.9%) посочват, че за период от 2 години, те не са внедрели иновации в дейността си. Но въпреки това, голяма част от тях използват счетоводен или TP3 софтуер, който е инсталиран на настолен компютър (88.2%), а останалите 21.7% са клиенти на облачните технологии. От проучването става ясно, че и счетоводните приложения за автоматизация на роботизирани процеси (RPA), изкуствен интелект и анализ на данни (AI&DA), системите за планиране на ресурсите (ERP) и OCR софтуерите¹⁹⁷ имат минимално приложение в счетоводната дейност, а блокчейн технологиите са неразпознаваеми у нас.

От двете проучвания става напълно ясно, че дигитализацията в счетоводството в страната ни, върви с бавни темпове и най-добре се прилага в по-големите предприятия. Те основно прилагат дигитализацията като автоматизират процесите. Това най-често става с внедряването на ERP система (като SAP или Oracle), счетоводен софтуер (като Микроинвест, Ажур и други), които значително улесняват операциите, намаляват грешките и подобряват скоростта на обработка. Други нововъведения са облачните технологии, които подпомагат счетоводителите да работят с централизиран данни от всяко едно място; електронните документи и е-фактурирането, като България прави стъпки да ги въведе за трансграничните сделки в съответствие с изискванията на ЕС. Най-голям интерес обаче предприятията имат към системите за киберсигурност и тяхното внедряване. За изкуствения интелект и роботизацията въпроса е по-сложен и има различни пречки за тяхното въвеждане. Като трите водещи бариери¹⁹⁸ за внедряването им са недостатъчните средства за инвестиране в дигитализацията (79%), липсата на дългосрочна стратегия (69%) и недостатъчна квалификация и умения на служителите (68%). Липсата на умения най-често се свързва с липса на грамотност, свързана с информация и данни, комуникация и сътрудничество, безопасност и решаване на проблеми. Недостиг на умения се наблюдават и в работа с е-таблици и база данни, работа със специализиран софтуер и системи, с облачни технологии, работа с диагностични системи, проучване на пазарен потенциал и много други. За всичките тези липси са необходими подходящи обучения, за да могат счетоводителите да се адаптират към променящата се технологична среда и по този начин да се повиши ефективността от работата им и да се намали риска от грешки. Въпреки тези пречки за въвеждането на дигитализацията, счетоводството все пак не се противи и успява да приеме, че

¹⁹⁷ OCR софтуер – Оптично разпознаване на символи е технология, която позволява да конвертираме различни видове документи, сканирани хартиени документи, PDF файлове или изображения в редактируеми файлове.

¹⁹⁸ <https://www.investor.bg/a/517-pazar-na-truda/371456-60-ot-predpriyatiyata-v-balgariya-imat-nisko-nivo-na-digitalizatsiya>

„дигитализацията, автоматизацията и иновациите в счетоводната дейност за основополагащи фактори за нарастване на бързината и ефективността при обработката на данни се очаква нарастването на инвестициите в тази посока да има положителен ефект върху конкурентоспособността на предприятията“.¹⁹⁹

За разлика от България, едно от проведените изследвания на Forrester²⁰⁰ за 2024г. доказва, че над 50% от големите европейски фирми инвестират в новите технологии активно, най-вече заради навлизането на изкуствения интелект. Но тези предприятия трябва да определят своята стратегия в съответствие с изкуствения интелект, като финансират придобиването на нови технологии и повишават компетентността на персонала за работа с тях. Именно тук се появява и основният проблем пред който ще бъдат изправени счетоводителите. Пред тях ще се появи концепцията за непрекъснато учене, тоест професионалните счетоводители ще трябва бързо да преосмислят подхода си за получаване на нови знания и умения, за да могат да се приспособят към променящата се среда и посредством уменията си да останат актуални. По този начин ще се увеличи и доверието в професията както и етиката, която върви ръка за ръка с професионалната компетентност на професионалните счетоводители. От друга страна ще се увеличи и значението за ролята на професионалния счетоводител като стратегически бизнес партньор, която роля днес е най-важната за бъдещето на професията.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В ерата на бързоразвиващите се технологии, почти всяка една професионална сфера е засегната от новите технологии и автоматизацията. Счетоводната професия, не прави изключение, като съвременните технологии трансформират начина, по който счетоводителите изпълняват своите задължения. Дигитализацията предлага множество предимства сред които са изкуствения интелект, автоматизирането на процесите, подобряване точността и прозрачността на информацията, повишаване сигурността на данните и подпомага за повишаване на ефективността. От друга страна обаче поставя и много предизвикателства в счетоводната професия, която трябва да се приспособи към променящата се външна среда и дигиталните технологии. Точно тук се появяват предизвикателствата на киберсигурността както и необходимостта от постоянни обучения, а счетоводителите променят изцяло своята традиционна роля. Те от специалисти, които основно се занимават с обработването на данни, трябва да придобият нови знания и умения, защото ролята им се измества към

¹⁹⁹ Миткова, М. (2023) Внедряване на дигитални инструменти и иновации в счетоводната практика – възможности и перспективи. Счетоводство, ИДЕС, бр.03/2023, год. XXVII, стр. 6

²⁰⁰ <https://www.forrester.com/blogs/predictions-2024-europe/>

аналитична и консултативна позиция. По този начин те се превръщат в съветници на мениджърския екип и предоставят различни стратегически насоки за развитие, базирани на финансови данни и анализи. В тази насока, в бъдеще счетоводителите със сигурност ще трябва да продължат да развиват своите аналитични умения, защото те все повече ще играят важна роля в стратегическите решения на компаниите. По този начин ще се постави и по-голям акцент върху счетоводната професия, която добавя стойност за организацията.

ИЗТОЧНИЦИ

1. **Павлова М., Петрова Р.**, „Ефектите на дигиталната трансформация върху счетоводната професия – счетоводни роли и умения“, Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, В. Търново, 2024г.
2. **Петрова П.**, „Индустрия 4.0. и счетоводството: предизвикателства и възможности“. - Научни трудове, том 3, 2018, стр. 135-144.
3. **Кръстева-Христова, Р. (2023)** „Дигитализацията в счетоводството – съвременни промени и предизвикателства“, изд. Макрос
4. **Лазарова, В. (2020)** „Дигитализация в счетоводството“, София, изд. „Авангард Прима“
5. **Миткова, М. (2023)** Внедряване на дигитални инструменти и иновации в счетоводната практика – възможности и перспективи. Счетоводство, ИДЕС, бр.03/2023
6. **Филипова, Ф. (2020)** „Трансформациите в счетоводството и одита“, Сб.: Икономическа наука, образование и реална икономика: развитие и взаимодействие е дигиталната епоха, том 1, Икономическа университет, Варна
7. **Б. Боянов (2020)** Приносите на счетоводството в икономическата наука, Сборник с доклади от Юбилейна Международна Научна конференция по повод 100-годишнината на катедра „Счетоводство и анализ“, УНСС, София
8. **Daugherty, P.R., Wilson, H.J. (2018)** “Human +machine: reimagining work in the age of AI”, Harvard Business Press.
9. **Lawson, R. (2020)** Preparing The Finance Function For Technological Change
10. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10072017/>
11. <https://www.techrepublic.com/article/best-cloud-accounting-software/>
12. <https://www.investor.bg/a/517-pazar-na-truda/371456-60-ot-predpriyatiyata-v-balgariya-imat-nisko-nivo-na-digitalizatsiya>

УПРАВЛЕНСКОТО СЧЕТОВОДСТВО И ИНДУСТРИЯ 5.0

MANAGEMENT ACCOUNTING AND INDUSTRY 5.0

Симона Петрова

Специалност „Счетоводство и контрол“, 4 курс,
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
Email: S2106011818@sd.uni-vt.bg

***Abstract:** Industry 5.0 is the next industrial revolution that will fundamentally change the economic environment and the management of enterprises. The ability of economic entities to change according to the economic situation is a fundamental principle of management accounting. New industrial requirements lead to the mandatory conceptual understanding of change and the ability to integrate working methods for process management.*

***Keywords:** Industry 5.0, management accounting, changes*

ВЪВЕДЕНИЕ

Развитието на счетоводната наука е неразривно свързано с икономическата дейност, индустриалната революция и социологическия контекст на световното общество. „Веднъж възникнало като практическа дейност, по-нататък счетоводството се утвърждава като специфичен вид с информационна същност се развива под непосредственото въздействие на начина на производство.“²⁰¹ Индустрията служи като поле за приложение на счетоводните практики, докато обществото се интересува от информацията, която тези практики генерират. С напредъка на технологиите и навлизането на Индустрия 5.0, бизнесът преживява значителна трансформация, променяйки не само начините на работа, но и ролята на управленското счетоводство.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Същност на управленското счетоводство

Управленското счетоводство представлява система за вътрешно отчитане, която подпомага мениджърите в стратегическите и оперативните им решения. То се различава от финансовото счетоводство, което се фокусира върху нуждите на външните заинтересовани страни. Акцентът тук е върху оперативните разходи, които отразяват паричния израз на ресурсите, потребявани в производството на стоки и услуги.

²⁰¹ Димитров, М., Симеонова, Р., Теория на счетоводството, АИ „Ценов“ – гр. Свищов, 2012 г., стр. 7

Измерването на разходите е свързано с тяхното отнасяне към специфични калкулационни обекти. Обектите на разходите могат да бъдат различни сегменти от предприятието, за които е необходима информация за разходите, свързани с тях. Класификацията на разходите в управленското счетоводство се обуславя от предназначението на информацията и се разделя на три основни групи.

Възприето е класифицирането на разходите на две основни групи:

- а) разходи според промените в обема на дейността: променливи разходи, постоянни разходи, полупроменливи (смесени) разходи и стъпаловидни разходи;
- б) специфични видове разходи за вземане на краткосрочни управленски решения: съответстващи разходи, несъответстващи разходи, окончателни разходи, пределни разходи и алтернативни разходи.

Обем на дейността е осъществената дейност през даден период, измерена в единици произведени продукти, машиночасове, човечасове, реализирани приходи от продажби (стокооборот), изминати километри (или тонкилометри) и др.

Реален обхват на обема на дейността са границите на обема на дейността, осъществяван от предприятието, съобразно създадения производствен капацитет и пазарното търсене на продуктите му.

2. Приложно поле на управленското счетоводство

Основните приложения на управленското счетоводство са: планиране и бюджетиране, контрол на разходите, вземане на стратегически решения и анализ на отклонения²⁰².

Управленските счетоводители създават бюджети и прогнози за финансовото състояние на компанията. Проследяват се разходите и се анализира как те влияят на оперативната ефективност. Управленското счетоводство предоставя информация за подкрепа на вземането на решения, като оценка на възвръщаемостта на инвестициите (ROI), анализ на рентабилността и оценка на риска. Проследяват се отклоненията между планирани и действителни резултати, за да се идентифицират възможности за подобрение.

Управленското счетоводство играе стратегическа роля в организацията, тъй като предоставя ключови данни и анализи за вземане на ефективни управленски решения. В условията на динамични пазарни промени, организациите все повече разчитат на управленските счетоводители за прецизен анализ на разходите и приходите, ефективността на вътрешните процеси и подпомагане на

²⁰² Павлова, М., Управленско счетоводство – оценка и анализ на дейността, ЛМБ Инвест, В. Гърново, 2010 г., стр.12

стратегическите цели. А значението на самата отчетна система в условията на засилена конкуренция, както отбелязва Р. Петрова²⁰³, се изразява както по отношение на оперативното управление, така и по отношение на процеса на планиране дейността на икономическата единица. Именно това, показва, че значението на управленското счетоводство, не просто продължава да е основен момент от системата за мениджмънт, но и ще заема все по-голямо място.

3. Разходи и калкулиране

Калкулирането на разходите е ключов аспект в управленското счетоводство. Анализът на разходите предоставя възможност за създаването на допълнителен информационен поток. „Именно вътрешните информационни потребности изискват многовариативност на възможните решения, с което се създава и избор пред мениджмънта. Основните класификационни признаци за управленското счетоводство се обособяват около калкулирането на себестойността, изработването на решения, планиране, анализ и за целите и на контролната дейност“²⁰⁴. Приемането на методологии като калкулирането на разходите на база дейности (метод ABC или „пооперационно калкулиране“²⁰⁵) позволява по-точно отнасяне на непреките разходи към конкретни продукти, проекти или услуги, вземайки предвид действителното използване на ресурсите. Тази точност е особено важна за управленски решения, тъй като неправилното разпределение на разходите може да доведе до неефективност и загуби. Основно калкулирането може да разгледа методите, както следва:

- Основното предимство на подхода с променливи разходи е, че той предлага по-прозрачна и проста база за вземане на краткосрочни управленски решения. Тъй като постоянните разходи не се разпределят между продуктите, мениджърите могат да се съсредоточат върху разходите, които действително се променят с обема на производството. Това е от особена важност в условия на динамични пазарни условия, където бързата реакция и адаптация са ключови за успеха на бизнеса.

²⁰³ Петрова, Р. (2021) Бюджетирането в управленските счетоводни системи на търговските банки, В. Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“ УИ „Св. св. Кирил и Методий“, гр. Велико Търново, стр. 19.

²⁰⁴ Колев, Р., Разходите, свързани с планиране, изработване на решения и анализ в условията на Индустрия 4.0 Сборник с доклади от Международна научнопрактическа конференция „Кръговата икономика в контекста на релацията Индустрия 4.0 - Общество 5.0“ Свищов, 21-22 октомври 2022 г., Стопанска академия „Д. А. Ценов“, стр. 550

²⁰⁵ Т. Трифонов използва термина „пооперационно калкулиране/пооперационна калкуляция“, което от съдържателна гледна точка е по-точно название на калкулирането на база дейности. Вж. Трифонов, Т. (2009), Управленско счетоводство (за финансов мениджмънт). УИ „Стопанство“, С., с. 180 и сл.

- При калкулирането на база дейности себестойността на продуктите е точна. Това обикновено не може се постигне при традиционното разпределение на разходите, което е разпределение на базата на физическия обем на дейността, тъй като често базата за разпределение не е разходният фактор и затова разпределената сума на непреките разходи към отделните продукти се основава на косвена мярка за употребените ресурси.
- Калкулиране на себестойност по стандартни разходи. Всички разходи, които се калкулират са изчислени преди започването на производствената дейност.²⁰⁶ В настоящата икономически обстановка на все повече предприятия от сектора промишленост им се налага използват стандартна себестойност. Това се обуславя от сключването на предварителни договори за покупко-продажба на произведените от тях продукти и изделия. Това създава сравнително по-стабилни икономически взаимоотношения между икономическите субекти²⁰⁶

Съществуват два основни подхода за калкулиране на себестойността на продуктите: пълна производствена себестойност и себестойност по променливи производствени разходи. Пълната себестойност включва всички разходи, докато себестойността по променливи разходи игнорира постоянните разходи, което я прави по-подходяща за краткосрочни решения.

- Калкулирането на себестойност по променливи производствени разходи може да се прилага само за вътрешнофирмени цели във връзка с вземане на краткосрочни управленски решения.
- Калкулирането на пълна производствена себестойност включва всички производствени разходи – преки, непреки, променливи и постоянни.
- Калкулирането на производствени разходи включва само променливи производствени разходи. В този случай постоянните непреки разходи се третираят като разходи за периода (както непроизпроизводствени разходи).

Съставът на себестойността по променливи производствени разходи включва преки материални разходи, преки трудови разходи, променливи непреки производствени разходи и постоянни непреки производствени разходи. При този подход основното предимство на себестойността по променливи краткосрочни разходи е, че себестойността е по-подходяща база за вземане на краткосрочни решения, защото при нея се игнорира субективното разпределение на постоянните непреки производствени разходи.

²⁰⁶ Колев, Р., СЧЕТОВОДЕН МОДЕЛ НА СИСТЕМАТА „STANDARD COSTING“ В ПРЕДПРИЯТИЯ ОТ ПРОМИШЛЕНИЯ СЕКТОР, Списание „Социално-икономически анализи“, Том 13, брой 2, 2021 г., стр. 193

4. Значение на управленското счетоводство в контекста на Индустрия 5.0

Преди излагане на становище за Индустрия 5.0 е редно да се представи и информация за Индустрия 4.0, защото тя е не по-малко значима за развитието на системата на управленското счетоводство. Според Петя Петрова „Индустрия 4.0 създава нови бизнес модели. За тяхното управление бизнесът се нуждае от иновативни решения, базирани на възможностите на новите цифрови технологии. Част от тези решения са свързани с усъвършенстване на счетоводството“²⁰⁷

С навлизането на Индустрия 5.0, в която се поставя акцент върху човешкия фактор и иновациите, управленското счетоводство трябва да се адаптира, интегрирайки нови технологии и методологии. Важно е да се развият системи, които не само отразяват финансовата информация, но и предоставят аналитични инструменти, спомагащи за по-добро вземане на решения. В условията на бързи промени и динамични пазарни условия, управленското счетоводство играе важна роля за устойчивостта и конкурентоспособността на бизнеса.

4.1. Индустрия 5.0

Индустрия 4.0 се характеризира с дигитализация и автоматизация на процесите чрез технологии като интернет на нещата (IoT), изкуствен интелект (AI), облачни услуги и големи данни. Тази фаза доведе до значително подобрене на производителността и ефективността в различни сектори на икономиката.

Според Димчо Шопов „Концепцията Индустрия 5.0 представлява следващия етап от индустриалната революция, която се фокусира върху сътрудничеството между човека и машината, устойчивостта и гъвкавостта“²⁰⁸. Индустрия 5.0 надгражда тези иновации, като поставя човека в центъра на технологичните процеси. Тя акцентира върху сътрудничеството между хората и роботите (т.нар. *cobots – collaborative robots*), което води до по-висока степен на персонализация на производствените процеси, креативност и иновации. Човекът не се заменя от машините, а работи съвместно с тях за постигане на по-добри резултати.

Индустрия 5.0 насърчава персонализирани решения, които са адаптирани към специфичните нужди на клиентите. Вместо пълна автоматизация, се набляга на съвместната работа между човешкия интелект и технологиите. Индустрия 5.0 се стреми към по-устойчиви и екологосъобразни бизнес модели, като акцентира на социалната и екологичната отговорност.

²⁰⁷ Петрова, П. (2018). Индустрия 4.0 и счетоводството: предизвикателства и възможности. Научни трудове, том 3, 242-247.

²⁰⁸ Шопов, Д., Индустрия 5.0 – УСТОЙЧИВА, ГЪВКАВА И СОЦИАЛНО ОТГОВОРНА ИНДУСТРИАЛНА РЕВОЛЮЦИЯ, Сборник с доклади от Международен научен форум “Световни и национални бизнес трансформации - проактивни, управленски, финансово-счетоводни и планови решения”, 25-26 Октомври 2024 г., гр. Свищов, СА “Д.А. Ценов”, АИ “Ценов” Свищов, стр. 98

4.2. Влияние на Индустрия 5.0 върху управленското счетоводство

С навлизането на Индустрия 5.0 управленското счетоводство преминава през значителни трансформации, свързани с интеграцията на нови технологии. Изкуственият интелект (AI) и машинното обучение предоставят на счетоводителите възможност за анализ на данни в реално време, което подобрява точността на прогнозите и оценката на разходите. Чрез анализ на големи данни се улеснява не само предвиждането на разходите, но и идентифицирането на потенциални рискове, което е от съществено значение за стратегическото управление²⁰⁹.

Автоматизацията на рутинни процеси, включително обработка на фактури и осчетоводяване, води до повишаване на ефективността и намаляване на човешките грешки. Роботизираните процеси (RPA) играят ключова роля в тази автоматизация, позволявайки на счетоводителите да се концентрират върху по-стратегически задачи²¹⁰.

В допълнение, акцентът върху устойчивото развитие и социалната отговорност в Индустрия 5.0 променя фокуса на управленското счетоводство, като включва измерване на екологичните и социални въздействия на бизнес дейностите. Счетоводителите стават важни участници в управлението на ресурсите, с цел постигане на устойчивост.

Блокчейн технологиите също предлагат нови възможности за подобряване на прозрачността и сигурността на финансовите данни. Те осигуряват неизменим запис на транзакции, което улеснява одитите и контролите, намалявайки необходимостта от ръчна проверка²¹¹.

С навлизането на Индустрия 5.0, управленските счетоводители трябва да развият нови умения, за да могат да работят ефективно с цифрови инструменти и анализи на данни. Това включва способността да се анализират сложни масиви от данни и да се извлича смислена информация, необходима за вземане на управленски решения²¹².

4.3. Предизвикателства пред управленското счетоводство

Въпреки значителните предимства, внедряването на Индустрия 5.0 в управленското счетоводство е свързано с редица предизвикателства. Технологичните бариери, свързани с интеграцията на новите технологии в съществуващите системи, и необходимостта от нови технически умения могат

²⁰⁹ Wang, Y., Gunasekaran, A., & Ngai, E. W. T. (2021). Big Data in Logistics and Supply Chain Management: A Review of the Literature and Future Research Directions. *International Journal of Production Research*

²¹⁰ Davenport, T. H., & Ronanki, R. (2018). How Artificial Intelligence Will Change Management. *Harvard Business Review*

²¹¹ Tapscott, D., & Tapscott, A. (2016). *Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business, and the World*

²¹² Ghasemi, M., & Mohammadi, M. (2020). Role of Big Data in Decision-Making Processes: Theoretical Framework and Future Research Directions. *Decision Sciences Journal*

да затруднят адаптацията на счетоводителите²¹³. Липсата на квалифицирани кадри в тази област може да забави трансформацията, което изисква инвестиции в обучение и развитие на служителите.

Етичните и регулаторни въпроси, свързани с използването на AI и блокчейн, също представляват предизвикателства. Необходимостта от нови регулации и етични стандарти, които да ръководят внедряването на тези технологии, е очевидна, особено с оглед на въпросите за прозрачността и отговорността.

5. Бъдеще на управленското счетоводство

Бъдещето на управленското счетоводство в контекста на Индустрия 5.0 ще включва трансформация на ролята на счетоводителите. Вместо да се концентрират основно върху рутинни задачи, те ще играят важна роля в стратегическия анализ и управлението на риска. Управленските счетоводители ще трябва да се фокусират върху устойчивото развитие и социалната отговорност, като предоставят важна информация за инвеститорите и регулаторите²¹⁴.

Технологичната революция, предизвикана от Индустрия 5.0, ще доведе до нови бизнес модели, които ще изискват промени в методите на управленското счетоводство. Споделената икономика и цифровизацията на услугите ще създадат нови предизвикателства и възможности, изискващи иновации в измерването на разходите и отчетността²¹⁵.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Индустрия 5.0 поставя нови предизвикателства и възможности пред управленското счетоводство. Технологиите като изкуствен интелект, машинно обучение, блокчейн и автоматизация ще променят начина, по който счетоводителите изпълняват своите задачи. Въпреки това, човешкият фактор ще остане важен за стратегическото вземане на решения и създаването на устойчиви и социално отговорни бизнеси.

За да се адаптират към тези промени, управленските счетоводители трябва да придобият нови умения, включително технологична грамотност, аналитично мислене и познания по етика и социална отговорност. Те ще играят все по-ключова роля в подпомагането на мениджърите при вземането на стратегически решения, свързани с инвестиции, оптимизация на процеси и управление на риска.

²¹³ Marr, B. (2020). *Artificial Intelligence in Practice: How 50 Successful Companies Used AI and Machine Learning to Solve Problems*

²¹⁴ Hahn, R., & K hnen, M. (2013). Sustainability and the Role of Management Accounting: An Exploratory Study. *Management Accounting Research*

²¹⁵ Bocken, N. M. P., Short, S. W., Rana, P., & Evans, S. (2014). A Literature and Practice Review to Develop Sustainable Business Model Archetypes. *Journal of Cleaner Production*

ИЗТОЧНИЦИ

1. **Георгиев, Г. (2017).** Управление на разходите в съвременните организации. София: ИК “Труд и право”.
2. **Димитров, М., Симеонова, Р., (2012)** Теория на счетоводството, АИ „Ценов“ – гр. Свищов, 2012 г., стр. 7
3. **Иванов, И. (2018).** Основи на управленското счетоводство. Варна: ИК “Наука и изкуство”.
4. **Колев, Р., (2022)** Разходите, свързани с планиране, изработване на решения и анализ в условията на Индустрия 4.0, Сборник с доклади от Международна научнопрактическа конференция „Кръговата икономика в контекста на релацията Индустрия 4.0 - Общество 5.0“ Свищов, 21-22 октомври 2022 г., Стопанска академия “Д. А. Ценов”, стр. 550
5. **Колев, Р., (2021)** Счетоводен модел на системата „Standard costing“ в предприятия от промишления сектор, Списание „Социално-икономически анализи“, Том 13, брой 2, 2021 г., стр. 193
6. **Стефанов, Р. (2019).** Счетоводни системи и бизнес управление. София: ИК “Техника”.
7. **Павлова, М., (2010)** Управленско счетоводство – оценка и анализ на дейността, ЛМБ Инвест, В. Търново, 2010 г., стр.12
8. **Петрова, Е. (2020).** Калкулиране на себестойността на продукцията: теоретични и практични аспекти. Пловдив: Издателство “Пловдив”.
9. **Петрова, П. (2018).** Индустрия 4.0 и счетоводството: предизвикателства и възможности. *Научни трудове, том 3*, 242-247
10. **Петрова, Р. (2021)** Бюджетирането в управленските счетоводни системи на търговските банки, В. Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“ УИ „Св. св. Кирил и Методий“, гр. Велико Търново, стр. 19
11. **Стефанов, Р. (2019).** Счетоводни системи и бизнес управление. София: ИК “Техника”.
12. **Трифонов, Т. (2009),** Управленско счетоводство (за финансов мениджмънт). УИ „Стопанство“, С., с. 180 и сл.
13. **Шопов, Д., (2024)** Индустрия 5.0 – УСТОЙЧИВА, ГЪВКАВА И СОЦИАЛНО ОТГОВОРНА ИНДУСТРИАЛНА РЕВОЛЮЦИЯ, Сборник с доклади от Международен научен форум “Световни и национални бизнес трансформации - проактивни, управленски, финансово-счетоводни и планови решения”, 25-26 Октомври 2024 г., гр. Свищов, СА “Д.А. Ценов”, АИ “Ценов” Свищов, стр. 98
14. **Harned, V. (2021).** Industry 5.0: The Revolution Beyond Automation. Deloitte Insights.
15. **World Economic Forum. (2022).** The Role of AI in the Future of Financial Services.
16. **CIMA. (2020).** Management Accounting in the Era of Digital Transformation.